

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัย
A STUDY OF THE PALI STUDIES IN SUKKHOTHAI PERIOD

พระเทพสิทธิมงคล (เสนอ สิริปณฺโญ)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัตินิพนธ์
รายวิชาศึกษาเฉพาะเรื่องในพัฒนาการแห่งพระพุทธศาสนา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัย

พระเทพสิทธิมงคล (เสนอ สิริปญโญ)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัตินิพนธ์
รายวิชาศึกษาเฉพาะเรื่องในพัฒนาการแห่งพระพุทธศาสนา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A STUDY OF THE PALI STUDIES IN SUKHOTHAI PERIOD

PHRATEPSITTHIMOONGKHON (SANOR SIRIBANNO)

A Thematic Paper Submitted in Partial
Fulfillment of Qualifying Examination
Related to the Subject of Selected Topics
In The Development of Buddhism
Degree of Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E.2016

(Copyright of Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้ับ
สารนิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัย” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา พระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระราชปริยัติมุนี, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระเทพสิทธิมงคล)

ชื่อสารนิพนธ์	: การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัย
ผู้วิจัย	: พระเทพสิทธิมงคล (เสนอ สิริปัญญา)
ปริญญา	: พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์	: พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรธรรณา),ดร., ป.ธ.๗,พธ.บ.(ภาษาอังกฤษ), ศศ.ม.(พุทธศาสนศึกษา), พธ.ด.(พระพุทธศาสนา)
วันเสร็จสมบูรณ์	: ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์เรื่องการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัย มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัย และ๒. เพื่อวิเคราะห์วรรณภาษาบาลีสมัยสุโขทัย

ผลการวิจัยพบว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัย เป็นการศึกษาจากพระไตรปิฎกเพื่อมุ่งศึกษาพระปริยัติธรรมในพุทธศาสนา โดยที่พุทธศาสนาในสมัยสุโขทัยนั้นได้แบบอย่างมาจากศรีลังกาซึ่งเรียกว่าลัทธิลังกาวงศ์ มีพระจากศรีลังกาที่พ่อขุนรามคำแหงได้นิมนต์มาสอน ศูนย์กลางในการเรียนการสอนคือวัดและวัง โดยที่วัดเป็นสำนักเรียนของบรรดาบุตรหลาน ขุนนางและราษฎรทั่วไป โดยมีพระภิกษุเป็นผู้สอนและจัดการศึกษา ส่วนวังเป็นราชสำนัก ราชบัณฑิตสอนเฉพาะเจ้านายและบุตรหลานข้าราชการและพระสงฆ์ และยังได้มีการส่งพระไทยไปศึกษากับคณะสงฆ์ของศรีลังกา รวมทั้งอาราธนาพระสงฆ์จากศรีลังกามาสอนในประเทศไทยอีกด้วย ทำให้การศึกษาของสงฆ์มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากจากการอุปถัมภ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์

พ่อขุนรามคำแหงมหาราช พระองค์ได้ถวายความอุปถัมภ์พระสงฆ์ที่เรียนบาลีหรือพระไตรปิฎกและพระสงฆ์ที่เรียนจบพระไตรปิฎกจะได้รับการยกย่องจากพ่อขุนรามคำแหงเป็นพิเศษ และมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้แตกฉานในพุทธศาสนาอย่างมาก ทรงออกผนวชและโปรดให้ใช้สถานที่ในพระราชวังเป็นที่ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร พระองค์ได้ทรงแต่งคัมภีร์ไตรภูมิพระร่วงเป็นภาษาไทยได้ระบุชื่อคัมภีร์บาลีที่มาของเรื่องและเวลาดำเนินเรื่องจะยกภาษาบาลีเป็นอารัมภบทไปตลอดคัมภีร์ อาจกล่าวได้ว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัยมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากโดยมีพระมหากษัตริย์ทรงให้การอุปถัมภ์เป็นสำคัญ

Thematic Paper Title : A Study of Pali Studies in Sukhothai Period
Researcher : Phrathepsitthimongkol (Saner Siripaño)
Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)
Thematic Paper Supervisor : Phramaha Somboon Uddhikaro
 Pali VII, B.A. (English), M.A. (Buddhist Studies),
 Ph.D. (Buddhist Studies)
Date of Completion : February 22, 2017

Abstract

The thematic paper entitled “A Study of Pali Studies in Sukhothai Period” has two objectives: (1) to study the Pali studies in Sukhothai period and (2) to analyze the consequences of Pali studies in Sukhothai period.

It was found that the Pali studies in Sukhothai period was focused in studying Buddhism based on the Tipitaka (the Pali Canon). Buddhism in Sukhothai kingdom had been influenced by Sri Lankan Buddhism called “Lankavamsa” which was introduced to the kingdom by Sri Lanka monks who were invited by King Ramkhamhaeng. The educational centers were located in the monasteries and palaces where the monasteries were provided for the children of the public taught by monks while the palaces for royal children taught by royal scholars. By way of sending some monks to study in Sri Lanka and inviting Sri Lanka to teach in the kingdom under the royal patronage, it glorified Buddhist education.

In Sukhothai kingdom, Pali studies or Tipitaka studies was well promoted and supported by the king; the monks who passed the Tipitaka studies were specially praised and promoted by the king; even the king himself was a specialist in Buddhism, becoming a monk for sometimes; and the palace were allowed to be the Buddhist educational center for monks and novices. King Lithai (one king of Sukhothai kingdom) composed a famous book named “Tebhumikatha” (The three worlds) in which many Pali texts like the Tipitaka and later scriptures were referred showing the king’s ability and knowledge in Buddhism. It can be said that Pali studies in Sukhothai period was very popular and advanced mainly coming from the royal patronage.

กิตติกรรมประกาศ

สารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัติ ในรายวิชาศึกษาเฉพาะเรื่องในพัฒนาการแห่งพระพุทธศาสนา(Selected Topics in Development of Buddhism) ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้าและนำเสนอในระดับปริญญาเอก สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยความกรุณาจากบุคคลหลายท่าน ผู้วิจัยขอระบุนามเพื่อแสดงความขอบคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้ คือ พระราชปริยัติมุนี (เทียบ สิริญาโณ/มาลัย) ประธานกรรมการสอบสารนิพนธ์ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ที่ให้คำแนะนำต่างๆ เกี่ยวกับสารนิพนธ์นี้เป็นอย่างดี, ดร.แม่ชี กฤษณา รักษาโฉม ดร.ทรงวิทย์ แก้วศรี ที่แนะนำการทำสารนิพนธ์ และ ดร.อำนาจ บัวศิริ กรรมการสอบสารนิพนธ์ที่ต่างให้คำแนะนำในการปรับแก้สารนิพนธ์นี้เป็นอย่างดี

ขอขอบคุณ เจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยที่ให้บริการอย่างดีเยี่ยมเมื่อมาติดต่อกานบรรณารักษ์ ห้องสมุดส่วนหอสมุดกลางและห้องสมุดบัณฑิตวิทยาลัย ซึ่งได้ช่วยเหลือในการแนะนำหนังสือ บริการในการยืมหนังสือเพื่อการค้นคว้า รวมทั้งสหธรรมิกนิสิตปริญญาเอกที่มีส่วนในการสนับสนุนและให้กำลังใจผู้วิจัยตลอดมา

พระเทพสิทธิมงคล (เสนอ สิริปัญญา)

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	จ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๓
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๕ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๗
๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ	๘
บทที่ ๒ การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัย	
๒.๑ ความนำ	๑๐
๒.๒ การประดิษฐานพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์	๑๐
๒.๓ ความหมายและกำเนิดการศึกษาภาษาบาลี	๑๓
๒.๔ การศึกษาบาลีต้นพุทธกาล	๑๕
๒.๕ การศึกษาภาษาบาลีด้วยมุขปาฐะ และความหมายผู้ทรงพระไตรปิฎก	๑๖
๒.๖ การศึกษาบาลีหลังพุทธกาล	๑๗
๒.๗ การศึกษาบาลีในสมัยก่อนสุโขทัย	๑๘
๒.๘ การศึกษาบาลีในสมัยสุโขทัย	๑๙
๒.๙ การส่งเสริมยกย่องพระสงฆ์ที่ศึกษาภาษาบาลีหรือพระไตรปิฎก	๒๑
๒.๑๐ การวัดผลและยกย่องพระสงฆ์ที่แตกฉานภาษาบาลี	๒๓
๒.๑๑ การสอบภาษาบาลีด้วยปากเปล่าแบบมุขปาฐะ	๒๓
๒.๑๒ สรุปลักษณะพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสมัยสุโขทัย	๒๔
บทที่ ๓ วิเคราะห์วรรณกรรมภาษาบาลีสสมัยสุโขทัย	
๓.๑ อาณาจักรสุโขทัย	๒๖
๓.๒ วรรณกรรมภาษาบาลีสสมัยสุโขทัย	๒๖
๓.๓ ศิลปินนักภาษาบาลีสสมัยสุโขทัย	๒๗
๓.๔ วรรณกรรมภาษาบาลีคัมภีร์รัตนพิมวงค์	๒๙
๓.๕ วรรณกรรมภาษาบาลีไตรภูมิพระร่วง	๓๐
๓.๕.๑ เนื้อหาไตรภูมิพระร่วง	๓๑
๓.๕.๒ คุณค่าของไตรภูมิพระร่วง	๓๒

๓.๖ บุคคลที่มีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับวรรณกรรมภาษาบาลีสสมัยสุโขทัย	๓๓
๓.๖.๑ พ่อขุนรามคำแหงมหาราช	๓๓
๓.๖.๒ ลำดับกษัตริย์ที่ครองสุโขทัย	๓๕
๓.๖.๓ ประวัติพระยาลิไทและสมัยแต่งไตรภูมิพระร่วง	๓๕
๓.๖.๔ ผลงานของพระยาลิไท	๓๖
๓.๖.๕ พระพรหมราชปัญญา ผู้แต่งคัมภีร์รัตนพิมพวงศ์	๓๗
บทที่ ๔ สรุพอภิปรายและข้อเสนอแนะ	
๔.๑ บทสรุป	๓๙
๔.๒ อภิปราย	๔๑
๔.๓ ข้อเสนอแนะ	๔๒
บรรณานุกรม	๔๔
ประวัติผู้วิจัย	๕๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในสารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ เรียงลำดับดังนี้

พระวินัยปิฎก

วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวรรค (ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	ภิกขุณีวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ.ป. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	ปริวาร(ภาษาไทย)
วิ.จ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	จุฬวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ม.อ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปัญญาสก์ (ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ศีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
ขุ.อป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน (ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ชา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต (ภาษาไทย)
สั.สฬา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สฬายตนวรรค (ภาษาไทย)
ขุ.เถรี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรีคาถา (ภาษาไทย)
ม.มู. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปัญญาสก์ (ภาษาไทย)
อง.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ขุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ (ภาษาไทย)

๒. การระบุหมายเลข

การอ้างอิงใช้ระบบระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ดังตัวอย่าง เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖/๑๐ หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐ ข้อที่ ๑๖ หน้า ๑๐

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การศึกษาพระพุทธศาสนานับตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา กุลบุตรที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา มีกิจวัตรสำคัญที่จะต้องทำอยู่ ๒ อย่าง คือ คั่นถุระและวิปัสสนาธุระ การศึกษาเล่าเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า นวัคส์ตถุศาสน์ จนสามารถจำได้คล่องปากขึ้นใจเรียกว่า “คั่นถุระ” ส่วนการเล่าเรียนวิธีปฏิบัติสมาธิและฝึกอบรมจิตใจของตน จนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมทั้งปวง และมีจิตหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย เรียกว่า “วิปัสสนาธุระ” การศึกษาเล่าเรียนทั้ง ๒ ประการนี้ ถือว่ามีความสำคัญเท่ากันเพราะเป็นความรู้พื้นฐานที่จะนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้อง และการปฏิบัติที่ถูกต้องจะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ คือบรรลุมรรคผลนิพพาน ซึ่งเป็นผลสูงสุดของการออกบวชในพระพุทธศาสนา โดยสามารถเรียงลำดับตามความสำคัญก่อนหลังเหมือนบันได ๓ ขั้นว่า ปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ เป็นการศึกษาเนื้อหาหลักคำสอน การมุ่งมั่นปฏิบัติตามที่ได้เรียนรู้ และการบรรลุธรรมขั้นสูงที่เกิดจากการปฏิบัตินั้น ฉะนั้นพระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนา ถ้าหากยังมิได้บรรลุมรรคผล เรียกว่าพระเสขะหรือเสขบุคคล คือ ผู้ที่ยังต้องศึกษาเล่าเรียนอยู่ ส่วนพระที่บรรลุมรรคผลนิพพานแล้ว เรียกว่า พระอเสขะ หรือ อเสขบุคคล คือ ผู้ที่หมดภาระทางการศึกษาแล้ว

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์สาวกได้ช่วยกันท่องจำหลักคำสอนในศาสนาทั้งหมด ซึ่งในระยะแรกยังเรียกรวมกันว่า พระธรรมวินัย ต่อมาจึงได้แบ่งออกเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก พระธรรมวินัยเป็นภาษาบาลี แล้วถ่ายทอดต่อๆ กันมาด้วยมุขปาฐะ โดยการท่องจำเป็นคณะ เป็นการแบ่งกันทรงจำ คือ ๑) ผู้ที่ชำนาญทางพระวินัยก็ศึกษาทรงจำพระวินัย เรียกว่าพระวินัยธร ๒) ผู้ชำนาญทางพระสุตตรก็ศึกษาทรงจำพระสุตตร เรียกว่าพระสุตตันติกะ และ ๓) ผู้ที่ชำนาญทางพระอภิธรรมก็ศึกษาทรงจำพระอภิธรรม เรียกว่า พระอภิธัมมิกะ ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งพระสงฆ์ที่เป็นพระอรหันต์ไปเผยแพร่พระพุทธศาสนาในแคว้นแคว้นต่างๆ รวม ๙ คณะ คณะของพระโสณะและพระอุตตระ ได้มายังสุวรรณภูมิ อันได้แก่พื้นที่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งนักโบราณคดีส่วนใหญ่ลงความเห็นว่าได้แก่ดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน โดยมีนครปฐมเป็นศูนย์กลางการปกครอง

เพราะเหตุนี้ ภาษาบาลีจึงได้เข้ามาสู่ประเทศไทยพร้อมกับพระพุทธศาสนา และนับแต่นั้นมาบรรพบุรุษของเราได้ศึกษาค้นคว้ากันพระพุทธศาสนาจนแตกฉาน และได้สร้างแบบแผนการศึกษาภาษาบาลีกันเป็นระบบ และขยายกว้างออกไปจนถึงมีการสอบวัดผลความรู้ในแต่ละปีการศึกษา การจัดการศึกษาภาษาบาลี เป็นพระราชภาระของพระมหากษัตริย์ มีหลักฐานระบุชัดว่าพระมหากษัตริย์ทรงจัดให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาเล่าเรียนกันตามกำลังสติปัญญา สืบเนื่องเป็นพระราชกรณียกิจมาแต่สมัยกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีคณะสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการจัดการศึกษา มีภาครัฐให้การอุปถัมภ์อย่างต่อเนื่อง

คณะสงฆ์ไทยโดยมหาเถรสมาคมเป็นผู้กำกับดูแลนโยบาย ดำเนินการจัดการสอบสำนักงานแม่กองบาลีสนามหลวง สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง มีคณะพระสังฆาธิการเป็นผู้ได้ดำเนินการจัดการเรียนการสอนภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติและพุทธศาสนิกชนทั่วไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี

คณะสงฆ์ไทยได้ดำเนินการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีอย่างต่อเนื่อง มีวิวัฒนาการรูปแบบการศึกษาที่มีการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงหลักสูตรตลอดจนวิธีการเรียนการสอนมาหลายยุคหลายสมัย โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงรับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์เสมอมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน ยังคงไว้ซึ่งเนตติปฏิบัติ ความน่าเชื่อถือ ความเข้มงวดกวดขัน และความศักดิ์สิทธิ์อันสูงส่งของผู้สำเร็จการศึกษาในแต่ละประโยคชั้น ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางการปฏิบัติอบรมตนและการสั่งสอนผู้อื่นตามแนวทางที่บูรพาจารย์ทั้งหลายได้บำเพ็ญมาแล้ว เป็นการสร้างบุคลากรของพระพุทธศาสนาให้มีคุณภาพ ประสิทธิภาพ มีคุณธรรมและความตั้งใจจริงที่จะทุ่มเทเสียสละมารับใช้พระพุทธศาสนา เพื่อความเจริญงอกงามแห่งพระพุทธศาสนาสืบไป โดยคณะสงฆ์ได้มอบหมายเรื่องการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีเป็นบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบของเจ้าสำนักเรียนซึ่งกระจายอยู่ที่ภาค ทุกจังหวัดของประเทศไทย

สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี นับว่ามีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการขับเคลื่อนและพัฒนาให้การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีประสบความสำเร็จ มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล เพราะผู้ที่อบรมสั่งสอนถ่ายทอดวิชาความรู้ไปสู่ผู้เรียนและเป็นผู้ที่มีความใกล้ชิดกับผู้เรียนมากที่สุด

ดังนั้น ผู้วิจัยซึ่งเป็นพระสังฆาธิการระดับจังหวัด เคยดำรงตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดระนอง และปัจจุบันเป็นที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดระนอง จึงมีความสนใจใคร่จะศึกษากลยุทธ์และแนวทางที่จะนำมาใช้กับการบริหารการศึกษา สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ในประเทศไทยเพื่อก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ที่ดีต่อผู้สอนและผู้เรียน ทั้งนี้ จะได้ศึกษาสภาพทั่วไปของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ตามรายงานของแม่กองบาลีสนามหลวงและเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องว่ามีปัญหาเรื่องประสิทธิภาพและประสิทธิผลอย่างไร แล้วศึกษาสภาพทั่วไปของสำนักเรียนอื่น ๆ ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ที่มีสัมฤทธิ์ผลสูงในการจัดการบริหารสถานศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีว่ามีกลยุทธ์ในการบริหารจัดการอย่างไร จึงประสบความสำเร็จในการจัดการเรียนการสอน เพื่อจะได้นำมาเป็นรูปแบบ (Model) และแนวทางปฏิบัติ (Guideline) เกณฑ์กลางมาตรฐาน (Standard Means) สำหรับการบริหารจัดการสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทยเพื่อเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนาต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการจัดการศึกษาและผลสัมฤทธิ์พระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทย

๑.๒.๒ เพื่อศึกษารูปแบบการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีที่มีสัมฤทธิ์ผลสูง มาใช้กับสำนักเรียนอื่น ๆ ในประเทศไทยต่อไป

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้มุ่งศึกษาเนื้อหาที่ครอบคลุมแหล่งข้อมูล และประเด็นหลักดังต่อไปนี้

๑.๓.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

- ศึกษาแนวคิด รูปแบบ กระบวนการเรียนการสอนและแนวทางในการบริหารการจัดการศึกษาที่เอื้อต่อปัจจัยที่นำไปสู่ผลสัมฤทธิ์ต่อการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีรูปแบบเอกสารทุติยภูมิและสัมภาษณ์เจ้าสำนักเรียนตามกลุ่มประชากรที่กำหนด

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านประชากร

- เจ้าสำนักเรียนหรืออาจารย์ใหญ่โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จำนวน ๒๖ รูป

๑.๓.๓ ขอบเขตด้านพื้นที่

- ใช้พื้นที่ภายในโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีที่มีผลสัมฤทธิ์การเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีระดับต้น ปานกลาง และมากที่สุด และเขตปกครองคณะสงฆ์หนใต้

๑.๔ ข้อตกลงเบื้องต้น

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยที่ผู้วิจัยมีส่วนร่วมและได้ปฏิบัติงาน จึงอาศัยการค้นคว้าเอกสารต่างๆ และการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง โดยใช้แบบสัมภาษณ์มีโครงสร้าง (Structured Interview) แบบฟอร์มที่เตรียมการสัมภาษณ์ที่ผ่านการพิจารณาของผู้ทรงคุณวุฒิ

๑.๕ คำนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

- **ปัจจัย** หมายถึง ทรัพยากรที่นำไปการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมไปสู่ความสำเร็จ คือ ปัจจัยด้านบุคลากร ปัจจัยด้านการบริหาร ปัจจัยด้านการเรียนการสอน ปัจจัยด้านทุน ปัจจัยด้านผู้นำ ฯลฯ

- **ผลสัมฤทธิ์** หมายถึง ผลแห่งความสำเร็จในการบริหารด้านการจัดการศึกษาของโรงเรียน

- **โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี** หมายถึง โรงเรียนที่จัดการเรียนการสอนภาษาบาลีสำหรับพระภิกษุสามเณร ตามหลักสูตรของคณะสงฆ์ มี ๘ ชั้นคือ ประโยค ๑-๒ ถึง ประโยค ๘

- **มาตรฐานฐาน** หมายถึง มาตรฐานกลางในการดำเนินการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีตามปัจจัยที่นำไปการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมไปสู่ความสำเร็จ เป็นมาตรฐานให้สำนักเรียนนำไปเป็นแนวทางในการปฏิบัติ

๑.๖ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในงานวิจัย

มาตรฐาน หมายถึง ผลสำคัญจากการบริหารดำเนินการองค์การหรือสถาบัน ไต ๆ ในระดับมาตรฐานกลาง

การบริหาร หมายถึง กระบวนการสร้างประสิทธิภาพและประสิทธิผล โดยอาศัยทรัพยากรต่าง ๆ ผ่านการบริหารต่าง ๆ ได้แก่ การวางแผน การจัดองค์การ การนำและการควบคุมเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ขององค์การ

รูปแบบ หมายถึง แบบอย่างหรือตัวอย่างที่ควรถือเป็นบรรทัดฐานได้

สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี หมายถึง โรงเรียนที่วัดจัดการเรียนการสอนที่

เน้นการศึกษาภาษาบาลี และส่งนักเรียนเข้าสอบบาลีสนามหลวงเป็นหลัก แบ่งเป็น ๓ ระดับ ๘ ชั้น คือ เปรียญตรี (ประโยค ป.ธ.๑-๒-ป.ธ.๓) เปรียญโท (ประโยค ป.ธ.๔-ป.ธ.๖) เปรียญเอก (ประโยค ป.ธ.๗-ป.ธ.๙)

สัมฤทธิ์ผล หมายถึง ผลแห่งความสำเร็จ

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบประวัติความเป็นมาและการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทย

๑.๘.๒ ทำให้ทราบรูปแบบการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีที่มีสัมฤทธิ์ผลสูง

๑.๘.๓ ทำให้ทราบรูปแบบการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีที่มีสัมฤทธิ์ผลสูง มาใช้กับสำนักเรียนในที่อื่น ๆ ในประเทศไทยต่อไป

บทที่ ๒

ประวัติความเป็นมาและการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทย

ในบทนี้ ผู้วิจัยนำเสนอประเด็นที่ศึกษาเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาและการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทย ประกอบด้วย

- ๒.๑ วิวัฒนาการภาษาบาลี
 - ๒.๒ พระพุทธเจ้าตรัสภาษาอะไร
 - ๒.๓ การจารึกพระพุทธพจน์ด้วยภาษาบาลี
 - ๒.๔ บาลีตามทัศนะของเถรวาท
 - ๒.๕ บาลีตามทัศนะของฝ่ายอื่น
 - ๒.๖ ทำไมบาลีจึงกลายมาเป็นภาษา
 - ๒.๗ ความเห็นของนักปราชญ์เกี่ยวกับภาษาบาลี
 - ๒.๘ ถิ่นฐานของภาษาบาลี
 - ๒.๙ อักษรที่ใช้เขียนบาลี
 - ๒.๑๐ ยุคภาษาบาลี
 - ๒.๑๑ อิทธิพลของภาษาบาลีต่อภาษาไทย
 - ๒.๑๒ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทย
 - ๒.๑๓ การศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยมุขปาฐะ
 - ๒.๑๔ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยสุโขทัย
 - ๒.๑๕ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา
 - ๒.๑๖ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยกรุงธนบุรี
 - ๒.๑๗ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
- มีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

๒.๑ วิวัฒนาการภาษาบาลี

ภาษานี้ คือ ปาลี (อักษรโรมัน : Pāli) นั้น ไม่ปรากฏที่มาชัดเจน และเป็นที่ยกเถียงเรื่อยมา โดยมีข้อสรุป สำหรับชาวพุทธโดยทั่วไปเชื่อว่า ภาษาบาลีมีกำเนิดจากแคว้นมคธ ในชมพูทวีป และเรียกว่าภาษามคธ หรือภาษามาคธี หรือมาคธิกโฆหาร ซึ่ง “มาคธิกโฆหาร” พระพุทธโฆษาจารย์พระอรธกถาจารย์นามอุโฆษมีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ อธิบายว่าเป็น “สภานิรุตติ” คือภาษาที่พระพุทธเจ้าตรัส

ภาษาบาลีเป็นภาษาปรากฏที่วิวัฒนาการมาจากภาษาพระเวท ในยุคกลางของอินเดียภาษาปรากฏนี้แบ่งออกเป็น ๓ สมัยคือ

๑. ภาษาปรากฏสมัยเก่า หรือภาษาบาลี (Old Prakrt or Pali) ซึ่งประกอบด้วย
 - ก. ภาษาถิ่นในจารึกพระเจ้าอโศก ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒
 - ข. ภาษาบาลีในพระไตรปิฎกของหินยาน คัมภีร์มหาวงศ์ และคาลาในชาดก

ค. ภาษาในคัมภีร์ทางศาสนาไชนะ

ง. ภาษาบทละครของอัสวะโฆษะ

๒. ภาษาปรากฏสมัยกลาง ซึ่งประกอบด้วย

ก. ภาษามหาราษฎร์ ที่ปรากฏในลำนำท่องถิ่นแถบที่ราบสูงเดคคาน

ข. ภาษาปรากฏอยู่ในบทละครของกาลิทาส เช่น ภาษามาครี ภาษาเศรเสนี ฯลฯ

รวมทั้งภาษาปรากฏในตำราไวยากรณ์

ค. ภาษาถิ่นของศาสนาไชนะในยุคหลัง

ง. ภาษาไปศาลี

๓. ภาษาปรากฏสมัยเก่านี้เองได้ถูกนักไวยากรณ์นำมาวางกฎเกณฑ์ ซึ่งได้รับอิทธิพลจากกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์ของสันสกฤต และใช้บันทึกพุทธวจนะ ภาษาบาลีจึงเป็นภาษาลักษณะเดียวกับภาษาสันสกฤต คือเป็นภาษาสังเคราะห์ (Synthetic Language) ได้แก่ภาษาที่สร้างขึ้น ไม่ใช่ภาษาที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ นักภาษาต่างยังไม่สามารถลงความเห็นได้แน่นอนว่า ภาษาบาลีถูกสร้างขึ้นมาจากภาษาปรากฏภาษาใด ทราบแต่เพียงว่าโครงสร้างของภาษาบาลีใกล้เคียงกับภาษาอรธมาครีซึ่งเป็นภาษาปรากฏประจำศาสนาไชนะ^๑

อย่างไรก็ตาม ยังมีความเห็นของนักปราชญ์ ที่แสดงไว้เกี่ยวกับบาลีอันเป็นภาษาสังเคราะห์ที่มีมานานแล้วว่า บาลีเป็นภาษาปรากฏยุคต้นของอินโดอารยันสมัยกลาง อาจจะกล่าวได้ว่าพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาท และวรรณคดีที่เป็นปริวารได้แก่ พระสูตรของศาสนาเชนยุคต้น ๆ งานละครภาษาปรากฏยุคแรก ๆ และจารึกยุคต้น ๆ เช่น จารึกของพระเจ้าอโศกเป็นตัวแทนยุคนี้ แม้บันทึกที่มีอยู่จะระบุว่า ยุคอินโดอารยันสมัยกลางต้น ๆ นี้เริ่มจากศตวรรษที่ ๕ ถึง ศตวรรษที่ ๑ ก่อนคริสต์ศักราชแต่ก็ไม่มีใคร ๆ สามารถระบุได้อย่างแน่นอนว่าเวลาที่สุดเป็นเมื่อใด

พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นเมื่อประมาณ ๒,๖๐๐ ปีที่แล้วมา^๒ หรืออีกนัยหนึ่งคือหลังจากที่พวกอารยันได้เข้าไปตั้งรกรากอยู่ในอินเดียแล้วประมาณ ๑,๕๐๐ ปี สมัยนั้นเป็นระยะเวลาที่พวกอารยันกำลังจัดระเบียบวางกฎเกณฑ์ให้ภาษาของตนเสียใหม่ ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าความสับสนกำลังเกิดขึ้นในภาษาของตน อันเนื่องจากการผสมผสานกันระหว่างเชื้อชาติและวัฒนธรรมของพวกอารยันเองกับของชาวพื้นเมือง พวกอารยันกล่าวว่า ภาษาของตนจะเสื่อม จึงจัดให้มี สังสการ ภาษาขึ้น และภาษาที่ได้รับสังสการแล้วนี้ จึงมีชื่อเรียกกันว่า “สันสกฤต” หรือ “สันสกฤต” แปลว่าสิ่งที่ได้รับการชำระสะสางจัดเป็นระเบียบเรียบร้อยดีแล้ว

ตามพุทธประวัตินั้น หลังจากที่ตรัสรู้อรุณตรัสสมาธิโพธิญาณแล้ว พระพุทธองค์ก็เสด็จจาริกไปยังสถานที่ต่าง ๆ เพื่อประกาศธรรมที่พระองค์ได้ทรงค้นพบมา และได้ทรงท่องเที่ยวประกาศพระธรรมอยู่ในมัชฌิมประเทศซึ่งนักโบราณคดีอินเดียลงความเห็นได้ว่า ได้แก่อาณาบริเวณตั้งแต่ทุ่งกุฑฆะต (ใกล้ ๆ กรุงเดลี ในปัจจุบัน) ทางทิศตะวันออก และตั้งแต่นครสาวัตถิ (ปัจจุบันตำบลสะเห็ด

^๑ สุภาพร มากแจ้ง, ภาษาบาลี-สันสกฤต ในภาษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕), หน้า ๓-๔

^๒ กรุณา-เรื่องอุไร กุศลาศัย, อโศกมหาราช และข้อเขียนคนละเรื่องเดียวกัน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๐.

มะเห็ด Sahet Mahet ใกล้เมืองพลรามปุระ = Balrampur) ทางทิศเหนือ จนถึงเมือง อวันตี (ปัจจุบัน Ujjain ในแคว้น Gwalior) ทางทิศใต้

ในรัชสมัยที่พระพุทธองค์ทรงประกาศพระธรรมอยู่นั้น แคว้นมคธซึ่งมีพระเจ้าพิมพิสารปกครองอยู่ กำลังเรืองอำนาจ ภาษาของแคว้นมคธก็ต้องรุ่งโรจน์มีอิทธิพลตามไปด้วย เพราะฉะนั้น ภาษาของแคว้นมคธ ซึ่งในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเรียกว่า ภาษามาคธีบ้าง มคธภาษาบ้าง มาคธานิรุกติบ้างและมาคธิกภาษาบ้าง จึงเป็นภาษาทางการและเป็นภาษากลางที่ประชาชนใช้กันอยู่ ทั่วไปในมัชฌิมประเทศ พระพุทธองค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะให้คำสอนของพระองค์แพร่หลายไปทั่วกลางมวลชนให้กว้างขวางมากที่สุดที่จะทำได้ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงเลือกใช้ภาษาที่คนเข้าใจมากที่สุด ในมัชฌิมประเทศ ซึ่งพระองค์กำลังทรงจาริกประกาศพระธรรมอยู่ นั่นก็คือพระองค์ได้ทรงเลือกใช้ภาษามาคธี หรือมคธภาษาหรือมาคธานิรุกติ หรือมาคธิกภาษาดังกล่าวแล้ว

อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับภาษามาคธีหรือมคธภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงเลือกใช้ในการประกาศพระศาสนาในมัชฌิมประเทศนั้น ท่านพุทธโฆษาจารย์ อรรถกถาจารย์ผู้ยอดเยี่ยมเองก็ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ “สมนตปาสาทิกา” ของท่านว่า “สมมาสมพุทเธน วุตตปกาโร มาคธโกโวหารโร” แปลว่า “โวหารภาษามคธซึ่งพระพุทธเจ้าทรงใช้” นักปราชญ์ทางภารตวิทยาได้แสดงความเห็นว่าโดยเหตุที่ทรงเลือกถือกำเนิดในราชตระกูล ได้ทรงศึกษาศิลปวิทยานานาประการอย่างครบถ้วน พระพุทธองค์ย่อมจะทรงมีความเชี่ยวชาญในภาษา “สันสกฤต” อันเป็นภาษาของผู้รู้ นักปราชญ์และชนชั้นสูง ในสมัยนั้นด้วยอย่างไม่มีปัญหา แต่ที่พระองค์ทรงเลือกใช้ภาษามาคธีแทนที่จะใช้ภาษาสันสกฤต ก็เพราะมีพระประสงค์ที่จะให้พระธรรมคำสอนของพระองค์ได้แผ่ออกไปอย่างกว้างขวางในท่ามกลางมวลประชาชนดังกล่าวแล้ว^๓

๒.๒ พระพุทธเจ้าตรัสภาษาอะไร

พระพุทธเจ้าคงจะตรัสได้หลายภาษา เพราะทรงเป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์ คือทรงแตกฉานในภาษา พระพุทธองค์ได้เสด็จไปในรัฐต่าง ๆ ถึง ๗ รัฐ ประชาชนในรัฐนั้น ๆ ก็พูดภาษาไม่เหมือนกัน พระพุทธองค์ได้เสด็จไปถึงรัฐไหนก็ตรัสด้วยภาษาของคนในรัฐนั้น เพราะภาษาเหล่านั้นแม้จะไม่เหมือนกันทีเดียวแต่ก็ไม่ต่างกันมากนัก ดังจะเห็นได้จากภาษาในอินเดียทุกวันนี้ มีอยู่ประมาณกว่า ๔๐๐ ภาษา ประชาชนในรัฐเดียวกันก็พูดภาษาไม่เหมือนกัน แต่ภาษาเหล่านั้นใกล้เคียงกันมากเมื่อรู้ภาษาหนึ่งแล้วก็พอจะฟังหรือพูดอีกภาษาหนึ่งได้ คนอินเดียทุกวันนี้ พูดและฟังภาษาอินเดียที่ใช้พูดกับรัฐต่าง ๆ นั้นได้หลากหลายภาษา บางคนพูดได้ถึง ๑๐ กว่าภาษา^๔

อย่างในประเทศไทยของเรานี้ ภาษาของไทย ภาคกลาง ภาคอีสาน ภาคเหนือและภาคใต้ไม่เหมือนกัน แต่คนไทยภาคกลางก็อาจฟังภาษาไทยภาคอีสาน ภาคเหนือหรือภาคใต้ และชาวไทยภาคอีสานก็อาจฟังภาษาไทยภาคอื่น ๆ ได้เช่นกัน ฉะนั้น ในฐานะที่

^๓ กรุณา-เรื่องอุไร กุศลาศัย, *อโศกมหาราช และข้อเขียนคนละเรื่องเดียวกัน*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๑-๑๐๓.

^๔ พระอัครคณาธิการ (ชินินทร์ สระคำ), *ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔ หน้า ๔๓๖.

๑. พระพุทธองค์ทรงอุบัติที่เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ซึ่งขึ้นอยู่กับแคว้นโกศลพระพุทธองค์ก็อาจตรัสภาษาของชาวโกศล

๒. พระพุทธองค์ทรงแสวงหาโมกขธรรม และทรงประกาศพระพุทธศาสนาอยู่ในแคว้นมคธ พระพุทธองค์ก็อาจตรัสภาษาของชาวมคธ

๓. พระพุทธองค์ทรงเป็นนิรุตติปฏิสัมพันธ์ พระพุทธองค์ก็อาจตรัสได้หลายภาษา^๕

พระธรรมปิฎก กล่าวไว้ว่า “ภาษมคธ เป็นภาษาที่ใช้พูดในแคว้นมคธ, ภาษาของชาวแคว้นมคธ หมายถึงภาษาบาลี”^๖

นอกจากนี้ยังมีความคิดเห็นของนักปราชญ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ในหนังสือคำบรรยายพระไตรปิฎกของเสถียรพงษ์ วรรณปก ดังมีข้อความว่า เสถียร โพธิ์นันทะ นักการศาสนาของไทย ยืนยันด้วยความเชื่อมั่นว่า “ข้าพเจ้าเชื่อมั่นว่าภาษามคธหรือภาษาบาลีที่พุทธบริษัทฝ่ายเถรวาทใช้จารึกพระไตรปิฎกนั้น เป็นภาษาที่พระพุทธองค์ตรัสอย่างแน่นอน ไม่มีข้อกังขาใดๆ”^๗

พระพุทธองค์คงจะตรัสด้วยภาษามคธแน่ เพราะภาษามคธนั้นเป็นภาษาประจำท้องถิ่น เป็นภาษาพูดของคนในถิ่นนั้นๆ คงไม่ตรัสภาษาพระเวท เพราะพระเวทเป็นภาษาสงวนของพวกพราหมณ์ วรรณคดีของพราหมณ์ก็เขียนด้วยภาษาพระเวท ประชาชนทั่วไปไม่มีโอกาสจะศึกษาคัมภีร์พระเวท และรู้ภาษาพระเวทได้ดี เพราะเป็นภาษาวรรณคดี มิใช่ภาษาพูด ฉะนั้นพระพุทธองค์จึงคงตรัสด้วยภาษามคธ เพื่อทรงมุ่งหวังให้ประชาชนเข้าใจและได้ประโยชน์โดยไม่ต้องเสียเวลาไปศึกษาพระเวท

๒.๓ การจารึกพระพุทธพจน์ด้วยภาษาบาลี

บาลีเป็นภาษาที่ใช้บันทึกพระพุทธวจนะในพระไตรปิฎกหรือภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้ประกาศพระศาสนาตามพุทธศาสนิกฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาทเข้าใจในฐานะ ที่พระไตรปิฎกอันเป็นคัมภีร์สำคัญของฝ่ายเถรวาท จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเรียนรู้และทราบภาษาบาลีแท้ที่จริงคืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร จากประเด็นอันสำคัญนี้นักปราชญ์ท่านได้อธิบายไว้ว่า

บาลีคืออะไร? ในฐานะเป็นชื่อของภาษาในบาลี คำว่า ปาลิภาษา เป็นคำย่อหมายถึง “ภาษาของคัมภีร์” คำแปลเต็มรูปของคำว่าบาลี คงเป็น “คัมภีร์สำหรับสาธยาย” คัมภีร์ที่กำลังกล่าวถึงอยู่นี้คือคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนายุคแรกๆ ซึ่งได้รับการรักษาสืบๆ กันมาเป็นพิเศษโดยชาวพุทธฝ่ายเถรวาทในรูปการสืบทอดต่อกันมานั่นเอง คัมภีร์เหล่านั้นได้อ้างกันว่าเป็นพระไตรปิฎก ซึ่งตามพยัญชนะแปลว่า “สิ่งที่มีอยู่ในตะกร้า ๓ ใบ” และได้รับการยอมรับว่าเป็น “พระพุทธวจนะ” โดยปกติคำว่าพระไตรปิฎก เรียกกันในภาษาอังกฤษว่า “The Pali Canon”

เพราะฉะนั้น คำตอบอันแรกที่ยังมีเงื่อนไขอยู่สำหรับคำถามในเบื้องต้นก็คือ บาลีนั่นเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในยุคแรกๆตามที่รักษาสืบต่อกันมา แบบชาวพุทธที่รักษาไว้ตามต้น

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๗.

^๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๔.

^๗ เสถียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : ทอริตันชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘๗.

ฉบับ,แต่มีใช้คงที่ อย่างหนึ่ง เราจะพยายามให้คำตอบนั้น อันดับแรกจะให้คำตอบให้เป็นแหล่งความรู้ แล้วขยายให้กว้างขึ้น ขอให้เราสรุปได้ทันทีว่าเราจะขยายคำตอบอย่างไร บาลีไม่ใช่ภาษาที่มีขอบเขตจำกัดอยู่เพียงภาษาที่ใช้คัมภีร์พระบาลี ชาวพุทธฝ่ายเถรวาทใช้บาลีสืบต่อกันมาทั้งในอรรถกถาทั้งหลาย งานวรรณกรรมอื่นๆ พงศาวดารทั้งหลาย และงานทางวรรณกรรมอื่นๆ ในโอกาสที่เหมาะสมงานทั้งหมดไม่ได้สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับคัมภีร์ในยุคนั้นๆ บาลีได้ใช้เป็นภาษาพูด และเป็นอุปกรณ์ของการสื่อสารระหว่างนักปราชญ์ชาวพุทธเหมือนกันจะอย่างไรก็ตามใครๆสามารถกล่าวได้ อย่างปลอดภัยว่า ด้วยข้อยกเว้นไม่สำคัญและบางที่ไม่ใช่ของแท้ ชาวพุทธฝ่ายเถรวาทเท่านั้นใช้ภาษาบาลี และคัมภีร์ส่วนมากที่เขียนเป็นภาษาบาลี มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับรูปแบบของการสืบทอดต่อกันมาทางศาสนาที่กล่าวมาแล้วนั้น^๘

ปัจจุบัน เมื่อเราพูดถึงภาษาบาลี เราก็เข้าใจกันว่าเป็นภาษาที่บันทึกพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งรวมอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งสามหมวด และเป็นภาษาที่พระพุทธองค์ทรงใช้ประกาศคำสั่งสอนของพระองค์ในระหว่างที่ยังดำรงพระชนมชีพอยู่

อันที่จริงแล้วคำว่า ปาลี หรือ บาลี^๙ ในภาษาไทยนี้เพิ่งจะปรากฏว่าบูรพาจารย์ท่านนำมาใช้ในฐานะเป็นชื่อของภาษาเมื่อประมาณ ๕๐๐-๖๐๐ ปีที่แล้วมานี้เอง คำว่า ปาลี มีปรากฏให้เห็นเป็นครั้งแรกในอรรถกถา และในคัมภีร์วิสุทธิมรรคของท่านพุทธโฆษาจารย์ ผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ หรือ ๑๑ แต่นั่นก็ไม่ได้หมายความว่า เป็นพุทธวจนะหรือเป็นเนื้อความเดิมในพระไตรปิฎกหาใช่ความหมายที่เป็นชื่อของภาษาไม่ เช่น “อิมานิ ตาว ปาลีย อฏฐกถาย ปน” แปลว่า “ที่ว่ามานี้ในพระบาลี (คือพระพุทธวจนะ) แต่ในอรรถกถานั้น” (จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค) และในสามัญญผลสูตรตวัณณนา แห่งคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี อันเป็นอรรถกถาของคัมภีร์ทีฆนิกาย ตอนที่วิเคราะห้คำว่า “มหัจจนาราชานุกาเวน” นั้นท่านพุทธโฆษาจารย์ได้ชี้ให้เห็นว่า คำว่า มหัจจนี บางแห่งในพระไตรปิฎก เขียนว่า “มหัจจา” ก็มี โดยท่านเขียนไว้ว่า “มหัจจา อิติปาลี” ซึ่งแปลว่า คำนี้เขียนว่า มหัจจา ก็มีในพระบาลี (ปาลีในที่นี้หมายถึง เนื้อความเดิมในพระไตรปิฎก) และนับตั้งแต่ยุคของท่านพุทธโฆษาจารย์เรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษ ๑๙-๒๐ ก็มีผู้ใช้คำว่า ปาลี ในความหมายสองประการดังกล่าวมานี้ ในงานวรรณกรรมต่างๆ ซึ่งรจนาขึ้น เป็นภาษาบาลีในประเทศลังกา เช่นคัมภีร์-ปรมัตถทีปนี คัมภีร์จุลวงค์ มหาวงศ์ และคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ เป็นต้น ครั้นหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ คำว่า ปาลี นี้ จึงนำมาใช้ในฐานะที่เป็นชื่อของภาษาที่ใช้บันทึกคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า หรืออีกนัยหนึ่งคือพระไตรปิฎกของพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานหรือเถรวาท จนแพร่หลายเป็นประเพณีสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

มติเกี่ยวกับปาลี หรือ ปาฬี (ไทย-บาลี) แบ่งออกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งว่าบาลีไม่ใช่ภาษาใดภาษาหนึ่งโดยเฉพาะ อีกฝ่ายหนึ่งว่า บาลีเป็นภาษาที่มีชีวิตอยู่ และใช้พูดกันก่อนหรือในพุทธกาลมติหลังนี้ คงไม่มีปัญหาอะไร เพราะเป็นที่ยอมรับกันโดยมากอยู่แล้ว ว่าบาลีเป็นภาษาแน่นอน

^๘ พระมหาเทียบ สิริญาโณ, “บาลีคืออะไร”ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๕-๒๓๖.

^๙ กรุณา-เรื่องอุไรฤคาลัย, อโศกมหาราช และชื่อเขียนคนละเรื่องเดียวกัน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๑-๑๐๓.

พระไตรปิฎกที่จารึกด้วยภาษาดังกล่าว ก็มีเป็นหลักฐานอยู่ ฝ่ายหลังนี้จะขัดแย้งกันอยู่บ้าง ก็เกี่ยวกับ ถิ่นกำเนิดของภาษาบาลีเท่านั้น แต่ในกลุ่มที่เห็นว่า บาลีไม่ใช่ภาษาได้ให้เหตุผลไว้ดังนี้

คำว่า ปาลี หรือ ปาฬี แปลว่า รักษา ปา ธาตุ ฬิ ปัจจัย ศัพท์ว่า ปาฬี แปลได้หลายนัย เช่น

๑. แปลว่า ปาฬิธรรม (ปริยัติธรรม) ที่แปลว่า ปาฬิธรรม หรือปริยัติธรรม เช่นตัวอย่างว่า ปาฬิยา อตถิ อุปปริกขนติ = พิจารณาอรรถแห่งปาฬี (ปริยัติธรรม)

๒. แปลว่า ขอบสระที่แปลว่า ขอบสระ เช่นตัวอย่างว่า มหโต ตพากสส ปาฬิ = ขอบสระใหญ่

๓. แปลว่า แกว แนว ที่แปลว่า แกว แนว เช่นตัวอย่าง ปาฬิยา นิสีทิสู = นั่งเรียงแกว หรือนั่งตามลำดับ ที่แปลว่า ขอบ แกว แนว นี้ ไม่จำเป็นต้องยกธาตุมาอธิบาย เพราะศัพท์คำว่า ปาฬิ ก็แปลกันว่า ขอบ แกว แนว อยู่แล้ว

แต่ศัพท์ว่า ปาฬิ ที่แปลว่า ปริยัติธรรม พึงทราบอธิบายโดย ๓ นัย คือ

๑. ชื่อว่า ปาฬิ เพราะรักษาอรรถไว้

๒. ชื่อว่า ปาฬิ เพราะเปรียบได้กับขอบสระใหญ่ ที่กั้นน้ำไว้ภายหลัง

๓. ชื่อว่า ปาฬิ เพราะเป็นทำนบกั้นวจนประพันธ์อันยอดเยี่ยม โดยชี้แจงอรรถแห่งศีลเป็นต้นอันสูงสุด และเป็นคำริตรัสไว้ โดยสภาวะนิรุกติ

เป็นได้ใจความว่า คำว่า ปาฬิ หรือ ปาลี ตามความธรรมดา ก็ได้แก่ขอบ แกว แนว นั้นเอง ครั้นต่อมามีผู้นำเอามาเรียกพระพุทธรวจนะ ได้เปรียบเทียบกับสิ่งเหล่านั้น ว่าที่เรียกชื่ออย่างนั้น ก็เพราะเป็นวจนประพันธ์ที่มีระเบียบแบบแผน ถูกต้องโดยนิรุกติรักษาอรรถไว้ไม่ตกหล่น เหมือนขอบสระใหญ่ที่มั่นคงกั้นน้ำไว้ฉะนั้น ใช้ชั้นต้นคำนี้ว่า บาลี คงหมายถึงเพียงตำราหลัก หรือพระพุทธรวจนะในพระไตรปิฎก ซึ่งต่างจากอรรถกถา ที่แต่งขึ้นมาภายหลังโดยใช้ภาษาเดียวกันนั่นเอง^{๑๐}

๒.๔ บาลีตามทัศนะของเถรวาท

คำว่า บาลี เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ของนักศึกษาอย่างกว้างขวาง และถกเถียงกันมาเป็นเวลาช้านาน เมื่อสรุปแล้ว ก็แยกออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่หนึ่ง เห็นว่า บาลีคือภาษา ภาษาหนึ่งที่ใช้พูดกันอยู่ในอินเดียสมัยพุทธกาล

กลุ่มที่สอง เห็นว่า บาลีมิใช่ภาษาดังที่เข้าใจกันแต่เป็นคัมภีร์ของพระพุทธรศาสนาที่เขียนด้วยภาษาใดภาษาหนึ่ง

กลุ่มที่เห็นว่าบาลีคือภาษานั้น เห็นจะไม่ใช่ที่สงสัยอะไร เพราะหนังสือตำราของพระพุทธรศาสนาฝ่ายหินยาน เช่น พระไตรปิฎก เป็นต้น เขียนด้วยภาษาบาลี ดังที่เราเข้าใจกันอยู่ทุกวันนี้ และว่าภาษาบาลีก็คือภาษามคธนั่นเอง

กลุ่มที่เห็นว่า บาลีมิใช่ภาษานั้น ก็มีเหตุผลเช่นกัน ดังที่ท่านได้ให้ความหมายไว้โดยนัยต่าง ๆ กันดังนี้

^{๑๐} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๕๑-๕๓.

๑. บาลี หมายถึง ธรรมะ เช่น ในประโยคว่า “ปาลิยา อตถิ อุปปริกชนติ” แปลว่า ภิกษุทั้งหลายย่อมเล่าเรียนซึ่งอรรถแห่งพระธรรม คำว่า “ปาลิยา” ในที่นี้แปลว่า ธรรมะหรือ พุทธพจน์ ซึ่งได้แก่ ปาพจน์ หรือ ปริยัติ

๒. บาลี หมายถึง ระเบียบ แถว แนว ดังในประโยคว่า “ปาลิยา นิสีหิสฺสุ” แปลว่า ภิกษุทั้งหลายได้นั่งเข้าแถวกัน (เป็นระเบียบ)

๓. บาลี หมายถึง ขอบสระ ดังในประโยคว่า “มหโต ตาฬกสฺส ปาลี” แปลว่า “ขอบแห่งสระใหญ่”

๔. บาลี หมายถึง พระไตรปิฎก ดังที่พระเวทเถระกล่าวกับพุทธโฆษาจารย์ ว่า

“ปาลิมตตํ อีธานิตํ นตถิ อฏฐกถา อธิ

ตถาจริยาวาทา จ ภินนรูปา นวิซฺซเร

สีหลกฺกถา สุตฺตสฺส มหินฺเทน มตีมตา

สงคีตคิตฺตยมารุฬฺหํ สมมาสมพุทฺธเทสิตํ

กตา สีหลภาสาย สีหลเสฺสฺส ปวตฺตติ”

ตํ ตตถฺ คนฺตฺวา สุตฺวาตฺวํ มาคฺธานํ นินฺตฺติยํ

ปรีวตฺเทติ สา โหติ สพุพฺโลกฺหิตาวาทา

แปลว่า.....

“หนังสือที่นำมาจากลังกามาที่นี่ มีเฉพาะไตรปิฎกเท่านั้น

ส่วนอรรถกถา และอาจริยวาทต่างๆเรายังไม่มี แต่ในลังกา

มีอรรถกถาซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญารจนาขึ้น โดยอาศัย

พระพุทฺธพจน์ อันพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าทรงแสดงแล้ว

และนำเข้าสู่การทำสังคายนาแล้ว ๓ ครั้ง อรรถกถานั้น ภายหลังได้มีผู้แปลเป็น

ภาษาของชาวเกาะนั้น เธอจงไปที่นั่น สดับศึกษาแล้ว จงแปลอรรถกถา

นั้นเป็นภาษามคร ให้อรรถกถานั้นมีประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งปวงเถิด”

คำว่า ปาลิตตํ ในที่นี้ หมายถึง พระไตรปิฎก มิใช่หมายถึงภาษา ส่วนที่เป็นอรรถกถา เราเรียกว่า “**ปาลิวนณนา**”^{๑๑}

บาลี หรือ ปาลินั้น หมายถึงภาษาท้องถิ่นของชาวมคร (Magadhi dialect) ภาษา

บาลีหรือภาษามครนั้น มีลักษณะที่ควรทราบ ๒ ประการ คือ

๑. ปาลิภาษา อุตตมภาษา แปลว่า ภาษาบาลีเป็นอุตตมภาษา หรือภาษาชั้นสูง

๒. มาคธี มูลภาษาแปลว่าภาษามครเป็นมูลภาษาคือภาษาดั้งเดิมสมัยแรกตั้งปฐมกับ^{๑๒}

อย่างไรก็ตาม คำว่าบาลีหรือปาลี นอกจากมีความหมายตามที่กล่าวมาแล้วแต่ยังมี

นักปราชญ์ได้อธิบายถึงคำว่าปาลีไว้เพื่อความชัดเจนและเป็นข้อสังเกต ดังต่อไปนี้

^{๑๑} พระอัครคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), **ประวัติพระพุทธศาสนาในอินเดีย**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๔๒๙-๔๓๑.

^{๑๒} พระเทพเมธาจารย์ (เจ้า ฐิตปุณฺโญ ป.ธ.๙), **แบบเรียนวรรณคดีบาลีประเภทคัมภีร์บาลีไวยากรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : ๒๕๐๕), หน้า ๑๙.

คำว่า ปาลี ชาวเถรวาทสมัยโบราณ ให้ความหมายเริ่มแรกว่า พุทธวจนะ คือคำรัสของ พระพุทธเจ้า ซึ่งพระองค์ทรงตรัสเอง อย่างไรก็ตาม พระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทมิใช่ประกอบด้วยพระ คำรัสที่เป็นของพระพุทธเจ้าเองเท่านั้น แต่ก็เป็นคำของพระสาวกยุคต้นๆ บางรูปของพระองค์ที่ท่าน กล่าวไว้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นในที่สุด คำว่า ปาลี จึงหมายความว่า คัมภีร์ คือ คัมภีร์สำคัญอย่างที่เรา เห็นกันอยู่ ซึ่งประกอบด้วยพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาท แม้ในศตวรรษที่ ๕ ก่อนคริสต์ศักราช เมื่อคัมภีร์ อรรถกถาในพระไตรปิฎก ได้รับการบันทึกไว้ คำว่า ปาลี ใช้ในความหมายหลังเท่านั้น (คืออรรถกถา) ถ้อยคำในอรรถกถาได้รับรองข้อนี้อย่างชัดเจน เช่น อิติปิ ปาลี (นี่คือ พระบาลี), เตน อิท วุจจติ ปาลียิ (เพราะฉะนั้น ข้อนี้หากกล่าวไว้ในพระบาลี) และ ตัง เวน อฏฐกถาสู อตถิ น ปาลิยา สเมติ (ข้อนี้ไม่มีใน อรรถกถาทั้งหลาย ไม่เหมือนกับพระบาลี) ตัวอย่างสุดท้าย ย่อมแสดงถึงความแตกต่างที่ชัดเจนซึ่ง ได้รับการรักษาไว้ระหว่างคัมภีร์สำคัญ (พระบาลี) และรูปแบบของอรรถกถา

เพราะเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ คำว่า ปาลี จึงไม่ห่างไกลจากความหมายจากภาษาศาสตร์ใน ปัจจุบัน คำว่า ปาลี หมายถึงสื่อกลาง หรืออุปกรณ์ของถ้อยคำของ “คัมภีร์” หรือ “พระพุทธวจนะ” และกล่าวไว้ว่า ข้อนี้เกิดขึ้นมากหลังจากยุคอรรถกถา ยิ่งไปกว่านั้น คำว่า ปาลี ในฐานะเป็นภาษา เป็นคำย่อของคำว่า ปาลีภาษา ซึ่งในทางกลับกัน เหมือนกับคำว่า อนุติภาษา คือ “ภาษาของคัมภีร์” พวกเถรวาทก็อ้างถึงภาษาบาลีว่าเป็นภาษามาตลี หรือมาตลีภาษาด้วยเช่นกัน เพราะความเห็นที่ว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยโวหารของชาวมคธ (มาตลีโก โวหารโ) ได้พัฒนาขึ้น ระหว่างพวกเขาซึ่งเป็นความเห็นที่เกิดจากความจริงที่ว่าแคว้นมคธครอบครองพื้นที่สำคัญ ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในยุคต้นๆดังนั้น เมื่อคำว่า ปาลี หมายถึงภาษา คำนี้จึงถูกใช้เพื่อแสดง สื่อกลางมิใช่ของคัมภีร์หลักเท่านั้น แต่รวมถึงวรรณคดีทั้งหมดด้วย ทั้งศาสนาและทางโลกซึ่งกลายเป็น อุปกรณ์ของถ้อยคำศาสนาและทางโลกนั้น ขณะที่พระไตรปิฎกมีแหล่งกำเนิดในประเทศอินเดียนั้น วรรณคดียุคหลังๆเกือบทั้งหมดเจริญขึ้นในประเทศทั้งหลาย เช่น ศรีลังกา พม่า และไทย ซึ่ง พระพุทธศาสนาแผ่ขยายไปถึงและตั้งรากฐานมั่นคง^{๑๓}

๒.๕ บาลีตามทัศนะของฝ่ายอื่น

คำว่า บาฬิ หรือ บาลี ในหลักวิชาและวัฒนธรรมของฝ่ายบาลีเองมีความหมายและขอบเขต ดังกล่าวแล้ว แต่ทัศนะของฝ่ายอื่นที่มีใบ้บาลีได้ให้ความหมายและขอบเขตไว้เท่าที่ควรนำมากล่าว ศึกษาเปรียบเทียบ คือ ในทัศนะของอีกฝ่ายสันสกฤต ปทานุกรมสันสกฤต-อังกฤษ ของเซอร์มอเนียร์ วิลเลียมส์ ไม่มีรูป ปาลี มีแต่รูป ปาลี อย่างเดียว และได้ให้ความหมายของคำนี้ไว้พอสรุปได้ดังนี้ คือ

๑. ขอบหู, ใบหู (ศัพท์แพทย์ของอาจารย์สุครุตะ)
๒. ริม, ขอบ (ตรงกับนัยที่สองของบาลี)
๓. แถว, แนว, สาย เช่น รตนาวลี (ตรงกับนัยที่สามของบาลี)
๔. คู่, สะพาน, หม้อหุงข้าว
๕. มาตรฐาน เท่ากับ ๑ ปรีสถะ (บาลีเป็นปัดถะ)

^{๑๓} พระมหาเทียบ สิริญาโณ, “บาลีคืออะไร” ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : มหา จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๔๒-๔๓.

นอกจากนี้ยังมีที่ใช้ในปทานุกรมท้องถิ่นอีก เช่น หมายถึง หน้าตัก, ตัวหา, หญิงมีหมวด, ภูษิตหนึ่งทีเรียกว่า ปาลีหิระ เป็นต้น

ในทัศนะของชาวตะวันตก Webster's Dictionary กล่าวว่า “เป็นภาษาผสมที่ใช้เขียนปกรณ์ที่เคารพนับถือในพระพุทธศาสนา เช่น ในลังกา อินเดีย และประเทศที่ห่างไกลคือ พม่า ไทย ลาว เขมร”

ในปทานุกรมบาลี-อังกฤษ ของสมาคมบาลีปกรณ์ แสดงศัพท์ไว้ทั้งสองรูปคือ ปาลี และ ปาฬิ ได้ให้ความหมายไว้ ๒ นัย คือ

๑. แฉว, แฉว เช่น ทนตปาลี แฉวแห่งพัน

๒. ธรรม ปริยัติธรรม ตำราธรรมของพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักดั้งเดิม ซึ่งมีสายอธิบายขยายความ คือ อรรถกถา, ฎีกา, อนุฎีกา และโยชนา ตามลำดับ ได้กลายเป็นภาษาหนังสือของพุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน และมีส่วนสัมพันธ์ใกล้ชิดกับภาษามาคธี^{๑๔}

จะเห็นได้ว่า บาลีในทัศนะฝ่ายอื่นนั้น จะมีความหมายที่แตกต่างจากทัศนะของฝ่ายไทยบาลี ในทัศนะฝ่ายอื่นแสดงความหมายของบาลีแตกต่างกันไปตามรูปศัพท์ ส่วนทัศนะฝ่ายไทยจะมุ่งประเด็นความหมายเป็นสำคัญ โดยให้ความหมายของคำว่า ปาลีหรือบาลี คือภาษาที่ใช้เป็นหลักในพระศาสนาแต่เดิมมา หรือภาษาที่รักษาพระพุทธรูปณ์ ใช้บันทึกพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท อาจกล่าวได้ว่า บาลีในทัศนะฝ่ายไทยนั้น ยึดตามหลักการของพระพุทธโฆษาจารย์ก็ได้

ความหมายที่แท้จริงของคำว่า บาลีนั้น ยังเป็นเรื่องที่ถกเถียงกันอยู่ในหมู่นักภาษาบาลีทั้งหลาย ยังหาข้อยุติไม่ได้ สำหรับชาวพุทธในประเทศไทย มีความเชื่อตามแนวมติของพระพุทธโฆษาจารย์ พระธรรมปาละ พระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทพระอรรถกถาจารย์ทั้งสอง ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า บาลี ไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. บาลี หมายถึง พระพุทธวจนะ คือคำสั่งสอนพระพุทธเจ้าทั้งหมดที่รวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก

๒. บาลี หมายถึง ภาษาของพระไตรปิฎก

๓. บาลี หมายถึง แฉว แฉว แห่งพระไตรปิฎก

คำว่า บาลี ในความหมายทั้ง ๓ อย่างนั้น มาจากรากศัพท์ (ธาตุ-Root) เดียวกันคือ ปาลธาตุ ในความหมายว่า “รักษา” โดยตั้งวิเคราะห์ได้ว่า อตถิ ปาเลตตี ปาลี แปลว่า ภาษาใด ย่อมรักษาซึ่งเนื้อความ ภาษานั้น ชื่อว่า “บาลี”^{๑๕}

ความหมายของบาลีตามมติของพระพุทธโฆษาจารย์ และพระธรรมปาละทั้งสองท่านได้กล่าวมานั้น สรุปได้ว่า บาลีคือพระพุทธวจนะหรือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่ถูกรวบรวมไว้ในพระไตรปิฎกนั่นเอง

^{๑๔} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๕๖.

^{๑๕} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๕๘.

๒.๖ ทำไมบาลีจึงกลายมาเป็นภาษา

เมื่อบาลีมีใช้ภาษาแล้ว ทำไมเราจึงเรียกว่า ภาษาบาลี ดังที่เข้าใจกันอยู่ทุกวันนี้ก่อนที่จะอธิบายถึงเรื่องนี้ ใครที่จะสืบสาวหาต้นตระกูลของภาษาบาลีเสียก่อนว่า ภาษาบาลีนั้นมาจากตระกูลอะไร ซึ่งสิ่งจำเป็นที่ต้องทำความเข้าใจไว้ในเบื้องต้นเสียก่อน

ตระกูลของภาษาใหญ่ในโลกนี้มีอยู่ ๕ ตระกูลด้วยกันคือ

๑. ตระกูลโคเคเซีย
๒. ตระกูลมองโกเลีย
๓. ตระกูลนิโกร
๔. ตระกูลมาเลย์
๕. ตระกูลอเมริกันอินเดีย

ตระกูลโคเคเซีย ยังแบ่งออกเป็นสาขาใหญ่ๆอีก คือ ยุโรปเปียน และ เอเชียติก ภาษาบาลี จัดอยู่ในสาขาเอเชียติก ซึ่งมาจากต้นตระกูล โคเคเซีย สาขาอารยัน ภาษาสาขาอารยัน หรืออินโดอารยัน แบ่งออกไปอีกเป็น ๓ ยุค คือ

๑. ยุคเก่าแก่ (Old Indo Aryan = O.I.A)
๒. ยุคกลาง (Middle Indo Aryan = M.I.A)
๓. ยุคใหม่ (New Indo Aryan = N.I.A)

ภาษาบาลีจัดอยู่ในยุคกลาง แต่สมัยนั้นยังมิได้เรียกกันว่าเป็นภาษาบาลี อาจเป็นภาษามครหรือภาษาใดภาษาหนึ่งที่ใช้พูดกันอยู่ในสมัยนั้น และภาษาเหล่านั้นไม่ว่าจะเป็นภาษาใดๆหรือเขียนด้วยอักษรใดก็ตาม ถ้าหากพระคัมภีร์จนจารย์ ได้นำมารวบรวมเรียบเรียงไว้ในพระไตรปิฎกก็รวมเรียกว่า บาลี ฉะนั้น เมื่อพูดว่า ภาษาบาลี ก็หมายถึงภาษาที่เขียนไว้ในพระไตรปิฎกนั่นเอง เพราะบาลี คือตัวปิฎก มิใช่ภาษา ต่อมาเราเข้าใจว่าบาลีเป็นภาษา และใช้เรียกกันมาจนถึงทุกวันนี้^{๑๖}

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าบาลีจะไม่ใช่ภาษา แต่เราก็เรียกและเข้าใจว่าเป็นภาษาไปแล้วก็ขอให้สมมติเรียกกันไปตามนั้น ภาษาบาลีนี้เป็น เทลียภาษา คือเป็นภาษาท้องถิ่นเป็นมูลภาษา คือ เป็นภาษาดั้งเดิม และเป็นต้นตอภาษา คือเป็นภาษาที่มีระเบียบแบบแผนซึ่งเชื่อกันว่าเป็นภาษามครหรือมาครี เป็นภาษาที่ใช้พูดกันในแคว้นมคธ สมัยพุทธกาล

ภาษาบาลี ได้ใช้พูดกันมาตั้งแต่สมันก่อนพุทธกาลเล็กน้อย แต่ก็ยังไม่เจริญนักเพิ่งมาเจริญในสมัยพุทธกาลนี้เอง ที่เจริญก็เพราะเข้าใจว่า พระพุทธองค์ตรัสด้วยภาษาบาลี พุทธศาสนิกเชื่อว่าภาษาบาลีเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เป็นภาษาวรรณคดีของพุทธศาสนา ภาษาบาลีจึงได้รับการส่งเสริมจนกลายเป็นภาษาที่สำคัญขึ้นมาในหมู่พุทธศาสนิก^{๑๗}

ภาษาบาลีนี้มีปรากฏเป็นครั้งแรกในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งมีชีวิตอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ก่อนหน้านั้นไม่เคยปรากฏขึ้นเลยว่าเป็นภาษาใดภาษาหนึ่งแต่ประการใด พระพุทธโฆษาจารย์นำคำว่า “บาลี” มาใช้เป็นชื่อภาษาหนึ่งโดยเห็นว่าเป็นภาษาที่รักษาพระพุท

^{๑๖} พระอุตรคณาธิการ (ชวิทร์ สระคำ), ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณการ, ๒๕๓๔), หน้า ๔๓๓-๔๓๔.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๕.

พจนานุกรมฉบับเมื่อใช้คำว่า “บาลี” จะหมายถึงตัวพระพุทธรูป นักปราชญ์ทางภาษาบาลีจะใช้คำว่า “ปาลิภาษา” เมื่อต้องการเน้นตัวภาษา และคำว่าภาษาบาลีในที่นี้รวมทั้งใช้ศึกษากันอยู่ในบัดนี้ก็เพียงแค่ภาษาถิ่น (Dialect) ภาษาหนึ่งของอินเดียในสมัยโบราณจัดอยู่ในสายภาษาปรากฏ

บาลีซึ่งหมายถึงภาษาที่ใช้เขียนไว้ในพระไตรปิฎก ในเวลาต่อมาได้วิวัฒนาการจนกระทั่งถูกเรียกเป็นภาษาบาลีไปโดยปริยายสมกับท่านพระพุทธโฆษาจารย์ยืนยันไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา เมื่อพ.ศ. ๙๕๖ ว่า

“สกาย นิรุตติยา นามสมมาสมพุทเธน
วุตตปกาโร มาคธิโก โวหาโร.”

แปลว่า

“ภาษามาคธิ มีการประการตามที่พระสัมมา
สัมพุทธเจ้าตรัสแล้ว ชื่อว่าเป็นภาษาของตน.”

ต่อมาภาษามาคธิ หรือมาคธิกาโวหารนี้เอง คราวพระสังคีตทิกษาจารย์ได้รวบรวมพระพุทธรูปที่พระสงฆ์นำสืบๆกันมาตั้งแต่ปฐมสังคายนา โดยมุขปาฐะ คือบอกกล่าวเล่าเรียนและทรงจำนำสืบกันมาด้วยปาก ได้นำพระไตรปิฎกพระพุทธรูปมาจารึกลงในใบลาน ในลังกาทวีปเมื่อ พ.ศ. ๔๓๓ นับเป็นสังคายนาครั้งที่ ๕ ท่านเปลี่ยนเรียกว่า ปาลี หรือปาลีภาษา ซึ่งถือว่าเป็นภาษาเกิดขึ้น^{๑๘}

เช่นเดียวกับภาษาสันสกฤตในกาลต่อมาภาษาบาลีก็กลายเป็นภาษาที่ไม่เจริญเติบโต ไม่มีการขยายตัว เพราะไม่ได้ใช้พูดหรือใช้เขียนในชีวิตประจำวัน เป็นภาษาที่สร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์เพียงอย่างเดียว คือ เพื่อใช้บันทึกพระพุทธรูปเท่านั้น

๒.๗ ความเห็นของนักปราชญ์เกี่ยวกับภาษาบาลี

นักปราชญ์ผู้มีความรู้เกี่ยวกับภาษาบาลีหลายท่านได้ลงความเห็นที่แตกต่างกันออกไป ดังได้มานำแสดงไว้ต่อไปนี้

๑. วิลเลียม ไกเกอร์ เห็นว่า บาลี เป็นมูลภาษา คือเป็นภาษาดั้งเดิม เพราะเป็นภาษาที่รักษาพระพุทธรูปไว้ ส่วนภาษาอื่น ๆ นั้นเป็นเพียงภาษาท้องถิ่นที่รองลงไป

๒. อี. วินตีสซ์ และ เอส. เลวี ว่าบาลีมีรากฐานมาจากภาษามาคธิ หรือภาษามคร

๓. เยมส์ อัลวิส, ยอร์ช เกรย์สัน ก็เห็นด้วยในหัวข้อที่ว่า บาลี คือ ภาษาของชาวเขมร

๔. เอส. เค. ฉัตเตอร์จี ให้ความเห็นว่า บาลี น่าจะมาจากภาษาโสโรเสนี เพราะการออกเสียงและลักษณะของคำใกล้เคียงกันมากกว่าภาษาอื่น ๆ

๕. เอ็ม วินเตอร์นิส ให้ความเห็นว่า บาลี มีส่วนคล้ายคลึงกับภาษาอารธมาคธิซึ่งเป็นภาษาที่ใช้เขียนวรรณคดีของ ศาสนาเชน^{๑๙}

นอกจากนี้ ยังมีปราชญ์อีกหลายท่านได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับภาษาบาลีที่แตกต่างกันออกไปอีกคือ

^{๑๘} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, พระไตรปิฎกวิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : ช่อมะไฟ ๒๕๓๐) หน้า ๖.

^{๑๙} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์สระคำ), ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬารัตนบวรณาการ ๒๕๓๔), หน้า ๕๓๗-๕๓๘.

๑. โกสัมปี (Kosambi) นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาท่านหนึ่งของอินเดียได้กล่าวสนับสนุนของท่านพุทธโฆษาจารย์ โดยกล่าวว่า คำว่า บาลี มีรากศัพท์มาจาก ปาล ธาตุ ในคำแปลว่า รักษา ความหมายดั้งเดิมของบาลี หมายถึงตำรา หรือวรรณคดีรักษาไว้ในพระไตรปิฎก

๒. พระภิกษุสีหัตถะ แห่งอินเดียกล่าวว่า คำว่า บาลี มาจากคำภาษาสันสกฤตว่า ปาญ พยัญชนะที่มีฐานเกิดยอตเพदान (ปุ่มเหงือก) สามารถเปลี่ยนเป็นพยัญชนะตัว ล หรือ ฟ ในภาษา บาลีและภาษาปรากฤตได้ ดังนั้น เมื่อกาลเวลาผ่านไปนานๆเข้า คำว่า ปาญ ย่อมมีการเปลี่ยนเป็น ปาล หรือ ปาฬ หรือ ปาลี หรือ ปาฬิ ได้ตามหลักของการเปลี่ยนแปลงเสียง

๓. พระภิกษุ เจ กัศยป์ (J. Kashyap) แห่งอินเดีย กล่าวว่า บาลี มีรากศัพท์มาจากคำว่า ปริยาย กล่าวคือ พระพุทธวจนะในพระไตรปิฎก พระเจ้าอโศกได้เคยตรัสไว้เหมือนกันในศิลาจารึกของพระองค์ว่า “อิมานิ ธมฺมปฺลียายานิ” คำว่าอุปสรรค ปริ ของคำว่า ปริยาย กลายเป็นเสียงยาวได้ และต่อมาก็กลายเป็นเสียงสั้น เพราะฉะนั้น จึงมีวิวัฒนาการของคำดังนี้ ปริยาย>ปาริยาย>ปาลิยาย>ปาลี

๔. นักปราชญ์ชาวโรโปบางคนให้ทัศนะว่า คำว่า ปาลี มาจาก คำว่า ปรกฺฐะ>ปาชทะ>ปาถล>ปาละ ตามความหมายนี้ หมายถึงภาษาของคนทั่วไป แนวความคิดนี้ถูกคัดค้านพอสมควร

๕. วี. ภัตตาคารย์ (Prof. V .Bhattacharya) กล่าวว่า คำว่า บาลี มีรากศัพท์มาจากคำสันสกฤตว่า ปมฺติ>ปฺลฺติ >ปฺตฺติ > ปฺฏฺฏิ> ปฺลฺิ> ปาลี

๖. นักปราชญ์บางคนมีความเชื่อว่า คำว่า ปาลี มาจากคำว่าปฺลฺลี เป็นคำสันสกฤต หมายถึงหมู่บ้านเล็กๆหรือเมืองหนึ่ง คำว่า ปาลี จึงเป็นภาษาของคนทั่วไปอันอาจหมายถึงภาษาของชาวชนบท

๗. นักภาษาบาลีบางคนเชื่อว่า คำว่า ปาลี มาจากคำว่า ปมฺกฺติ โดยผ่านขบวนการวิวัฒนาการทางภาษา คือ ปมฺกฺติ >ปมฺติ >ปมฺฏฺฏิ >ปมฺลฺิ >ปาลฺิ >ปาลี หรือ ปมฺกฺติ >ปตฺติ >ปฏฺฏิ >ปฺลฺิ >ปาลี คำว่า ปมฺกฺติ หมายถึง แนว หรือ แถว แห่งพระไตรปิฎก หรือบางทีก็หมายถึงตัวพระไตรปิฎกเอง ในเบื้องต้น คำว่า ปาลี ตามรากศัพท์มาจาก ปมฺกฺติ หมายถึงแนวแห่งพระไตรปิฎกและงานที่เกี่ยวข้องกันด้วย เมื่อเวลาผ่านไป ภาษาของงานด้านนี้จึงได้นามว่า “ปาลี”^{๒๐}

๒.๘ ถิ่นฐานของภาษาบาลี

เกี่ยวกับถิ่นฐานหรือที่เกิดของภาษาบาลีนี้ ยังไม่มีใครสามารถทราบได้อย่างแน่ชัดว่าแท้จริงแล้วภาษาบาลีนั้นมีถิ่นกำเนิดอยู่ที่ไหน และไม่มีใครอีกเช่นกันที่จะสามารถชี้ชัดลงไปได้ว่า ภาษาบาลีเกิดขึ้นมาได้อย่างไร จะอย่างไรก็ตามเกี่ยวกับเรื่องนี้ ยังมีข้อสันนิษฐานหรือทัศนะของนักปราชญ์ที่ได้แสดงไว้ต่าง ๆ กัน สรุปได้ดังนี้

๑. แม็กซ์ เวลเลเซอร์ ให้ความเห็นว่า บาลีคือ ภาษาปาฏลีบุตร เพราะการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ได้ทำกันอยู่ที่เมืองนี้ และพระองค์ทรงส่งสมณทูตไปประกาศพระพุทธศาสนาจากเมืองนี้

๒. โอลเดนเบอร์ก ให้ความเห็นว่า บาลี คือ เป็นภาษาที่ใช้พูดกับในแคว้นกาลิงคะ เพราะเชื่อว่าพระพุทธศาสนาแผ่เข้าไปสู่ลึงกาจากแคว้นกาลิงคะไม่ใช่พระมหิเถระนำไป

^{๒๐} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๕๘-๖๐.

๓. เวสเตอร์การ์ด และอี. กุน เห็นว่า บาลี เป็นภาษาของชาวอุชเชนี แคว้นอวันตี เพราะภาษาบาลีมีส่วนคล้ายคลึงกับภาษาศิลาจารึกที่ ศรีนา และพระมหินทะ ซึ่งนำพระพุทธศาสนาไปสู่ลังกานั้น ก็เป็นชาว อุชเชนี

๔. สเตน โจนาร์ ให้ความเห็นว่า บาลี เป็นภาษาที่ใช้พูดกันอยู่แถบบริเวณภูเขา วินธยะ

๕. เกรียสัน ให้ความเห็นว่า บาลี เป็นภาษาหนังสือที่ใช้พูดกันอยู่ที่เมือง ตักกสิลา

๖. อาร. ออตโต แปรรงค์ ให้ความเห็นว่า บาลี เป็นภาษาหนังสือ มิใช่ภาษาพูดและใช้กันอยู่ตอนกลางทางทิศตะวันตกของภูเขา วินธยะ

๗. ริตส์ เดวิดส์ ให้ความเห็นว่า บาลี มีรากฐานมาจากภาษาของชาวโกศล

๘. นักปราชญ์ในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท โดยมากลงความเห็นว่าบาลี คือ ภาษามคธ และใช้พูดกันอยู่ในแคว้นมคธ^{๒๑}

เกี่ยวกับความเป็นมาของภาษาดังกล่าว มติส่วนใหญ่เห็นว่า ภาษาบาลีมีรากฐานมาจากภาษามคธ มตินี้เป็นที่ยอมรับทั่วไปในกลุ่มชนที่นับถือพระพุทธศาสนา และถือกันว่า ภาษาบาลีเป็นมูลภาษา ภาษาหลักหรือภาษาแรกที่สุดของมวลมนุษย์ (The Primary speech of all men) เป็นสภานิรุตติ คือภาษาที่พระพุทธเจ้าตรัส และใช้เป็นสื่อสั่งสอนพุทธบริษัท มีถิ่นกำเนิดที่แคว้นมคธดินแดนที่พระพุทธองค์ทรงประกาศพระศาสนา^{๒๒}

อย่างไรก็ตาม มติเกี่ยวกับกำเนิดของภาษาบาลียังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ จนกระทั่งบัดนี้ไม่ยุติลงได้ นักปราชญ์ทางศาสนาและประวัติศาสตร์ ต่างแสดงหลักฐานข้อขัดแย้งไปคนละทางสองทาง ซึ่งล้วนมีเหตุผลน่าพิจารณาทั้งนั้น ความยุ่งยากประการหนึ่งก็จะเห็นอยู่ที่ชื่อของภาษา นี้ ไม่ปรากฏว่าเป็นชื่อของภาษาถิ่น (Dialect) ใดๆ มาก่อนในสมัยพระพุทธเจ้า คำนี้พระอรธรรคทายกเพียงจะนำมาใช้เรียกพระพุทธพจน์ก็ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาได้แผ่มาถึงเกาะลังกาแล้ว ในขณะที่เดียวกัน ท่านใช้คำนี้ในความหมายสองประการ คือ “ตำราหลัก” หรือพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก(Text) ตรงกันหมายถึง ภาษาถิ่น หรือ มาคธิกโวหาร ที่เข้าใจว่าเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าตรัส^{๒๓}

อย่างไรก็ดี เป็นการเหลือวิสัยที่จะได้ว่า ภาษาบาลีใช้พูดกันอยู่ในส่วนไหนของอินเดียกันแน่ นักปราชญ์ทั้งหลายก็มีความคิดขัดแย้งอยู่เช่นกัน จึงควรรับฟังมติของท่านทั้งหลายนี้ไว้ด้วย

๒.๙ อักษรที่ใช้เขียนบาลี

ภาษาบาลีจริงๆแล้ว ไม่มีตัวอักษรใช้เขียนที่แน่นอนเป็นของตนเอง เมื่อแพร่หลายไปอยู่ถิ่นใดก็ใช้อักษรประจำถิ่นนั้นเป็นเครื่องจารึก

ในประเทศอินเดีย ใช้อักษรเทวนาครี ซึ่งเป็นอักษรของอินเดียฝ่ายเหนือเขียนภาษาสันสกฤต และใช้อักษรพราหมี และอักษรคฤณท์ (ปัลลวะ) ซึ่งพัฒนามาจากอักษรพราหมี เขียนภาษาบาลี

^{๒๑} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณบวรณาการ, ๒๕๓๔), หน้า ๔๓๘-๔๓๙.

^{๒๒} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณบวรณาการ, ๒๕๓๔), หน้า ๖๐.

^{๒๓} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณบวรณาการ, ๒๕๓๔), หน้า ๖๘.

ในประเทศไทยใช้อักษรที่แตกต่างกันออกไปตามภูมิภาคและท้องถิ่นนั้นๆ ดังนี้

๑) ก่อนประวัติศาสตร์ ไทยใช้อักษรปัลลวะ, อักษรเทวนาครี, อักษรมอญโบราณและอักษรขอมโบราณ ในการเขียนภาษาบาลี

๒) สมัยประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัย ถึง รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ความนิยมการใช้อักษรภาษาบาลี เป็นดังนี้

ก. ภาคเหนือ ใช้อักษรธรรมล้านนา ซึ่งวิวัฒนาการมาจากอักษรมอญโบราณ

ข. ภาคอีสาน ใช้อักษรธรรมอีสาน ซึ่งวิวัฒนาการมาจากอักษรมอญโบราณ และอักษรขอม (ใช้ทางแถบอีสานใต้ คือ แถบจังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดสุรินทร์และจังหวัดศรีสะเกษ)

ค. ภาคกลางและภาคใต้ ใช้อักษรขอมบรรจง (อักษรมูล) ซึ่งวิวัฒนาการมาจากอักษรขอมโบราณ

๓) ปัจจุบันใช้อักษรไทยในการเขียนภาษาบาลี^{๒๔}

นักศึกษาวรรณคดีบาลี และผู้ศึกษาทางพระพุทธศาสนา นอกจากจะต้องมีความรู้หลักภาษาบาลีสามารถแปลได้ดีเป็นเบื้องต้นแล้ว ยังต้องเรียนตัวอักษรของชาติต่างๆที่ใช้เขียนภาษาบาลีอีกด้วย เพื่อใช้เป็นกุญแจสำหรับไขคัมภีร์บาลี ซึ่งมีอยู่ในภาษานั้นๆ และเพื่อเปรียบเทียบสอบทานต้นฉบับ ซึ่งอาจมีคลาดเคลื่อนกันบ้าง ตามธรรมดาของการนำไปเผยแพร่ในท้องถิ่นต่างๆกัน ตัวอักษรที่ใช้ในการเขียนบาลีเท่าที่ควรศึกษาเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าวคือ พราหมี เทวนาครี สีหล พม่า มอญ ขอมหรือเขมร ไทย ลาว และโรมัน^{๒๕}

๒.๑๐ ยุคภาษาบาลี

ภาษาบาลีเท่าที่รู้จักกัน เป็นภาษาผสม มีศัพท์และภาษาถิ่นอื่นๆปนอยู่มากรูปไวยากรณ์ส่วนมากคล้ายกับภาษาสันสกฤต จึงมีผู้เข้าใจว่า ภาษาบาลี วิวัฒนาการมาจากภาษาสันสกฤตก็มี แต่ที่จริงแล้ว กฎไวยากรณ์บางอย่างสืบสาวต้นตอไปถึงภาษาไวทิกะเสียด้วยซ้ำ เช่น เยหิ เตหิ (ย ต สรรพนามตติยวิภัติ พหูพจน์) แจกวิภัติคล้ายกับ เยหิ เตหิ ในภาษาไวทิกะไม่มีรูปเป็น ไย: ไต: อย่างสันสกฤต จึงน่าเข้าใจว่า บาลีถือกำเนิดเก่าแก่พอๆกับสันสกฤต ถ้าไม่ก่อนนั้น แต่เพราะสันสกฤตเป็นภาษาที่นักประพันธ์ใช้ร้อยกรองวรรณคดีอย่างแพร่หลาย จึงมีอิทธิพลต่อภาษาบาลีในยุคต่อมา ทั้งในด้านคำศัพท์ และกฎเกณฑ์ไวยากรณ์^{๒๖}

พูดถึงความเปลี่ยนแปลงของภาษาบาลี อาจสังเกตได้จากการตำรา และวรรณคดีบาลีที่แต่งขึ้นในยุคต่างๆ ถ้าจะกล่าวกว้างๆแบ่งได้ ๔ ยุค ดังนี้

^{๒๔} สุภาพร มากแจ้ง, ภาษาบาลี-สันสกฤตในภาษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนโตร์, ๒๕๒๗), หน้า ๖.

^{๒๕} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๑.

^{๒๖} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๓.

๑. ยุคร้อยกรอง (Gotha Language) ภาษาบาลีใช้ในยุคนี้ได้แก่ ภาษาที่ท่านประพันธ์เป็นคาถา หรือคำร้อยกรอง ส่วนมากคำศัพท์ก็มีลักษณะเหมือนภาษาอินเดียโบราณทั่วไป โดยเฉพาะภาษาไวทิกะ และภาษาสันสกฤต จะต่างบ้างก็อักขรวิธีและโครงสร้างประโยคซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นลักษณะของภาษาบาลีโดยเฉพาะ ทั้งนี้ เพราะภาษาร้อยกรองส่วนมาก ต้องมีครุ ลหุ บางขณะจำต้องตัดต่อต่อคำเพื่อความไพเราะและความสะดวกในการออกเสียง (ซึ่งสมัยนี้เรียกว่า คณะฉันท) รูปคำต่างๆของภาษาไวทิกะ เช่น สมุหตาเส ปจฺจยาเส ปณฺทิตาเส (นาม) จรามเส ลิกฺขิสสามเส (กริยา) ปหาตเว อนุณเมตเว สมฺปยาตเว (นามกิตต์) ฯลฯ มักจะพบดาษต้นในภาษาร้อยกรองซึ่งไม่ค่อยจะพบในยุคหลังๆ

๒. ยุกร้อยแก้ว (Pose Language) ได้แก่ภาษาร้อยแก้ว ที่มีในพระไตรปิฎก ดังที่ทราบกันอยู่แล้วว่า พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าส่วนมากเป็นประเภทคำร้อยกรองหรือคติพจน์สั้นๆ แม้พระสูตรที่ยาวๆก็เป็นภาษาประเภท “กลอนเปล่า” ที่กระตัดรัดกินความมาก ซึ่งเป็นลักษณะของภาษาร้อยกรอง นักปราชญ์ส่วนมากมีความเห็นว่าพร้อยแก้วในพระไตรปิฎกนั้นเดิมเข้ามาในภายหลัง โดยพระธรรมสังคหาคารย ผู้รวบรวมพระพุทธพจน์ ภาษาร้อยแก้วนี้มีลักษณะคงเส้นคงวา มีโครงสร้างไวทยากรณ์แน่นอน คำศัพท์ต่างๆไม่ค่อยพบนัก

๓. ยุกร้อยแก้วระยะหลัง (Post – Canonical Prose Language) ได้แก่พร้อยแก้วที่แต่งขึ้นทีหลังโดยพระอรรถกถาจารย์ต่างๆหรือจะเรียก ร้อยแก้วรุ่นอรรถกถา ก็เห็นจะได้ เช่น เนติปกรณ์ เปฏโกปเทศ มลिनทปัญหา วิมุตติมรรค วิสุทฺธิมรรค ฯลฯ ภาษาที่ใช้ไม่ต่างจากภาษาร้อยแก้วในพระไตรปิฎกเท่าใดนัก เว้นแต่คำศัพท์ต่างๆได้หายไปเกือบหมดสิ้น

๔. ยุคร้อยกรองประดิษฐ์ (Artificial Poetry) ภาษาในยุคนี้มีลักษณะแตกต่างจากยุคแรกๆมาก แม้ในยุคเดียวกัน ก็ยากที่จะตัดสินใจได้ ด้วยใช้ภาษาทั้งเก่าทั้งใหม่ปนกันไปยุ่งไปหมด ผู้แต่งบางทีก็ไม่รู้ภาษาบาลีดี อาศัยคำศัพท์ต่างจากพจนานุกรม การใช้คำจึงเป็นไปตามใจชอบของผู้แต่ง ไม่เป็นไปตามธรรมชาติ เล่นศัพท์เล่นสำนวน ความหมายคลุมเครือ บางทีผู้ประพันธ์ก็ประดิษฐ์คำขึ้นใหม่อาศัยแนวจากภาษาสันสกฤต^{๒๗}

ความแตกต่างแห่งภาษาระหว่างยุคทั้ง ๔ นั้นจะเห็นได้ชัดก็ยุคแรก กับยุคที่ ๒ ที่ ๓ ส่วนยุคสุดท้ายนั้นเป็นยุคที่ผสมผสาน บางทีก็มีทั้งคำและกฎเกณฑ์เก่าแก่ที่สุด จนทำให้หลงไปว่า เป็นภาษาในยุคต้น และในขณะที่เดียวกันก็ปรากฏคำศัพท์และโครงสร้างประโยคใหม่ๆ เป็นการฟ่องอยู่ในตัว ถ้าจะเปรียบก็เหมือนคนในยุคปัจจุบันนี้ พยายามแต่งโคลงฉันท โดยยืมคำหรือวลีที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีเก่าๆ เช่น ลิลิตยวนพ่าย กำสรวลศรีปราชย์ มาใช้ ฉะนั้น

๒.๑๑ อิทธิพลของภาษาบาลีต่อภาษาไทย

ภาษาบาลีมีอิทธิพลต่อคนไทยเป็นภาษาแม่ของคำภาษาไทยจำนวนมาก ภาษาบาลีในประเทศไทยสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งเมืองสุโขทัย พระองค์ได้นิมนต์พระสังฆราชมาจากเมืองนครศรีธรรมราชและโปรดให้ขึ้นเทศน์ในวันธรรมสวนะบนแท่นมิ่งศิลา เป็นการยอมรับภาษาบาลี

^{๒๗} เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ: มหาคุหาบรรณาการ, ๒๕๓๘), หน้า ๗๖-๗๗.

อันเป็นภาษาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท การเทศน์สมัยนั้นใช้อ่านภาษาบาลีในพระไตรปิฎกไปก่อนแล้วจึงแปลเป็นไทย ต่อมาภาษาบาลีจึงแทรกเข้ามาในภาษาไทยมากขึ้น จนเป็นรากฐานคำในภาษาไทยเป็นจำนวนมาก เพราะอิทธิพลแห่งพระพุทธศาสนา

ในภาษาไทยมีคำ บาลีปะปนกันอยู่มากจนคล้ายกับว่าเป็นคำ ของภาษาไทยโดยเฉพาะภาษา พระสงฆ์ซึ่งเป็นศาสนทายาท ใช้ภาษาบาลีสังฆกรรมทุกอย่าง ภาษาบาลีเป็นภาษาชั้นสูง เป็นคำ คักดีลีลลิตี เป็นคำสุภาพ เพราะเป็นภาษาพระพุทธเจ้า เรานับถือพระพุทธเจ้า จึงรับเอาภาษาที่พระ พุทธองค์ตรัสสอนมาตั้งแต่โบราณ

ความแตกต่างระหว่างคำบาลีกับคำไทย คือภาษาบาลีเป็นภาษาที่ต้องแจกวิภัติเพื่อบอก ตำแหน่งหน้าที่ของคำในประโยคว่าจะใช้เป็น ประธาน กรรม กริยา บทขยาย ซึ่งมีกว้างกริยาไว้ ท้ายสุด วางกรรมไว้หน้ากริยา คำขยายวางหน้ากรรมเรียงย้อนขึ้นมาจากประธานในประโยค ต่างจาก ภาษาไทยที่เรียงประธานเป็นหลัก คำขยายประธานอยู่ถัดไป แล้ววางกริยา ขยายกริยาถึงกรรมแล้ว ขยายกรรมไปตามลำดับ การเรียนรู้ภาษาบาลีได้ชื่อว่าเรียนหลักภาษาไทย รวมถึงประเพณีวัฒนธรรม ไทยที่มารากฐานมาจากพระพุทธศาสนา ช่วยให้ใช้คำภาษาไทยได้ตรงตามหลักภาษาเดิม^{๒๘}

ประเทศไทยนับถือศาสนานิกายเถรวาท มีคัมภีร์จารึกพระพุทธวจนะเป็นภาษาบาลี ทั้ง ภิกษุสงฆ์ผู้ศาสนทายาท ก็เล่าเรียนภาษาบาลีมีความแตกฉาน แปลพระไตรปิฎกออกมาเป็นภาษาไทย สั่งสอนประชาชนประเทศนี้มาเป็นเวลานาน ภาษาบาลีจึงนับว่ามีอิทธิพลต่อภาษาไทย และคนไทยมา ตั้งแต่ครั้งโบราณกาลแล้ว คำศัพท์ภาษาไทยส่วนมากยืมมาจากภาษาบาลี หรือภาษาไทยมีภาษาบาลี ปะปนอยู่จะสังเกตได้จากชื่อ สกุล ของบุคคลต่างๆเช่น พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ชรินทร์ นันทนาคร วีระ มุสิกพงศ์ เป็นต้น แม้กระทั่งชื่อสถานที่บริษัทห้างร้าน ห้างสรรพสินค้า เช่น อุดมเกษ์ รัตนผล เครื่องเขียน เพ็งโภชนา เป็นต้น จะเห็นได้ว่าเป็นคำศัพท์บาลีล้วน หรือบาลีผสมกับสันสกฤตและผสม กับภาษาไทยแทบทั้งสิ้น

นอกจากนี้ ภาษาบาลียังปรากฏอยู่ในวรรณกรรมท้องถิ่น และแม้ในภาษาพูดประจำวันของ ท้องถิ่นต่างๆเพียงแต่นำมาดัดแปลงเสียงให้เหมาะสมกับท้องถิ่นของตนเท่านั้นดังตัวอย่างต่อไปนี้

คำบาลีที่ใช้ในท้องถิ่นภาคใต้

สพเพ	ใช้ว่า	เพ เช่น ทั้งเพ	(ทั้งปวง)
วิจารณ์	ใช้ว่า	พิตหนา	(พิจารณา)
รส	ใช้ว่า	สา เช่น สาวา	(รู้สึกรู้ว่า)
คำบาลีที่ใช้ในท้องถิ่นภาคเหนือ			
ปกชี	ใช้ว่า	ปะชี	(นก)
วคโธ	ใช้ว่า	เปี้ยกโธ	(เสือ)
คำบาลีที่ใช้ในท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ			
จาริตต	ใช้ว่า	ฮีต	(แบบแผน ประเพณี)

^{๒๘} พระมหาสังเวช ธรรมเนติโก, แต่งตามธรรมเนียม, (กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์ประติพัทธ์, ๒๕๓๕), หน้า ๑.

เวสสุนทร ใช้ว่า เพลส (พระเวสสันดร)^{๒๙}
 จะเห็นได้ว่า แม้ในวรรณกรรมท้องถิ่น ก็ยังปรากฏนำเอาภาษาบาลีไปใช้ เพียงแต่นำมา
 ดัดแปลงเสียงให้เหมาะสมเท่านั้น แสดงว่าภาษาบาลีก็มีอิทธิพลต่อภาษาไทยอยู่ไม่น้อย

๒.๑๒ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทย

การศึกษาของคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนานั้น ได้เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่วันเพ็ญเดือน ๘ ของปี
 ที่ ๔๕ ก่อนพุทธกาล ขณะที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาประทับรอยธรรมจักรด้วยการแสดงธัมมจัก
 กัปปวัตตสูตรโปรดพระปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี จนได้บังเกิดพระ
 อริยเจ้าผู้ได้รับการพัฒนาจนข้ามพ้นขีดขั้นของการศึกษาทั้งปวงที่มีอยู่ในโลก มาสู่ฝ่าย **โลกุตตระ**^{๓๐}
 เป็นท่านแรกนับจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เมื่อลองเปรียบเทียบนิยามของการศึกษาจะพบว่า มี
 นักการศึกษาได้ให้คำนิยามไว้หลากหลายแต่คล้ายคลึงกัน เช่น เพลโต ได้กล่าวว่า การศึกษา คือการ
 ค้นหาความจริงแท้ซึ่งเป็นสากล เป็นสัจจะและมีความเป็นนิรันดร์^{๓๑} หรือ จอห์น ดิวอี้ นักการศึกษา
 สมัยใหม่ ได้นิยามคำว่าการศึกษาไว้ว่า การศึกษา คือความเจริญงอกงาม การศึกษา คือขบวนการทาง
 สังคมการศึกษา คือ ชีวิต^{๓๒} ทางฝ่ายนักการศึกษาไทย ก็จะดูมองการศึกษาไม่ได้แตกต่างกันนัก โดย
 ให้ความหมายว่า การศึกษา คือ ความเจริญงอกงามของชีวิต^{๓๓} คือกระบวนการกำจัดวิชาสำหรับ
 มนุษย์ เป็นการนำความกระจ่างสู่จิตและทำให้เกิดปัญญา ^{๓๔} จนกระทั่งการศึกษาคือ การทำให้มนุษย์
 เป็นผู้ถูกต้องและสมบูรณ์ เพื่อให้ได้มาซึ่งสติปัญญา มีวิชาชีพและมนุษยธรรมตลอดถึงการกำจัด ราคะ
 โทสะและโมหะ^{๓๕} จากข้อมูลเหล่านี้อาจสรุปได้ว่าการศึกษา คือการพัฒนาชีวิตให้งอกงามถึงขีดสุด
 ด้วยการกำจัด ราคะ โทสะและโมหะ เพื่อให้เข้าถึงความจริงแท้ซึ่งเป็นสัจจะและความนิรันดร์ เมื่อ
 มองการศึกษาโดยความหมายนี้ ก็จะสามารถนำสวามิภักดิ์กับความหมายของการพัฒนาจนเข้าถึง
 โลกุตตระในฝ่ายพระพุทธศาสนาได้อย่างมีเหตุมีผล ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าการศึกษาในพระพุทธศาสนา
 ได้เริ่มต้นขึ้นนับตั้งแต่มีผู้สามารถพัฒนาตนเองจนเข้าถึงโลกุตระธรรมได้ ซึ่งอีกนัยหนึ่งก็เป็นการรับรอง

^{๒๙} ปรีชา ทิชนพงษ์, ผศ., บาลี-สันสกฤตเกี่ยวกับภาษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮาส์, ๒๕๓๔), หน้า ๗.

^{๓๐} **โลกุตตระ** หมายถึง ความพ้นจากโลก อยู่เหนือโลก คือ พ้นจากกิเลสทั้งปวง, พจนานุกรม ฉบับมติชน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๗), หน้า ๗๙๑.

^{๓๑} รุสนีย์ การีอูมา, “ปรัชญาการศึกษาของเพลโต”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๔๗), หน้า ๒๔.

^{๓๒} รอฮีม ปรามาส, “อภิชนผู้ครองโลกบทที่ ๘ อนาคตยอภิชน อนาคตโลก (๘)”, ประชาชาติธุรกิจ, (๑๔ สิงหาคม ๒๕๕๑), หน้า ๔๑.

^{๓๓} สาโรจน์ บัวศรี, ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์: ภาคที่ ๑ ปรัชญาการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : กราฟฟีกอาร์ท, ๒๕๒๖), หน้า ๑๒.

^{๓๔} บุญยเสนา อริวิเศษฐ์, “การศึกษาปัญหาของสังคม”, มติชนรายวัน, (๔ พฤษภาคม ๒๕๕๑), หน้า ๕.

^{๓๕} พุทธทาสภิกขุ, เป้าหมายของการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ม.ป.ป.), หน้า ๔-๕

คำกล่าวที่ว่า “ศาสนาพุทธเป็นศาสนาแห่งการศึกษา”^{๓๖} เพราะศาสนาพุทธนั้นมีจุดเริ่มต้นมาจากการศึกษานั้นเอง

ในการศึกษาช่วงต้นของพระพุทธศาสนานั้น เป็นการศึกษาที่เรียนรู้จากพระพุทธเจ้าโดยตรงบ้าง จากพระอรหันต์พุทธสาวกบ้าง ด้วยการท่องจำปากเปล่า เรียกว่า “มุขปาฐะ”^{๓๗} บ้าง ซึ่งทั้งหมดเป็นกิจอันพึงกระทำในฝ่ายคันถธุระ^{๓๘} เมื่อเรียนแล้วนำไปปฏิบัติเรียกว่าวิปัสสนาธุระ^{๓๙} ครั้นประมาณปี พ.ศ. ๓๖๐ พระพุทธศาสนาถูกนำเข้ามาประดิษฐานในดินแดนสุวรรณภูมิ โดยพระโสณะและพระอุตตระ^{๔๐} ซึ่งสันนิษฐานในดินแดนสุวรรณภูมิ โดยพระโสณะและพระอุตตระ ซึ่งสันนิษฐานกันว่าเป็นที่จังหวัดนครปฐม โดยมีโบราณสถานและโบราณวัตถุต่างๆ เป็นประจักษ์พยานอยู่จนบัดนี้^{๔๑} ภายหลังจากที่พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิแล้วจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า ยังไม่ได้มีการจดบันทึกความเคลื่อนไหวใดๆ ในระยะหนึ่ง จนกระทั่งมาถึงปี พ.ศ. ๑๒๐๕ เมื่อพระนางจากเทวีได้ทรงอาราธนาภาษาพระสงฆ์ผู้ทรงพระไตรปิฎกจำนวน ๕๐๐ รูป ไปยังเมืองลำพูนเพื่อสร้างความเจริญทางด้านต่างๆ ให้แก่เมืองหริภุญไชย^{๔๒} หลังจากนั้นพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทก็เริ่มมีความรุ่งเรืองมากขึ้นอย่างต่อเนื่องอยู่ในเมืองล้านนาและเมืองโขทัยจนมีการบันทึกความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในอาณาจักรล้านนาไว้ว่าในปี พ.ศ. ๒๐๒๐ มีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๘ ของโลกขึ้นที่วัดเจ็ดยอดหรือวัดมหาโพธาราม^{๔๓} นับตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์ของเมืองล้านนาจึงมีการศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแตกฉาน และมีความเชี่ยวชาญในภาษาบาลีเป็นอย่างดี ทั้งนี้เห็นได้จากการที่พระสงฆ์นั้นสามารถรจนาหนังสือที่ทรงอิทธิพลต่อสังคม เป็นภาษาบาลีไว้หลายเล่มซึ่งก็ยังมี

^{๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), รู้หลักก่อนแล้วศึกษาและสอนให้ได้ผล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์สวย, ๒๕๔๘), หน้า ๕๔.

^{๓๗} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗๒-๗๓.

^{๓๘} คันถธุระ หมายถึง การศึกษาปริยัติธรรม โดยปริยัติ คือ พุทธพจน์อันจะพึงเล่าเรียน โดยเฉพาะหมายเอาพระบาลีคือพระไตรปิฎก ทั้งพุทธพจน์หรือพระธรรมวินัยดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖-๑๒๗.

^{๓๙} วิปัสสนาธุระ หมายถึง ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส อาร์ พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๒.

^{๔๐} กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติศาสตร์ของสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๗), หน้า ๘.

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พระพุทธศาสนาในเอเชีย, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔๓.

^{๔๒} พระรัตนปัญญาเถระ, ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดย แสง มนวิฑูร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ๒๕๑๘), หน้า ๙๐.

^{๔๓} พรหมเพ็ญ เครือไทย, วรรณพุทธศาสนาในล้านนา, (กรุงเทพมหานคร : โอ เอส พรินต์ติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓-๑๕.

ปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน ดังเช่น มงคลดัตถ์ที่ป็นี่ที่แต่งโดยพระสิริมังคลาจารย์ใน พ.ศ. ๒๐๖๗^{๔๔} หรือปัญญาสาตกที่รจนาขึ้นในช่วงประมาณ พ.ศ. ๒๐๐๐^{๔๕} ที่นับได้ว่าอยู่ในยุคสมัยเดียวกัน

หลังจากพระพุทธศาสนาถูกถ่ายทอดออกสู่สังคมโลกแล้ว สิ่งที่เหมาะสมอย่างหนึ่งของการศึกษาฝ่ายคันถธุระของสงฆ์ในยุคหลังพุทธกาลสืบมา คือการนำเอาภาษามคธหรือที่พระพุทธโฆสะได้นำคำว่า “บาลี” มาใช้เรียกแทนภาษามคธตั้งแต่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐^{๔๖} มาเป็นภาษากลางในการจารึกพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนารวมทั้งอรรถกถา และฎีกาต่างๆซึ่งคัมภีร์ชั้นรอง^{๔๗} ดังไม่ว่าจะเป็นที่แห่งใดในโลกจึงต้องถูกเริ่มต้นด้วยการศึกษาภาษาบาลีก่อนเพื่ออ่านแปลพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่างๆ ซึ่งกระบวนการของสงฆ์ไทยตั้งแต่สมัยโบราณเองก็เริ่มจากศึกษาภาษาบาลีก่อนเช่นเดียวกันโดยจะเป็นไปตามลำดับขั้นตอนเรียกว่า “วงศ์ปริยัติ” คือเริ่มศึกษาจากคัมภีร์กลุ่มสัททวิเสส จนแตกฉานในหลักไวยากรณ์แล้วจึงเริ่มศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัมภีร์ และโยชนา^{๔๘} ปัจจุบันการศึกษาของสงฆ์ฝ่ายไทยนั้นยังคงให้ความสำคัญกับการศึกษาภาษาบาลีเป็นอย่างมาก จนถึงกับมีความเข้าใจกันอย่างกว้างขวางว่า การศึกษาภาษาบาลีคือการศึกษพระไตรปิฎก และในทางกลับกันการศึกษาพระไตรปิฎกก็คือการศึกษา

๒.๑๓ การศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยมุขปาฐะ

การศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าได้เริ่มตั้งแต่ครั้งพุทธกาลซึ่งเป็นการศึกษาจากพระพุทธองค์โดยตรงบ้าง จากพุทธสาวกบ้าง อยู่ในลักษณะการท่องจำด้วยปากเปล่า เรียกว่า “มุขปาฐะ”^{๔๙} พร้อมทั้งได้เผยแพร่พระพุทธศาสนาไปยังดินแดนต่างๆ รวมทั้งสุวรรณภูมิ ประมาณปี พ.ศ. ๓๖๐ ผ่านทางพระเถระ ๒ รูป คือ พระโสณะ และพระอุตตระ^{๕๐} ได้นำพระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ดินแดนแถบแห่งนี้ทำให้มีความเจริญรุ่งเรืองสืบมา และประเทศไทยก็ได้รับความรุ่งเรืองสืบด้านศาสนาศึกษาทั้งตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ซึ่งจากการวิจัยครั้งนี้ผู้ศึกษาต้องการที่จะชี้ให้เห็นถึงสภาพความเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย ทั้งด้านบริการและจัด

^{๔๔} สิงฆะ วรรณสัย, *ปริทัศน์วรรณคดี ลานนาไทย*, (เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๓), หน้า ๑๘.

^{๔๕} พระมหาปรีชา มโหสถ (เส็งจิ้น), “อิทธิพลของวรรณคดีบาลีเรื่องปัญญาสาตกที่มีต่อสังคมไทย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า บทคัดย่อ.

^{๔๖} พระมหาวรญาณ วรณญ, *ประวัติศาสตร์การศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทยในสยามประเทศ*, (กรุงเทพมหานคร : อารการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๒๔.

^{๔๗} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๑-๒.

^{๔๘} พระมหาแผน พูนพัด, “รูปแบบเชิงระบบการบริหารงานทางวิชาการที่มีอิทธิพลของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี” *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๒๖.

^{๔๙} เสถียร โพธิ์นันทะ, *ประวัติพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗๓.

^{๕๐} พระพุทธโฆษาจารย์, *ปฐมสมันตปาสาทิกา เล่ม ๑*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๑.

การศึกษา การจัดหลักสูตรการเรียนการสอน และการวัดผลประเมินผล ดังจะกล่าวตามลำดับสมัยดังต่อไปนี้

๒.๑๔ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยสุโขทัย

การศึกษาของคณะสงฆ์ไทย เริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ระบุว่า พ.ศ. ๑๗๗๘-๑๙๘๑^{๕๑} ของการสร้างกรุงสุโขทัยขึ้นเป็นพระราชธานี และได้เคารพนับถือพระพุทธศาสนาหยั่งรากฝังลึกในหัวใจของคนไทย จนกลายมาเป็นความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นลึกซึ้งแต่ราชสำนักจนถึงครอบครัวชาวบ้านไม่สามารถแยกออกจากกันได้จนกลายเป็นศาสนาประจำชาติไทยสืบมา^{๕๒} และเมื่อพิจารณาตามหลักฐาน ประวัติศาสตร์ก็จะเห็นว่าพระพุทธศาสนาเถรวาทที่คนไทยนับถือปัจจุบัน ได้พัฒนาเจริญมั่นคงอย่างมากตั้งแต่สมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์มา โดยเฉพาะสมัยพ่อขุนรามคำแหงดังจะเห็นได้จากความศรัทธาเลื่อมใสพระศาสนาของพระองค์มากเป็นพิเศษจนถึงกับทรงส่งเสริมพระภิกษุสงฆ์ ให้ศึกษาคัมภีร์พระ พุทธศาสนาจากพระไตรปิฎกอย่างจริงจัง แม้แต่พระองค์เองก็ทรงส่งสอนประชาชนตามหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาด้วย^{๕๓} ซึ่งหลักฐานการศึกษานี้ได้รับแบบอย่างของพระสงฆ์ไทย ไปศึกษาที่ประเทศศรีลังกาแล้วกลับมาเมื่อราวปี พ.ศ. ๑๘๐๐ พร้อมทั้งอาราธนาพระศรีลังกามาตั้งสำนักเผยแผ่ศาสนาที่เมืองนครศรีธรรมราช^{๕๔}

ด้วยกิตติศัพท์ของพระลังกา เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในพระธรรมวินัย และมีจริยวัตรปฏิบัติตนน่าเลื่อมใส^{๕๕} พ่อขุนรามคำแหงจึงได้อาราธนาท่านมาয়กรุงสุโขทัย เพื่อที่จะแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะสงฆ์ แล้วเรียกนิทานนี้ว่า ลังกาวงศ์ โดยพระลังการูปแรกคือ พระมหาสวามีเถระ^{๕๖} มาจำพรรษา ณ วัดอรุณญิก แห่งกรุงสุโขทัย ส่งผลให้การศึกษาพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์มีความเจริญรุ่งเรืองตั้งแต่บัดนั้นมา^{๕๗} และได้แบบรากฐานการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยที่ยึดแบบอย่างจากลังกามาเป็นแม่บทสำคัญสำหรับการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมอย่างจริงจังทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ ทั้งนี้เพราะพ่อขุนรามคำแหงเป็นครูสอนโดยพระองค์สมัยนั้นด้วย นับตั้งแต่พระองค์ทรงประดิษฐ์อักษรไทยใช้เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ พร้อมทั้งได้จารึก พระราชกรณียกิจต่างๆไว้อันเป็น

^{๕๑} กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ครุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๒), หน้า ๙๖.

^{๕๒} คุณ โทซัน, พุทธศาสนากับสังคมและวัฒนธรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร : โอ เอส พริ้นติ้งเฮ้าส์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๙๑.

^{๕๓} กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติการศึกษาของสงฆ์,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ครุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๗), หน้า ๙.

^{๕๔} สมศักดิ์ บุญปุ, เอกสารประกอบการสอนรายวิชาการศึกษาคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๖๙.

^{๕๕} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๖๔.

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต), พระพุทธศาสนาในอาเซียน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔๖-๑๔๗.

^{๕๗} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, การปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๖๖.

ประโยชน์ทางประวัติศาสตร์ และการธำรงบำรุงพระพุทธศาสนา^{๕๘} นับว่าเป็นสัญลักษณ์สำคัญยิ่งของความเป็นชาติไทย^{๕๙} ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาศัมัยนั้นด้วย ดังปรากฏบทความใน หลักศิลาจารึกด้านที่ ๔ ได้บอกไว้.....

**“ลูกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ผู้หนึ่ง ชื่อขุนรามราชปราชญ์รัฐธรรม...
พ่อขุนรามคำแหงนั้นหาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย
หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอน ไทยทั้งหลายให้รู้ธรรมแท้”^{๖๐}**

จากบทความที่ปรากฏในศิลาจารึกนี้แสดงให้เห็นว่า สถานะบทบาทของครูอาจารย์สมัยนั้นเป็นฐานะที่มีเกียรติอย่างยิ่ง แม้แต่พระราชามหากษัตริย์ก็ทรงเป็นพระอาจารย์ผู้สอนด้วยพร้อมกันนั้นได้มีการพระราชนิพนธ์คัมภีร์ ไตรภูมิพระร่วง ของพระเจ้าลิไทก่อนที่จะทรงครองราชย์ก็เกิดขึ้นในช่วงนี้ด้วย^{๖๑} โดยบทความที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง จะพูดถึงเรื่องราวเกี่ยวกับ นรก-สวรรค์ ซึ่งเป้าหมายหลักของการนิพนธ์คือต้องการให้ประชาชนมีความเกรงกลัวต่อบาปบุญคุณโทษและประพฤตินอกเหนือไปจากความดี เป็นต้น นอกจากนี้ในสมัยพระเจ้าลิไท การศึกษาของพระสงฆ์มีความเจริญรุ่งเรืองอย่างมากจากการอุปถัมภ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ ตั้งแต่มีการใช้ภาษาบาลีได้ปรากฏในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๒๐ รัชกาลของพระเจ้าลิไท หลักศิลาจารึกหลักที่ ๑ เรียกว่า ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง เป็นอักษรขอม ซึ่งค้นพบโดยพระยาราชภักดี (ใหญ่ ศรีลัมภ์) ที่วัดป่ามะม่วง แห่งกรุงสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นเรื่องราวเกี่ยวข้องกับพระมหาธรรมราชาที่ ๑ เสด็จออกทรงผนวชเมื่อวันพุธ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๑๙๐๕^{๖๒} และทรงอนุญาตให้ใช้สถานศึกษาในพระราชมณฑล เป็นที่เล่าเรียนของภิกษุสงฆ์นับเป็นครั้งแรกในหน้าประวัติศาสตร์ไทย^{๖๓}

โดยสรุปได้ว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยสุโขทัย ได้บริหารจัดการการศึกษา ดังนี้

๑) สถานศึกษา การศึกษาศัมัยสุโขทัยมี “วัด” เป็นศูนย์กลางการศึกษาของบรรดาบุตรหลานขุนนาง และราษฎรทั่วไป โดยมีภิกษุสงฆ์เป็นครูสอน และ “วัง” สอนเฉพาะเจ้านายและบุตรหลานข้าราชการ

๒) หลักสูตร หลักสูตรการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมในสมัยนั้นไม่ปรากฏชัดเจนแต่

^{๕๘} พระเทพเวที (ประยูรช ญัตโต), พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๖๕.

^{๕๙} วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยะมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๘), หน้า ๖๖.

^{๖๐} สมศักดิ์ บุญปุ, เอกสารประกอบการเรียนการสอนรายวิชาการศึกษาคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗๐-๗๑.

^{๖๑} ประเสริฐ ญ นคร, ผลการค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยและเรื่องของเกลือ (ไม่) เค็ม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๑๕), หน้า ๓๕-๓๖.

^{๖๒} รศ. พันธุ์ เฟื่องผลา, ประวัติวรรณคดีบาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๖.

^{๖๓} พระเทพเวที (ประยูรช ญัตโต), พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๗๒-๘๑.

ได้ก็คงใช้ภาษาบาลีพระไตรปิฎก และศิลปศาสตร์ต่างๆ สำหรับครูผู้สอนก็คงเป็นเพราะพระมหาเถระพระมหากษัตริย์ และราชบัณฑิตผู้คงแก่เรียน

๓) การวัดประเมินผล ยังไม่มีระบบแบบแผนหรือระเบียบวิธีแน่นอนมักจะวัดผลจากความทรงจำและความสามารถเป็นพื้นฐาน หรือพระราชทานสมณศักดิ์สมควรแก่ฐานะ

๔) ผู้เรียน คือ ผู้ที่จะเข้ารับการศึกษานั้นมีทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ซึ่งการศึกษาของชาวไทยสมัยนั้น จัดให้เฉพาะแก่ผู้ชาย ส่วนการศึกษาของผู้หญิงจะได้รับการฝึกอบรมจากครอบครัวของตนเอง ครอบครัวของญาติ หรือส่งไปเรียนในวัง ส่วนมากจะเรียนวิชาแม่บ้าน เช่น การทำอาหาร ทำขนม มวนยาสูบ จีบพลุ ในตระกูลขุนนางชั้นสูงผู้หญิงบางคนก็ได้เรียนหนังสือโดยมีราชบัณฑิตเป็นผู้สอนเรียนกันในสำนักราชวัง

๒.๑๕ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา

สมัยอยุธยาสถาปนาขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๑๙๘๓ ในสมัยพระเจ้าอู่ทอง^{๖๔} และสิ้นสุดลงในปี พ.ศ. ๒๓๑๐^{๖๕} ซึ่งสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ทำนุบำรุงการศึกษาพระศาสนาตามแบบอย่างจากสุโขทัย และได้ทรงนิพนธ์ มหาชาติคำหลวง เล่นกับพระธรรมราชาลิไท ที่ทรงนิพนธ์ ไตรภูมิพระร่วง ซึ่งพระองค์ได้ถวายวังให้เป็นวัด สำหรับเป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ด้วยซึ่งพระองค์ทรงสละราชสมบัติออกผนวช เพื่อศึกษาคำสอนทางพระพุทธศาสนาพร้อมทั้งผนวชสมเด็จพระรามธิบดีที่ ๒ ผู้เป็นโอรสเป็นสามเณรกับพระราชนัดดาอีกองค์หนึ่งนับถือเป็นประเพณีที่พระมหากษัตริย์ไทยนิยมอุปสมบทและสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน^{๖๖}

การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยอยุธยา คือมีพื้นฐานเดิมหรือที่มาของสถานศึกษาอยู่ ๓ แห่ง คือ วัด บ้าน และวัง โดยพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ประชาชนก็เช่นเดียวกัน ซึ่งมีการสร้างวัดเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งมีคำพูดภายหลังเป็นทำนองว่า **สร้างวัดให้ลูกหลานวิ่งเล่น**^{๖๗} จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า อยุธยานั้นมีความเจริญด้านศาสนาเป็นส่วนใหญ่ สำหรับการศึกษาคณะสงฆ์นั้น ไม่มีหลักฐานที่ระบุเป็นที่ชัดเจน ส่วนมากจะเป็นเรื่องราวทางบ้านเมือง พระกรณียกิจ และการทำสงคราม การศึกษานี้ถูกปล่อย

เป็นไปตามอริยาศัย ซึ่งฝ่ายคามวาสีเคยมีอำนาจในราชสำนักก็หมดอำนาจลง ฝ่ายอารยวาสีกลับเจริญขึ้นตามลำดับ แต่ตรงกันข้ามคือมุ่งเน้นด้านไสยศาสตร์ จึงส่งผลให้ผู้ที่บวชเข้ามามุ่งหวังศึกษาวิชาอาคมแทนที่จะศึกษาพระปริยัติธรรมอันไปสู่การเลื่อมสลายของศาสนาจนกระทั่งมาถึงสมัยพระเจ้าทรงธรรมครองราชย์ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๑๖๘-๒๑๗๑ ได้ปรากฏหลักฐานการศึกษาพระปริยัติธรรม

^{๖๔} บุญมี แทนแก้ว, พระพุทธศาสนาในเอเชีย (เน้นด้านอารยธรรม), พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๑.

^{๖๕} พระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต), พระพุทธศาสนาในเอเชีย, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕๕.

^{๖๖} พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

^{๖๗} สมศักดิ์ บุญปุ, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๔.

ของสงฆ์ ตั้งแต่ผนวชอยู่ แล้วเมื่อขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ก็ทรงแสดงออกบอกหนังสือที่พระนั่ง
จอมทองสามหลังอยู่เสมอ^{๖๘} ดังนั้นได้ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ตอนหนึ่งว่า

“...ญี่ปุ่นคุมกันได้ประมาณ ๕๐๐ คน ยกเข้ามาในท้องสนามหลวงคอยจะกุม
เอาพระเจ้าอยู่หัว อันเสด็จออกมาฟังพระสงฆ์บอกหนังสือ ณ พระที่นั่ง
จอมทองสามหลังขณะนั้นพระสงฆ์วัดประตู่โรงธรรม เข้ามา ๗ รูป พาเอา
พระสงฆ์เสด็จออกมาต่อหน้าญี่ปุ่น ครั้งพระสงฆ์พาเสด็จไปแล้ว ญี่ปุ่นร้อง
เอ็งอิงขึ้นว่า จะกุมเอาพระองค์แล้วเป็นไรจึงนั่งเสีย ญี่ปุ่นท่มเถียงกันเป็น
การโกลาหล”^{๖๙}

ต่อมาสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงครองราชย์ระหว่างปี พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑
พระองค์ทรงเห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกกลัทธิภายนอกย่ำยีประชาชนมัวเมาหลงใหลเห็นผิดเป็นชอบ จึง
จัดให้การศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมเหมือนครั้งสมัยสุโขทัย พร้อมทั้งโปรดให้มีการสอบไล่พระ
ปริยัติธรรมขึ้น จึงได้นับได้ว่าเป็นการสอบไล่เกิดครั้งแรกในสยามประเทศ^{๗๐} แม้ว่าจะมีการศึกษา
พระปริยัติธรรมมาก่อนก็ตาม แต่ไม่ถือว่าเป็นการดำเนินการอย่างจริงจัง เนื่องจากขาดการประเมินผลและ
การศึกษานั้นเป็นไปตามอัธยาศัยของผู้สอนและผู้เรียน พระองค์จึงโปรดให้ทางคณะสงฆ์รับภาระ
จัดการเรียนการสอนอย่างจริงจัง คือมีการกำหนดหลักสูตร เวลาเรียน และการวัดประเมินผลตลอด
ทั้งกำหนดฐานะผู้สอบไล่ได้ไว้เป็นการแน่นอน คือทรงใช้พระไตรปิฎก ภาษาบาลีจำนวน ๘๔,๐๐๐
พระธรรมขันธ์ ผูกใบลานเป็นหลักของการกำหนดชั้นเรียน^{๗๑}

ฉะนั้น การกำหนดหลักสูตร สถานศึกษา และวัดการประเมินผล ได้ดำเนินการดังนี้

๑. หลักสูตร

รัฐสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงโปรดให้คณะสงฆ์เอาภาระจัดการเรียนการสอนอย่าง
จริงจัง คือใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี เป็นหลักสูตรสำหรับศึกษามี ๓ ปิฎก คือ

- ๑). พระวินัยปิฎก จำนวน ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์
- ๒). พระสุตตันตปิฎก จำนวน ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์
- ๓). พระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์^{๗๒}

ส่วนระดับช่วงชั้นในการเรียนนั้นแบ่งเป็น ๓ ชั้น ดังนี้

^{๖๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ชุมนุมนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๕), หน้า ๒๓๑-๒๓๘.

^{๖๙} เถลิ้มพล ไสมอินทร์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร :
สุตรไพศาล, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๐-๑๓๑.

^{๗๐} สมศักดิ์ บุญปุ, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๗), หน้า ๑๕๗.

^{๗๑} รังสี สุพนธ์ จากการศึกษาในอดีตการศึกษาที่บัณฑิตวิทยาลัย, ในรวมบทความทางวิชาการ ๒๐ ปีบัณฑิต
วิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย(กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ศ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๒

^{๗๒} เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการและพิธีลงนามความร่วมมือแลกเปลี่ยนทางวิชาการระหว่าง
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณกับมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งสาธารณรัฐประชาชนจีน, พระพุทธศาสนาใน
ประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๒๒.

- ๑). บาเรียนตรี ต้องแปลภาษาบาลีจนพระสูตร
๒) บาเรียนโท ต้องแปลภาษาบาลีจบพระสูตรและพระวินัย
๓) บาเรียนเอก ต้องแปลภาษาบาลีจบพระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรมปิฎก

ซึ่งผู้เรียนที่ได้เรียนจบทั้ง ๓ บาเรียน จะเรียกว่าเป็น มหาบาเรียนบาลี โดยใช้อักษรย่อว่า บ.บ สำหรับการเรียนการสอนนั้นได้กำหนดให้ใช้พระไตรปิฎก ที่จารึกไว้ในใบลานเป็นหลักสูตร โดยผู้เรียนในขั้นต้นจะต้องร้อเรียน มูลกัจจายน์ ให้รู้จักอักขรวิธีอย่างน้อย ๒ ปี แล้วจึงเรียนแปลพระไตรปิฎกได้^{๗๓}

๒. สถานศึกษา

สถานศึกษาที่ใช้จัดการศึกษาสมัยอยุธยา นั้น ทรงใช้บริเวณพระบรมมหาราชวังเป็นที่เล่าเรียน ส่วนวัดอารามต่างๆ เป็นสถานที่ศึกษาส่วนย่อยเท่านั้น ครูผู้สอน ได้แก่ พระมหากษัตริย์ราชบัณฑิต พระเถระผู้มีความเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก^{๗๔}

๓. การวัดประเมินผล

การวัดประเมินผล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประกาศให้มีการสอบพระปริยัติธรรมพระมหาเถระและราชบัณฑิตทั้งหลายจะจัดตั้งคณะกรรมการโดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์ประธานการสอบใช้วิธีการแปลปากเปล่าต่อหน้ากรรมการอย่างน้อย ๓ ท่าน แบบแผนการศึกษานี้ใช้กับการศึกษาของคณะสงฆ์ตลอดมาในสมัยอยุธยา^{๗๕}

โดยสรุปได้ว่า การศึกษาสมัยอยุธยาไม่ต่างจากสมัยสุโขทัยมากนัก ส่วนที่แตกต่างกันก็คือนโยบายการจัดการเรียนเน้นด้านปริยัติ หรือคัมภีร์ธรรมมากขึ้น มีการจัดการศึกษาเป็นระบบโดยกำหนดหลักสูตร เวลาเรียน และการวัดประเมินผลชัดเจน เพื่อคัดเลือกพระภิกษุสามเณรที่มีความรู้ความสามารถในด้านวิชาการมากขึ้น ไม่เน้นการศึกษาด้านการปฏิบัติมากนักมีการมอบถวายสมณศักดิ์เพื่อเป็นแรงจูงใจในการศึกษาและดำรงสมณเพศสืบทอดพระศาสนา ส่วนสถานศึกษานั้นยังคงเรียนในพระบรมมหาราชวัง และวัดบางวัด สำหรับผู้สอนก็จะมีพระมหากษัตริย์เป็นเอกอัครศาสนูปถัมภ์ มีราชบัณฑิต พระเถระผู้ใหญ่ร่วมกัน อีกประการหนึ่งสมัยอยุธยา มีการจัดทำศึกสงครามกับพม่าหลายครั้ง ศาสนาคริสต์และศาสนาพราหมณ์ก็เริ่มมีบทบาทในสังคมไทยมากขึ้นพระภิกษุสามเณรก็ต้องศึกษาตีความหลักธรรมและการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์นั้นด้วยเพื่อที่จะได้เป็นผู้นำของพุทธศาสนิกชนปฏิบัติที่ถูกต้องจนสิ้นสุดสมัยกรุงศรีอยุธยา

๒.๑๖ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยกรุงธนบุรี

^{๗๓} สมศักดิ์ บุญปุ, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๘.

^{๗๔} เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการและพิธีลงนามความร่วมมือแลกเปลี่ยนทางการระหว่าง มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณกับมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งสาธารณรัฐประชาชนจีน, พระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๒๓.

^{๗๕} สมศักดิ์ บุญปุ, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๘.

การศึกษารัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงครองราชย์สมบัติได้ ๑๕ ปี (พ.ศ. ๒๓๑๑-๒๓๒๕) ซึ่งเป็นช่วงที่บ้านเมืองเริ่มตั้งตัวของการกอบกู้ชาติ พระองค์ทรงเหน็ดเหนื่อยยิ่งกว่ากษัตริย์องค์ใดๆ แต่กระนั้นก็นำสรรเสริญน้ำพระทัยของพระองค์ไม่ทอดทิ้งพระราชกรณียกิจการด้านพระศาสนา^{๗๖} แม้ว่าชีวิตของพระองค์จะเต็มไปด้วยศึกสงคราม แต่ก็ทรงสืบเสาะแสวงหาพระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถเชี่ยวชาญในคัมภีร์พระไตรปิฎกโดยมิได้เพิกเฉย^{๗๗} เพราะในคราวกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๑๐ วัดวาอาราม และบ้านเมืองถูกเผาทำลายไปเป็นจำนวนมาก หลักคัมภีร์พระไตรปิฎกก็สูญหายไปเช่นกัน^{๗๘}

เพราะเหตุดังกล่าว ทรงโปรดเกล้าให้ย้ายคัมภีร์พระไตรปิฎกจากเมืองนครศรีธรรมราชบรรทุกเรืออันเชิญเข้ามาคัดลอกในกรุงธนบุรี แล้วอันเชิญต้นฉบับเดิมคืนเมืองนครศรีธรรมราชและอันเชิญพระไตรปิฎกจากเมืองอุตรดิตถ์มาสอบทานกับต้นฉบับที่คัดลอกจากฉบับเมืองนครศรีธรรมราช ช่วงปลายรัชกาลพระองค์พระกรุณาโปรดเกล้านิมนต์พระสงฆ์ออกไปประเทศกัมพูชา และเมืองนครศรีธรรมราชรวบรวมคัมภีร์วิสุทธิมรรคนำมาคัดลอกสร้างไว้ในกรุงธนบุรี^{๗๙}

ฉะนั้น การศึกษาสมัยกรุงธนบุรี มีลักษณะเดียวกันกับสมัยอยุธยา คือ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นศาสนูปถัมภ์ควบคุมการศึกษาของพระภิกษุสามเณรอย่างใกล้ชิดแต่เนื่องจากกรุงธนบุรี มีประวัติศาสตร์ที่สั้น ทำให้การศึกษาทรงพระพุทธานุศาสนาดำเนินไปไม่ได้เต็มที่ที่บ้านเมืองยังไม่สงบเรียบร้อยไม่ทราบว่าจะ พระสงฆ์ท่านจัดการศึกษาอย่างไรส่วนมากจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการทำนุบำรุงไว้ซึ่งพระไตรปิฎก นอกจากนั้น พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ทำสารบัญชี่พระสงฆ์ที่สอนและเรียนพระไตรปิฎก จึงได้ปรากฏนามในหนังสือพระราชพงศาวดารจนกระทั่งปัจจุบัน กล่าวคือมีเปรียญธรรม เช่น พระมหารัชมังคลาจารย์ วัดเสียบ พระมหานาค วัดบางหวายใหญ่ เป็นเปรียญเอก พระมหาศร เปรียญโทวัดโพธาราม เป็นต้น พระองค์ก็ทรงถวาย ฟ้าไตรจีวรที่มีเนื้อละเอียด พร้อมทั้งถวายปัจจัยแก่พระเถระและสามเณร ตามที่ได้เล่าเรียนมาและน้อย การศึกษาของคณะสงฆ์กำลังจะเจริญรุ่งเรืองแต่ก็ได้เกิดความยุ่งยากขึ้นปลายรัชสมัยของพระองค์ และท้ายที่สุดในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ มีเรื่องว่าทรงมีพระสติฟั่นเฟือน ถึงกับพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์ด้วยการดำน้ำ และทรงเข้าใจพระทัยว่าพระองค์เป็นพระอริยบุคคลทรงให้พระสงฆ์กราบไหว้พระองค์^{๘๐} พระสงฆ์ที่ไม่ยินยอมทำตามก็ถูกลงโทษ และเกิดเหตุวุ่นวายในกรุงขึ้นจนสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกต้องมาระงับเรื่องพระองค์ถูกสำเร็จโทษเป็นอันสิ้นแผ่นดิน^{๘๑}

^{๗๖} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประวัติพระพุทธานุศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๙๑.

^{๗๗} สิริวัฒน์ คำวันสา, สงฆ์ในไทย ๒๐๐ ปี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีอนันต์, ๒๕๕๐), หน้า ๒.

^{๗๘} <http://th.wikipedia.org/wiki/> เข้าถึงข้อมูล, (เมื่อวันที่ ๑๖/๑๑/๒๕๕๑).

^{๗๙} รังสี สุทนต์, จากการศึกษาในอดีตถึงการศึกษาที่บัณฑิตวิทยาลัย, ในรวมบทความทางวิชาการ ๒๐ ปี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ส, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๒.

^{๘๐} เฉลิมพล โสมอินทร์, ประวัติศาสตร์พระพุทธานุศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : สุทรไพศาล, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๗.

^{๘๑} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พระพุทธานุศาสนาในอาเซียน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา ๒๕๔๐), หน้า ๑๕๖.

โดยสรุปได้ว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยธนบุรี มีสถานศึกษา มีการเรียนการสอนและมีการวัดประเมินผล ได้ดำเนินตามแบบอย่างจากสมัยอยุธยา โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาพระสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการสอน การสอบไล่พระปริยัติธรรมนั้นไม่ปรากฏ ส่วนที่แตกต่างของการศึกษาสมัยธนบุรีก็อยุธยา ก็คือสมัยอยุธยาเน้นด้านคันถะธุระแต่สมัยธนบุรีเน้นวิปัสสนากัมมฐานเป็นสำคัญ จึงทำให้มีผู้เข้าใจว่าพระองค์ทรงวิปริติและนำมาสู่การสิ้นสุตวรรษกาลด้วย

๒.๑๗ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นยุคที่มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ในยุคข้อมูลข่าวสารถ้าการศึกษาดีก็จะทำให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่นาน และเป็นยุคที่มีวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีรุ่งเรือง ฉะนั้น ชาวพุทธน่าจะได้รับประโยชน์จากเครื่องมือเหล่านี้เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ทำความเข้าใจและเผยแพร่พระพุทธศาสนาด้วย ดังนั้น การศึกษาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้ศึกษาได้เริ่มศึกษาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑ ซึ่งเป็นยุคของการศึกษาพระไตรปิฎก โดยพระสงฆ์ที่รอบรู้หลักพระไตรปิฎกย่อมได้รับการทำนุบำรุงเป็นพิเศษกว่าพระสงฆ์ที่ไม่ได้เรียน วิธีการสอน คือจะต้องท่องจำบาลี พระสูตรต่างๆ และเรียนแปลข้อความในบาลีนั้นออกเป็นภาษาไทย แล้วนำเอาข้อความนั้นๆ ออกแสดงแก่พระสงฆ์และประชาชนเพื่อให้ประพาสดี ปฏิบัติชอบ และสั่งสอนกันมาตามลำดับ ดังนี้

๒.๑๗.๑ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๑

สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๒)^{๘๒} การศึกษาของพระสงฆ์ยังคงศึกษาตามรูปแบบเดิมที่ได้กระทำต่อกันจากสมัยอยุธยา^{๘๓} โดยพระองค์ทรงโปรดให้มีการสอนพระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวังกับวัด ตลอดจนตามบ้านข้าราชการผู้ใหญ่^{๘๔} เป็นสถานที่จัดการศึกษาที่สำคัญในสมัยนั้น ซึ่งหลักฐานนี้ได้ปรากฏชัดเจนจากหนังสือของ เซอร์ จอห์น เบาวริง ที่สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย พระบรมราชินีนาถแห่งอังกฤษทรงแต่งตั้งเป็นอัครราชทูตมาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทย เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๘๘ ได้กล่าวไว้มีใจความว่า “การศึกษาตั้งแต่ต้น แต่การโกนจุก แล้วเด็กชายถูกส่งไปอยู่วัดเรียนอ่านเขียนและคำสอนศาสนากับพระ” โดยพระสงฆ์ได้รับมอบหมายจัดการศึกษาซึ่งมี วัด เป็นสถานศึกษาที่สำคัญของชาติ^{๘๕}

การจัดการศึกษาของพระสงฆ์ยุคนี้ได้ยึดแบบอย่างจากสมัยอยุธยามีลักษณะ ๒ ประการ คือ ๑) การศึกษาฝ่ายคันถะธุระ ๒) การศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระ ซึ่งหลักการทั้ง ๒ ประการนี้มี ข้อความปรากฏในการตรากฎหมายสงฆ์ว่า “แลสังฆการีธรรมการราชาคณะสงฆ์เจ้าอธิการอนุจรฝ่ายคันถะ

^{๘๒} วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๙), หน้า ๗.

^{๘๓} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ วิฑูรย์), ประวัติพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๔๒๑.

^{๘๔} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พระพุทธศาสนาในเอเชีย, (กรุงเทพมหานคร - ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕๗.

^{๘๕} สมศักดิ์ บุญบุ, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๖.

ธรรมาธิปไตย อธิปไตย อธิปไตย นอกในกรุงเทพมหานคร ทรงพระราชพิจารณาว่าพึงถึงพระปริยัติศาสนา พระไตรปิฎกนี้เป็นต้น ปฏิบัติมรรคผลได้โลกียสมบัติ โลกุตระสมบัติ ให้มีพระธรรมเทศนาแลสำแดงพระธรรมเทศนาให้เป็นธรรมทาน”

จากข้อความนี้ชี้ให้เห็นว่า พระองค์ได้ทรงส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์ทั้งปริยัติปฏิบัติ และปฏิบัติ พร้อมกับการสนับสนุนให้พระภิกษุสงฆ์แสดงธรรมที่เคยเรียนมา เพื่อเป็นธรรมทานแก่ประชาชนทั่วไป ที่สำคัญพระองค์ทรงช่วยส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์ ให้มีความเจริญอย่างมีแบบแผนมีหลัก คือ การทำสังคายนาพระไตรปิฎก^{๘๖} พร้อมกันนั้น พระองค์ทรงส่งเสริมปรับปรุงการศึกษาและวิธีการสอบพระปริยัติธรรมทางคณะสงฆ์ให้ดีขึ้น โดยทรงโปรดให้ราชบัณฑิตบอกหนังสือแก่พระสงฆ์ในบรมมหาราชวัง พร้อมทั้งคำแนะนำพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งหลายให้ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างจริงจัง ดังข้อความปรากฏดังนี้ “การสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร นับว่าเป็นราชการแผ่นดินอย่างหนึ่งด้วยอยู่ในพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภ์ ฉะนั้น ต่อมาเมื่อรับคำสั่งส่งนายท้าวทั้งปวง จึงประชุมกันสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร มีเจ้าพนักงานฝ่ายพระราชอาณาจักรช่วยปฏิบัติดูแลตามตำแหน่งจนสำเร็จราชการ”^{๘๗}

ด้วยเหตุนี้ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๑ มีการกำหนดหลักสูตร กระบวนการเรียนการสอน สถานศึกษา และการวัดประเมินผล ได้ดำเนินตามแบบอย่างจากสมัยอยุธยา และสมัยธนบุรีดังนี้

๑). หลักสูตร

หลักสูตรการเรียนการสอน ได้แบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑. บาเรียนตรี ศึกษาพระสุตันตปิฎกทั้งหมด และสอบได้
๒. บาเรียนโท ศึกษาพระวินัยปิฎกทั้งหมด และสอบได้
๓. บาเรียนเอก ศึกษาพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และสอบได้^{๘๘}

นอกจากหลักสูตรทั้งสามแล้ว เนื้อหาสาระวิชาที่จัดการศึกษานั้น ถือเป็นการฟื้นฟูวรรณคดี เพราะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นิยมแต่งกลอน และประพันธ์วรรณคดีกันมาก ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้แก่ ลิขิตเพชรมุกฎ มีเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นกวีเอก^{๘๙}

๒). สถานศึกษา

^{๘๖} พระธัมมณี (ประยูร สนตงกูโร), พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี, (กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๔๙-๕๐.

^{๘๗} ดนัย ไชโยธธา, พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในประวัติศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๗.

^{๘๘} สนิท ศรีสำแดง, พระพุทธศาสนากับการการศึกษา (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๖๘.

^{๘๙} สมศักดิ์ บุญปุ, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๖.

สถานศึกษาทรงโปรดใช้หอพระมณเทียรธรรม ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นสถานศึกษาและมีการจ้างอาจารย์ไปบอกหนังสือพระสงฆ์ ณ ท้องพระโรงบ้างวังเจ้านายบ้างทรงสร้างศาลาเป็นสถานที่เรียนต่างหากบ้าง ตามบ้านขุนนางผู้ใหญ่บ้าง มีการจ้างอาจารย์ไปสอนตามวัดบ้างเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่สิ่งที่น่าสังเกต คือ การศึกษาในวัง เป็นการศึกษาเฉพาะพวกขุนนางหรือพวกผู้มีดีตระกูลที่นิยมส่งบุตรหลานของตนเข้าไปฝึกอบรมตามวัง และราชสำนักหากเป็นชายก็นิยมฝากตัวเข้าเป็นมหาดเล็ก เพื่อที่จะได้ศึกษาวิชาการต่างๆ และการเรียนรู้การใช้อาวุธในสยามสงคราม หากเป็นหญิงก็ฝึกเรียนวิชาแม่บ้านแม่เรือน การเย็บปักถักร้อย ส่วนการศึกษาในวัด เป็นที่ศึกษาสำหรับพวกสามัญชนที่นิยมนำบุตรหลานของตน ที่เป็นผู้ชายไปฝากตัวไว้กับภิกษุตามวัดเป็นลูกศิษย์สำหรับสำหรับใช้สอยหรือบวชอยู่กับพระภิกษุอยู่กับวัด แล้วแต่ความเหมาะสมส่วนพระภิกษุก็ทำหน้าที่เป็นครูสอนให้หัดคัดลอกเขียนอ่านหนังสือ อ่านวิชาพระพุทธศาสนา เช่น ภาษาบาลี สันสกฤต และขอม และฝึกฝนอบรมให้รู้จักขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ส่วนเด็กหญิงนิยมให้ได้รับการฝึกอบรมที่บ้าน^{๙๐}

๓). การวัดผลประเมิน

การสอบวัดผลประเมินทางคณะกรรมการจะกำหนดให้ผู้สอบแปลตามความเหมาะสมแปลได้เป็นบาเรียนตรี บาเรียนโท ใช้คัมภีร์พระวินัยปิฎกเป็นตำราเรียน เมื่อสอบได้ก็เป็นบาเรียนโท บาเรียนเอก ใช้คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก พระวินัยปิฎก และพระปรมาภิไธยธรรมเป็นตำราเรียนการสอบแปลคัมภีร์ตามที่คณะกรรมการเลือกให้แปล เมื่อแปลได้ก็เป็นบาเรียนเอกคือใช้เวลาเรียน ๓ ปี วัดผล ๑ ครั้ง ตามแบบอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยา

รัชกาลที่ ๑ พระองค์ทรงแต่งตั้งสมณศักดิ์ พระภิกษุที่เรียนพระปริยัติธรรมมีความรู้ภาษาบาลี เพื่อเป็นกำลังใจสำหรับผู้เรียน การแต่งตั้งสมณศักดิ์นั้น แบ่งออกเป็น ๒ ชั้นคือ

๑. พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งแยกออกเป็น ๔ ชั้น ได้แก่

- ก. สมเด็จพระสังฆราชฝ่ายซ้าย
- ข. เจ้าคณะใหญ่ธรรมาวาส เจ้าคณะรองฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวา
- ค. เทียบชั้นธรรม หรืออาจสูงกว่า
- ง. เจ้าคณะรองธรรมาวาส^{๙๑}

๒. พระราชาคณะชั้นสามัญ ทรงไม่เพิ่มชั้นสมณะศักดิ์สิทธิ์ใดๆ ตลอดราชกาลการแต่งตั้งสมณะศักดิ์ในสมัยของพระองค์ ทรงให้ความสำคัญมาก คือ “พระสงฆ์ที่ได้รับหน้าที่ที่มีการแต่งตั้งจากคณะสงฆ์แล้ว จัดอยู่ในชั้นผู้ใหญ่ ส่วนอนุเถระที่พระเจ้าอยู่หัวทรงโปรดแต่งตั้งทั่วไป อาจจะเป็นพระบาเรียน พระนักเทศน์ พระสมภาร เป็นต้น”^{๙๒}

โดยสรุปได้ว่า การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้น พระองค์ทรงอุปถัมภ์ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี คือ ทรงจัดให้มีการชำระ

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๗.

^{๙๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วชิรวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๓), หน้า ๓๔.

^{๙๒} สิริวัฒน์ คำวันสา, สงฆ์ไทยใน ๒๐๐ ปี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ศรีอนันต์, ๒๕๒๕), หน้า ๔๐.

พระไตรปิฎก จัดการศึกษาสืบต่อหรือนำแบบอย่างจากกรุงศรีอยุธยา และมีการส่งเสริมปรับปรุงการจัดการศึกษา การสอบพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ให้ดีขึ้น โดยโปรดให้ราชบัณฑิตบอกหนังสือแก่พระสงฆ์ในพระราชวัง ทรงแนะนำพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งหลายให้ใส่ใจส่งเสริมการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างจริงจังและทั่วถึง

๒.๑๗.๒ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๒

รัชสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๖๗)^{๙๓} การศึกษาของพระสงฆ์ระยะแรกมีระบบการศึกษาเหมือนสมัยอยุธยาแบ่งระดับการศึกษาออกเป็น ๓ ชั้น ได้แก่^{๙๔}

- ๑). ชั้นเปรียญตรี
- ๒). ชั้นเปรียญโท
- ๓). ชั้นเปรียญเอก

ซึ่งทั้ง ๓ นี้ถ้าพระภิกษุสามเณรรูปใดสามารถสอบความรู้พระไตรปิฎก คือแปลพระสูตรได้เป็นชั้นเปรียญตรี ถ้าแปลได้พระสูตรและพระวินัย ได้เป็นชั้นเปรียญโท และถ้าแปลได้ทั้งพระสูตร พระวินัยและพระอภิธรรม ก็ได้เป็นเปรียญเอก ต่อมาพระองค์ ทรงได้โปรดเกล้าให้เปลี่ยนแปลงแก้ไขหลักสูตร การเรียน และการสอบใหม่ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๕๙ ตามคำถวายพระพรของสมเด็จพระสังฆราชมี วัดราชบูรณราชวรวิหาร โดยจัดชั้นเปรียญเป็นประโยคขึ้นมีการกำหนดไว้เป็น ๙ ประโยค ดังนี้

ประโยคที่ ๑ ๒ ๓ สอบคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ในการสอบต้องสอบให้ได้ทั้งสามประโยคในครั้งเดียวกัน จึงจะได้เปรียญ ๓ ประโยค จัดเป็นบาเรียนจัตวา หรือเปรียญสามัญ

ประโยค ๔ สอบคัมภีร์มงคลัตถทีปนี ชั้นต้น เดิมเป็นเปรียญตรี ต่อมาเป็นเปรียญโท ชั้นต้น

ประโยค ๕ สอบคัมภีร์มุตตกวินยวินิจฉัย ต่อมาเปลี่ยนเป็นสอบคัมภีร์สารัตถสังคหะเป็นเปรียญโท

ประโยค ๖ สอบคัมภีร์มงคลัตถทีปนีชั้นปลาย ยังคงเป็นเปรียญโท

ประโยค ๗ สอบคัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยเป็นเปรียญสามัญ

ประโยค ๘ สอบคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นบาเรียนเอกมัชฌิมาหรือเปรียญเอกมัธยม

ประโยค ๙ มอบคัมภีร์สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ต่อมาเปลี่ยนเป็นสอบคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี ฎีกาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ

การจัดเปรียญออกเป็น ๙ ชั้น มีอัตราเทียบด้วยชั้นเปรียญอย่างเก่า ดังนี้

- ๑). เปรียญ ๓ ประโยค จัดเป็นเปรียญตรี
- ๒). เปรียญ ๔ - ๖ ประโยค จัดเป็นเปรียญโท มีนิตยภตแต่ประโยค ๔ ขึ้นไป
- ๓). เปรียญ ๗ - ๙ ประโยค จัดเป็นเปรียญเอก

ในการจัดเปรียญนี้ โดยเฉพาะเปรียญเอก ยังจัดได้ออกเป็น ๓ ระดับ คือ

^{๙๓} วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๙), หน้า ๘.

^{๙๔} เดิมเขียนเป็น “บาเรียนตรี-โท -เอก” มาเปลี่ยนเป็น “เปรียญ” ในรัชกาลที่ ๕.

๑). เปรียญ ๗ เรียกกันว่า “เอก, ส.” คือ เปรียญเอกสามัญญ

๒). เปรียญ ๘ เรียกกันว่า “เอก, ม.” คือ เปรียญเอกมัชฌิม

๓). เปรียญ ๙ เรียกกันว่า “เอก, อุ.” คือ เปรียญเอกอุตม^{๔๕}

เมื่อสอบได้บาเรียน ๓ ประโยค พระมหากษัตริย์ทรงตั้ง “มหา” ตั้งที่มีนามปรากฏในกรุงเทพฯ ที่ถูก พม่าจับตัวไปกับพระเจ้าอู่ทุมพร คือ มหาโค และมหากฤษ หนีกลับมาได้โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระเมตตาอุปการะมาก เพราะมีความอุตสาหะหนีรอดมาได้ช่วยนำเอาข่าวมาเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองดีมาก ต่อมาจึงใช้เรียกท่านผู้ชำนาญทางการเทศนามหาชาติว่า “พระมหา” เหมือนกันในปัจจุบัน คำว่า “พระมหา” หรือ “มหาเปรียญ”

พระภิกษุสามเณรที่ศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้มีอยู่ ๒ ฝ่าย คือ พระภิกษุสามเณรฝ่ายไทย และภิกษุสามเณรฝ่ายรามัญ ต่างก็ได้ศึกษาพระพุทธพจน์ คือ พระไตรปิฎกอย่างเดียวกัน แต่ก็มีแนวโน้มการศึกษาที่ผิดแผนไปบ้าง คือ พระภิกษุสามเณรฝ่ายรามัญนิกายถือการศึกษาพระวินัยเป็นสิ่งสำคัญ ดังมีคำว่า “มอญวินัย ไทยพระสูตร พม่าอภิศรรม” ส่วนพระภิกษุสามเณรฝ่ายไทยศึกษาทุกปิฎก^{๔๖}

นอกจากนั้น พระองค์ทรงเปิดโอกาสให้พระมอญได้เข้าการศึกษาภาษาบาลีโดยกำหนดเป็น ๓ ประโยค ภายหลังรวมเป็น ๔ ประโยค ดังนี้^{๔๗}

ประโยคที่ ๑ สอบคัมภีร์อาทิกกรรม หรือปาจิตตีย์แล้วแต่นักเรียนจะเลือก เข้าใจว่าแต่เดิมถ้าแปลประโยคได้ ๑ ก็จะเป็นเปรียญ ต่อมาเมื่อมีประโยค ๔ เพิ่มขึ้น จึงกำหนดสอบประโยค ๒ ได้ด้วยนับว่าเป็นเปรียญ

ประโยคที่ ๒ สอบคัมภีร์มหารวรรค หรือจลวรรค แล้วแต่นักเรียนจะเลือกสอบนับได้เป็นเปรียญจัตวา เหมือนเปรียญ ๓ ประโยค

ประโยคที่ ๓ สอบคัมภีร์บาลิมุตตวินัยวินิจัยสังคหะ เรียกกันว่า บาลิมูลสอบได้นับเป็นเปรียญตรี เสมอไทยเปรียญ ๔ ประโยค

ประโยคที่ ๔ สอบคัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกา สอบได้นับเป็นเปรียญโทเสมอไทยเปรียญ ๕ ประโยค

การวัดผลการศึกษาขึ้น เริ่มมีกฎเกณฑ์ขึ้น ขณะเดียวกันก็มีปัญหาการสอบในสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้ใช้วิธีการสอบปากเปล่า โดยในแต่ละวันจะสามารถสอบผู้เข้าแปลได้เพียงวันละ ๔ รูป การสอบในแต่ละครั้งจึงต้องใช้เวลาาก ประมาณ ๒-๓ เดือน จึงจะแล้วเสร็จโดยการใช้เทียนไขเป็นสัญญาณกำหนดเวลาในการสอบ ถ้าเทียนไขสัญญาณที่จุดไว้ดับลงก็เลิกสอบในวันนั้น เป็นผลให้ผู้ที่ยังสอบค้างและผู้ที่ยังไม่ได้สอบในวันนั้นสอบตกทั้งหมด และต้องรอสอบครั้งต่อไปในระยะเวลาไม่น้อยกว่า ๓ ปี นอกจากนี้ ในการสอบพระปริยัติธรรมแต่ครั้งผู้สอบประโยค ๑-๓ ต้องสอบให้ได้ทั้ง ๓

^{๔๕} พระธรรมธัชมนี (ประยูร สนตงกูโร), พุทธศาสนประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์และรางวัลจักรี ๒๐๐ ปี, (กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานคร, ๒๕๖๕), หน้า ๙๐-๙๑.

^{๔๖} พระธรรมธัชมนี (ประยูร สนตงกูโร), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๓-๙๔.

^{๔๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๙), หน้า ๑๖๐.

ประโยคในคราวเดียวกัน ถ้าสอบได้ประโยค ๑-๒ แต่ไปตกประโยคที่ ๓ ก็ถือว่าตกหมด จะต้องเข้าสอบประโยค ๑ ใหม่อีกในการสอบคราวต่อไป อันเป็นเหตุให้ผู้สอบหมดกำลังใจในการศึกษา อย่างไรก็ตามปัญหาดังกล่าวนี้ ได้รับการแก้ไขให้ดีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น

โดยสรุปได้ว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้ปรับปรุงระบบการศึกษาจาก ๓ ชั้น มาเป็น ๔ ชั้น คือ เปรียญตรี-โท-เอก กำหนดชั้นเป็นประโยค มีการกำหนดสถานที่เรียนที่ชัดเจนคือ วัดเป็นสถานศึกษา ส่วนการสอบนั้นแล้วแต่คณะกรรมการกำหนดชั้นวิธีการสอบวัดผลเวลาจะเริ่ม ๑๕.๐๐ น. ทุกวัน เว้นวันพระ ไม่มีกำหนดเวลาให้สอบขึ้นอยู่กับผู้สอบที่ได้เข้าหรือเร็วคือต้องแปลด้วยปากเปล่าทุกรูป

๒.๑๗.๓ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๓

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๘๔)^{๙๘} การศึกษาพระปริยัติธรรม ถือว่าเป็นพระราชธุระในการทำนุบำรุงการศึกษาพระไตรปิฎก แก่พระภิกษุสามเณร โดยโปรดเกล้าให้สร้างแก่งขึ้นในพระบรมราชวัง เพื่อเป็นที่เล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรทั้งหลาย ทรงจ้างอาจารย์สอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรทุกพระอารามหลวง และยังได้พระราชทานภัตตาหารเพลแก่พระภิกษุสงฆ์ด้วย ซึ่งต่อมาเมื่อผู้เรียนเพิ่มมากขึ้น สถานที่เริ่มคับแคบลงจึงทรงอุปถัมภ์แก่ผู้เรียนโดยวิธีต่างๆ เป็นต้นว่า หากใครสอบบาลีได้ก็จะพระราชทานรางวัลหากเป็นพระภิกษุได้เป็นพระราชาคณะ และหากโยมบิดามารดาตักทุกข์ได้ยากก็จะทรงเลี้ยงดู หากเป็นทาสผู้อื่นก็จะโปรดเกล้าให้จ่ายพระราชทรัพย์ ไปไถ่ถอนให้เป็นอิสระหากพระภิกษุนั้นถ้าลาสิกขาเถกออกมา ก็จะโปรดเกล้า ให้รับราชการในกรม กอง ตามสมควรใจ^{๙๙}

ด้วยเหตุนี้ ทำให้พระภิกษุสามเณรในสมัยพระองค์มีการศึกษาพระไตรปิฎกกันทั้งในกรุงและตามหัวเมืองทั่วไป มีจำนวนมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม มีการสอบไล่เปรียญตรี -โท- เอก คราวละหลายๆ วิธีการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรสมัยรัชกาลที่ ๓ มีรูปแบบการศึกษาออกเป็น ๔ ชั้น ดังนี้

- ๑). ชั้นบาเรียนจักรวา
- ๒). ชั้นบาเรียนตรี
- ๓). ชั้นบาเรียนโท
- ๔). ชั้นบาเรียนเอก

ระดับการศึกษาพระปริยัติธรรมที่จัดเป็นเปรียญออกเป็น ๔ ชั้น ดังที่กล่าวมาปรากฏบทความเรื่องการสอบพระปริยัติธรรมในสมัยของพระองค์ว่า การสอบพระปริยัติธรรมวันอังคาร เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมูล ตรีศก จ.ศ. ๑๒๐๓ มีพระราชบริหารให้กรมหมื่นไกรสรวิชิตได้ดำเนินตามพระประสงค์

^{๙๘} วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๙), หน้า ๘.

^{๙๙} ดนัย ไชยโยธา, พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในประวัติศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๘๓.

มีพระมหาเถรานุเถระเป็นประธานในการสอบ ๓๐ รูป มีสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) สมเด็จพระวันรัตน์ (นาค) กรมหมื่นนุชิตชิโนรส สมเด็จพระสังฆราชน้อยยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ และพระพุทโธษาจารย์ (ฉิม) เป็นต้น การสอบครั้งนี้ได้สอบที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พระอารามหลวง โดยแบ่งการสอบไล่พระไตรปิฎกออกเป็น ๔ ชั้น คือ บาเรียนจัตวา - ตรี - โท - เอก ใช้สอบ ๘ วัน พระสงฆ์สามเณรทั้งพระไทยพระรามัญสอบไล่บาเรียนถึง ๖๖ รูปและทรงให้มีการสอบทุกๆ ๓ ปี ซึ่งแต่ก่อนไม่มีการกำหนดปีที่ชัดเจน^{๑๐๐} โดยเป็นแบบแผนต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕^{๑๐๑} การสอบนั้นเรียกกันเป็นประโยชน์ๆ บางรูปสามารถสอบได้รวดเดียวเป็นเปรียญ ๙ ประโยค เล่น สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ สอบเป็นเปรียญได้ ๙ ประโยค ในสมัยรัชกาลที่ ๓^{๑๐๒} และปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งเป็นเครื่องส่งเสริมการศึกษาให้แพร่หลาย คือการนำแท่นพิมพ์เข้ามาในเมืองไทย ดังได้ปรากฏในบันทึกประจำวันของ หมอบรัดเลย์ (Dr. D.B. Bradley) เมื่อวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙ ว่า

“วันนี้เรือใบอังกฤษ เอม่า มะติลดา มิเตอร์จันเสน เป็นกัปตันมาจากสิงคโปร์ถึงกรุงเทพมหานคร นำเครื่องพิมพ์มาให้พวกมิชชันนารีคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม^{๑๐๓} จำนวน ๒ เครื่องกับกระดาษพิมพ์ ๑๐๐ รีม พวกมิชชันนารี มีเครื่องพิมพ์อย่างเก่าซึ่งทำด้วยไม้และแท่นหินอยู่เครื่องหนึ่งแล้ว พร้อมด้วยตัวพิมพ์อักษรไทยบ้างเล็กน้อย หมอบรัดเลย์ นำมาจากสิงคโปร์ และได้พิมพ์หนังสือไทยขึ้นด้วยเครื่องนี้เป็นเครื่องแรก เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๙ ครั้งที่ ๒ กรกฎาคม พวกมิชชันนารี คณะแบบติสม์ ได้รับเครื่องพิมพ์จากประเทศสหรัฐอเมริกาที่กระดาษ และเครื่องใช้ในการพิมพ์หนังสือต่างๆ ครอบที่จัดตั้งเป็นโรงพิมพ์ขึ้นเป็นพิเศษได้ทีเดียว”

ดังนั้น การนำเครื่องพิมพ์หนังสือเข้ามาในไทย เป็นประโยชน์แก่การศึกษาเพราะแต่เดิมหนังสือไทยต้องใช้วิธีคัดลอกต่อ ๆ กัน ซึ่งเป็นการเสียเวลาและสิ้นเปลืองแรงมาก ทั้งอาจผิดพลาดได้ง่าย ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้การศึกษาสมัยก่อนต้องจำกัดวงอยู่แต่พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและผู้มีอันจะกินทั้งหลาย แต่ครั้งมีการพิมพ์หนังสือภาษาไทยขึ้นแล้ว ก็ไม่มีปัญหาในเรื่องนี้ อย่างไรก็ตาม แท่นพิมพ์ที่นำเข้ามาในเมืองไทยครั้งแรกนั้น พวกมิชชันนารี ได้ประโยชน์ในงานของพวกเขา คือ ใช้พิมพ์คำสอนทางศาสนามากกว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยโปรดจ้างพิมพ์ไบเบิลประกาศห้ามสูบบุหรี่จำนวน ๙,๐๐๐ ฉบับ เพียงครั้งเดียวจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๔๐๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าให้พิมพ์หนังสือราชกิจจานุเบกษาโดยโรงพิมพ์หลวงออกมา^{๑๐๔}

^{๑๐๐} พระธรรมรัชมนี (ประยูร สุนดงกูโร), พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี, (กรุงเทพมหานคร ช กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๒๔๔.

^{๑๐๑} สมเด็จพระบรมวงศเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๙), หน้า ๒๔๔.

^{๑๐๒} พระธรรมนิเทศ (ระแบบ วิฑูญาโณ), ประวัติพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๔๒๖.

^{๑๐๓} A.B.C.F.M = American Board of Commissioners of Foreign Missions.

^{๑๐๔} วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๙), หน้า ๙-๑๐.

ฉะนั้น การศึกษาพระปริยัติธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มีการเปลี่ยนแปลงด้านการจัดการศึกษา สนับสนุนให้พระภิกษุสามเณร และประชาชนทั่วไปได้มีโอกาสเรียนหนังสือโดยเฉพาะวัด เป็นสถานที่ให้การศึกษาในสมัยนั้น ซึ่งปัญหาเกี่ยวกับการศึกษามีความสำเร็จแค่ไหน ในเรื่องนี้ สังฆราชปาลเลกัวซีได้กล่าวไว้ว่า

“ปรากฏว่า จากจำนวนเด็ก ๑๐๐ คน ที่อยู่ในวัดมาตั้งแต่ ๘ ถึง ๑๐ ปี จะมีอยู่ราวสัก ๒๐ คน เท่านั้นที่อ่านหนังสือออก และสัก ๑๐ คนเท่านั้นที่เขียนหนังสือด้วยมือพ้นจากวัดไป” และพระยานุমানราชธน ก็ได้กล่าวเพิ่มเติมอีกว่า ชีวิตชาวไทน์สมัยก่อนตอนหนึ่งว่า “เด็กชายลูกชาวบ้านที่ได้มีโอกาสได้เล่าเรียนที่วัด โดยมากรู้หนังสือเพียงอ่านออกเขียนได้อย่างงูๆ ปลาๆ เท่านั้น ใช้ในการอะไรเรื่องหนังสือไม่ค่อยได้”

ด้วยเหตุนี้ การจัดการศึกษาในวัด จึงได้รับความสำเร็จน้อยมาก แต่เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ไม่น่าแปลกนัก ถ้าเราคำนึงถึงข้อเท็จจริงบางประการในเรื่องนี้ เช่น

- ๑). ความจำเป็นในชีวิตที่จะใช้อ่านหนังสือที่ได้เล่าเรียนมา
- ๒). เวลาที่ใช้ในการเรียน
- ๓). สิ่งที่จะให้อ่าน
- ๔). ความรู้และความตั้งใจของพระที่สอน
- ๕). ความตั้งใจของเด็กที่เรียน^{๑๐๕}

จากข้อเท็จจริงดังกล่าว จะเห็นว่า การใช้หนังสือนั้น ไม่มีความจำเป็นมากนักถ้าเรามองตามข้อสังเกตทั้ง ๕ ประการดังกล่าว ทำให้การจัดการศึกษา ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระองค์ทรงได้เปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ให้มีความรู้หลักภาษาที่ใช้ในคัมภีร์ คือ ให้เรียนไวยากรณ์จากคัมภีร์มูลกัจจายนะ แล้วต่อไปก็ให้แปลธรรมบท การเรียนการสอนและการสอบประเมินผล แบ่งออกเป็น ๓ หลักสูตร คือ

- ๑). ธรรมบท
- ๒). มงคลที่ปณี
- ๓). สารีตถสังคหะ^{๑๐๖}

การสอบแต่ละครั้ง ผู้สอบอาจสอบได้หลายประโยคก็ได้ เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่พระองค์ทรงผนวชอยู่ ก็สอบได้รวดเดียวถึง ๕ ประโยค สถานที่สอบ เดิมทีเดียวอยู่ที่วัดสมเด็จฯ พระสังฆราชประทับจะเป็นสถานที่สอบ หากปีใด พระเจ้าแผ่นดินประสงค์จะฟังการสอบ จะโปรดให้เข้ามาประชุมในพระบรมมหาราชวัง เมื่อครั้งเริ่มแรกสอบที่วัดระฆัง แล้วย้ายมาสอบที่วัดมหาธาตุฯ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ และขณะนั้นวัดมหาธาตุฯ มีการบูรณะขึ้นมาใหม่จึงโปรดย้ายมาสอบที่วัดพระเชตุพนฯ แทน นอกจากนั้นในรัชกาลของพระองค์ ทรงใช้วัดเป็นศูนย์กลาง

^{๑๐๕} วุฒิชัย มูลศิลป์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐-๑๕.

^{๑๐๖} เฉลิมพล โสภอินทร์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาและการปกครองพระสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : สุตราไพศาล, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๕.

การศึกษาให้เด่นชัดมากขึ้น ทรงโปรดให้ก่อสร้างวันโพธิ์ เพื่อเป็นศูนย์กลางการศึกษาของไทยเป็นครั้งแรก^{๑๐๗}

โดยสรุปได้ว่า การศึกษาสมัยรัชกาลที่ ๓ พระองค์ทรงจารึกวิชาการต่างๆไว้ในแผ่นศิลาที่วัดเซตุพนฯ สาเหตุที่พระองค์ทรงให้จารึก เนื่องจากคนในสมัยนั้น หวงแหนวิชากันมาก ทั้งที่ตนมีความรู้ดีด้านต่างๆก็ไม่ยอมสอนให้ผู้อื่นได้รู้ตาม พระองค์จึงให้นำวิชาการที่สำคัญมาจารึกไว้เพื่อให้ประชาชนได้ศึกษาหาความรู้โดยเสมอภาคกัน ไม่เฉพาะเจาะจงบุคคลที่ต้องศึกษา เพราะการศึกษาทำให้คนสามารถเลี้ยงตัวเองได้ ไม่เป็นภาระต่อสังคมอีกด้วย อาจจะกล่าวได้ว่า วัดพระเชตุพนฯ เป็นตลาดวิชาการหรือแหล่งการศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ เช่นเดียวกับการศึกษาในมหาวิทยาลัยในปัจจุบัน

๑.๑๗.๔ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๔

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑)^{๑๐๘} พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและมีความรู้รอบด้านภาษาบาลี พระไตรปิฎกมากกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใด ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์ โดยพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณร และในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ ทรงอุปสมบทซึ่งมีสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุฯ เป็นพระอุปัชฌาย์ได้รับพระฉายาว่า วชิรโณ พระองค์ได้ศึกษาพระธรรมวินัยเป็นเวลา ๒๗ พรรษา จึงทรงมีความชำนาญด้านพระพุทธศาสนาและพระไตรปิฎกเป็นพิเศษ^{๑๐๙}

นอกจากจะทรงเป็นนักปราชญ์ทางด้านพระพุทธศาสนาแล้วพระองค์ ยังทรงเป็นนักวิทยาศาสตร์ ด้วย อย่างเช่น ทรงคำนวณสุริยุปราคาที่เกิดขึ้น ณ ตำบลหว้ากอ อำเภอเมือง จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้อย่างถูกต้อง จึงได้รับเทิดเกียรติว่า พระองค์ทรงเป็นพระบิดาวิทยาศาสตร์ของไทยด้วย^{๑๑๐} พร้อมทั้งทั้งนั้น พระองค์ทรงมีจุดเด่นหลายประการ ซึ่งอาจสรุปได้ ดังนี้

- ๑). ทรงเป็นพระองค์แรกที่ใช้วิจารณ์ญาณ วินิจฉัย ตีความในอรรถกถาฎีกา และอนุฎีกา คือ คัมภีร์รุ่นหลัง ไม่ใช่ไปตีความพระไตรปิฎก
- ๒). ทรงเป็นนักโบราณคดีที่มีความรู้ในเรื่องโบราณคดี จากการเสด็จไปดูตุงคี่ในส่วนต่าง ๆ ของประเทศ ทำให้ทอดพระเนตรเห็นโบราณวัตถุ โบราณสถาน ที่ควรแก่การอนุรักษ์ไว้เป็นอันมาก
- ๓). ทรงเป็นบุคคลแรกที่อ่านอักษรคนถนัด และทรงวินิจฉัยจุดของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาครั้งแรกในเมืองไทยได้ว่า อยู่ที่นครปฐม

^{๑๐๗} สนิท ศรีสำแดง, พระพุทธศาสนากับการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๘๖.

^{๑๐๘} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พระพุทธศาสนาในอาเซียน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๖๐.

^{๑๐๙} พัน ดอกบัว, พระพุทธศาสนากับคนไทย, (กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๒), หน้า ๓๑-๓๒.

^{๑๑๐} วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยะมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๙), หน้า ๑๘.

๔). ทรงศึกษาแตกฉานในภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาลาติน ภาษาอังกฤษ และเป็นกษัตริย์ทางเอเชียพระองค์แรก ที่รู้ภาษาอังกฤษ จนพูดได้แต่งได้^{๑๑๑}

ส่วนทางด้านการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๔ นั้น พระองค์ทรงจัดการศึกษาเป็นระบบมากขึ้น หลักสูตรคงใช้หลักสูตรที่ใช้กันมาตั้งแต่รัชกาลที่กล่าวมาข้างต้น พระองค์ทรงเป็นประธานการสอบพระปริยัติธรรม เมื่อครั้งยังทรงผนวช โดยมีพระราชประสงค์ทรงฟังการแปลพระไตรปิฎก จึงโปรดให้ประชุมสอบพระปริยัติธรรม ในพระบรมมหาราชวัง^{๑๑๒} ทุกคราวเป็นนิตยประชุมสอบที่พระนั่งพุทธสวรย์ ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระองค์ทรงเสด็จฟังตลอด^{๑๑๓} และการสอบนั้น ก่อนจะสอบในแต่ละครั้ง จะต้องจับสลากถ้าจับได้ประโยคใดก็จะสอบประโยคนั้น ผ่านการสอบครั้งแรกในปีที่ ๑ นั้น ก็จะเรียกว่าบาเรียน ๑ ผ่านปี ๒ ก็ได้บาเรียน ๒ ผ่านปี ๓ ก็เรียกได้ว่า ได้บาเรียน ๓ พระภิกษุสามเณรบางรูปที่มีความเชี่ยวชาญในการแปล ในปีเดียวอาจจะตั้งแต่ประโยค ๑ ก็ได้ ๙ หรือยิ่งถึง ๖^{๑๑๔} โดยมีการสอบประเมินผลนั้น แต่เดิมสอบประโยค ๓ กำหนดให้แปลหนังสือ ๓ ลาน รวม ๓๐ บรรทัด ยากไปนักเรียนไม่สามารถแปลให้จบประโยคได้ทันเวลา จึงลด ๑๐ บรรทัด คงให้แปลเพียง ๒๐ บรรทัด ชั้นประโยค ๔ ขึ้นไปให้แปล ๒๐ บรรทัด ชั้นประโยค ๕ ให้แปล ๑๐ บรรทัด

การสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ใช้วิธีการสอบแปลด้วยปากเปล่ามาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงสอบด้วยวิธีการเขียนในชั้นประโยค ๑-๒ ส่วนประโยคอื่น ๆ คงสอบด้วยวิธีแปลปากเปล่า จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้ยกเลิกการสอบวิธีแปลด้วยปากเป็นการสอบด้วยวิธีเขียนทุกประโยค^{๑๑๕}

เพราะฉะนั้น การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นจะพบว่า ได้เน้นการศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม แผนกบาลีเป็นหลักซึ่งการจัดการศึกษาของพระสงฆ์ ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ มีลักษณะที่สำคัญ คือ ไม่มีระบบแบบแผนที่แน่นอน ด้านการเรียนการสอนจะเน้นการจำเป็นสำคัญ สอนให้แปลภาษาบาลีในพระไตรปิฎกแบบคำต่อคำ ซึ่งเรียกว่า การบอกปริยัติธรรม ส่วนการสอบวัดความรู้ปริยัติธรรมก็มีระเบียบปฏิบัติที่เคร่งครัดเข้มงวดยุ่งยากหลายประการ อันเป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาโดยไม่ค่อยเปลี่ยนแปลงมากนัก อย่างไรก็ตาม การจัดการศึกษาที่ดำเนินการสอนโดยพระสงฆ์นี้ ก็ยังคงดำรง

^{๑๑๑} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิติญาโณ), ประวัติพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๔๓๑.

^{๑๑๒} รัชกาลที่ ๔ ได้ย้ายไปสอบในวัง ทำให้การสอบของพระเรียกว่า “สนามหลวง” (Royal Palace) มาตั้งแต่บัดนั้น เพราะลักษณะที่วังอุปถัมภ์นี้เอง ทำให้ภาพของการศึกษาของพระสงฆ์สมบูรณ์หรือสูงขึ้นมาก

^{๑๑๓} พระมหาวิมลคุณากร, ประวัติศาสตร์การศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทยในสยามประเทศ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๙๓.

^{๑๑๔} เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการและพิธีลงนามความร่วมมือแลกเปลี่ยนทางวิชาการระหว่างมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยกับมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งสาธารณรัฐประชาชนจีน, พระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๒๕.

^{๑๑๕} รังสี สุทนต์, จากการศึกษาในอดีตถึงการศึกษที่บัณฑิตวิทยาลัย, ในรวมบทความทางวิชาการ ๒๐ ปี บัณฑิตวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ส. ๒๕๕๑), หน้า ๒๗๕.

และให้ความสำคัญอยู่ โดยวัดยังคงเป็นช่องทางเดียวที่กุลบุตรสามารถเข้าศึกษาเล่าเรียน เพื่อเลื่อน
 ฐานะทางสังคม และเป็นแหล่งฝึกคนเข้ารับราชการดั่งประวัติศาสตร์ยืนยันว่า ถึงปลายสมัยกรุงศรี
 ออยุธยาการศึกษาของคณะสงฆ์เจริญมากกลายเป็นประเพณีประจำชาติที่ชายไทยต้องบวช ไม่บวชเป็น
 คนดีไม่มีใครยอมแต่งงานด้วย และตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นต้นมา ผู้ที่จะเป็น
 ขุนนางมียศบรรดาศักดิ์ ต้องเป็นผู้ที่ได้บวชแล้วจึงทรงแต่งตั้งในตำแหน่งหน้าที่นั้น ๆ ได้ ทำให้
 การศึกษาของคณะสงฆ์จึงเป็นการศึกษาของชาติโดยปริยาย

๒.๑๗.๕ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนปลาย

การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนปลาย เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ ๕-๘
 กล่าวคือ เริ่มตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช เป็นต้นมา อีกนัยหนึ่ง
 คือ นับตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๑๑ ถึงปัจจุบัน โดยมีผู้วิจัยอธิบายตามลำดับ ดังนี้

๑. การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เสด็จขึ้นครองราชย์ในปี ๒๔๑๑-๒๔๕๓^{๑๑๖} ขณะนั้นมีพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา เท่านั้น จึงต้องมี
 ผู้สำเร็จราชการแทนถึง ๕ ปี ครั้งเมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๑๖ มีพระชนมายุเพียง ๒๐ พรรษาเท่านั้น จึงทรง
 อุปสมบท ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๖ โดยมีสมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์^{๑๑๗}

สมัยรัชกาลที่ ๕ ถือว่าเป็นยุคใหม่ของการศึกษาคณะสงฆ์ โดยพระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า
 การศึกษาเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาประเทศ^{๑๑๘} จึงทรงได้สนับสนุนการศึกษาทั้งทางโลกทั่วไป
 และการศึกษาทางพระพุทธศาสนา โดยทรงปรารถนาให้เจ้านายราชตระกูลจนถึงราษฎร ได้มีโอกาส
 เล่าเรียนเสมอกัน ทรงประสงค์ให้พระสงฆ์ได้ศึกษาเล่าเรียนทางพระปริยัติธรรมและวิชาการทางโลก
 ควบคู่กันไป^{๑๑๙} เพราะการศึกษานั้นเป็นหัวใจของพระศาสนา ถ้าหากพระสงฆ์ไม่มีการศึกษาที่ดีแล้ว
 ก็จะเป็นผู้นำของประชาชนไม่ได้ เพราะผู้นำของประชาชนนั้น จำเป็นต้องเป็นผู้ที่มีคุณธรรมด้วยไม่ใช่
 เป็นผู้นำในด้านอำนาจอย่างเดียว เนื่องจากพระมหากษัตริย์ในสมัยนั้นส่วนมากก็จะเป็นผู้ปกครองที่
 เป็นแบบฉบับที่ดีของประชาชน เมื่อพระราชกษัตริย์เป็นผู้ปกครองบ้านเมืองเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรมประชาชนก็
 จะเป็นผู้มีศีลธรรม ดังนั้นผู้ปกครองบ้านเมืองจึงถือว่า การศึกษาเป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่ง^{๑๒๐}

^{๑๑๖} วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทย
 วัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๙), หน้า ๓๔.

^{๑๑๗} คณาจารย์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประวัติพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬา
 ลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๙๓.

^{๑๑๘} สมหมาย จันทรเรือง, พัฒนาการการศึกษาไทย อดีต ปัจจุบัน และในสหัสวรรษใหม่, (กรุงเทพมหานคร :
 โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๕๒.

^{๑๑๙} รังสี สุทนต์, จากการศึกษาในอดีตถึงการศึกษที่บัณฑิตวิทยาลัย, ในรวมบทความทางวิชาการ ๒๐ ปี
 บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ส, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๕.

^{๑๒๐} คณาจารย์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๒๗.

ดังนั้น การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระองค์ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงจัดการการศึกษาของคณะสงฆ์ใหม่ขึ้น มีการปรับปรุงหลักสูตร วิธีการเรียนการสอน และการวัดผลการศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นอย่างมาก ภายใต้การนำของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส โดยเปลี่ยนแปลงหลักสูตรให้ต่างจากสมัยรัชกาลที่ ๒ ดังนี้

๑) การเรียนการสอน เริ่มด้วยการเรียนบาลีไวยากรณ์ ซึ่งเป็นอย่างเดียวกับมหามาลาที่ อาจารย์ผู้สอนคัมภีร์มูลกัจจายน์แต่งใหม่

๒) การสอบประเมินผล นักเรียนชั้นที่ ๓ ใช้บาลีไวยากรณ์ ชั้นที่ ๒ ใช้อรุณกถาธรรมบท เฉพาะท้องถิ่นทาน ชั้นที่ ๑ ใช้อรุณกถาธรรมบท เฉพาะแก้คาถาบันปลาย ชั้นเปรียญ ๓ ใช้อรุณกถาธรรมบทขั้นต้น ชั้นเปรียญใช้บาลีวินัยมหาวิภังค์ และภิกขุวินัยวิภังค์บางเล่ม ชั้นเปรียญ ๑ ใช้บาลีวินัยมหาวรรค และจุลวรรคกับบาลีอภิธรรมเล่มใดเล่มหนึ่ง

นอกจากนี้ ยังมีการปรับปรุงชำระพระไตรปิฎกเป็นครั้งสำคัญ และได้จัดพิมพ์เป็น ภาษาไทยขึ้นเป็นครั้งแรก ซึ่งเดิมเป็นอักษรขอมที่จารึกอยู่ในใบลาน แล้วได้พิมพ์ลงกระดาษเย็บเป็นเล่มหนังสือได้ ๓๙ เล่ม ๑,๐๐๐ จบเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๓๖^{๑๑)} แล้วได้พระราชทานไปยังพระอารามหลวงทั่วประเทศแห่งละ ๑ จบหรือชุด เพื่อใช้เป็นตำราการศึกษาพระปริยัติธรรมโดยเฉพาะความเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ คือในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้มีโครงการศึกษาสำหรับชาติขึ้นเป็นแผนการทางการศึกษาแห่งชาติฉบับแรกของประเทศไทยแบบสมัยใหม่ แบ่งชั้นเรียนออกเป็น ๔ ชั้น ดังต่อไปนี้

- ๑). มूलศึกษา เป็นการเล่าเรียนเบื้องต้น
- ๒). ประถมศึกษา เป็นการเล่าเรียนเบื้องต้น
- ๓). มัธยมศึกษา เป็นการเล่าเรียนเบื้องต้นกลาง
- ๔). อุดมศึกษา เป็นการเรียนเบื้องต้นสูงสุด^{๑๒)}

การแบ่งช่วงชั้น หรือระดับการศึกษาทั้ง ๔ ประการนี้ เรียกว่า โครงการศึกษา รศ.๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) โดยการศึกษาที่ พระราชวรมณี (ประยูร ธมมจิตโต) ได้กล่าวสรุปไว้ ดังนี้

๑). การเล่าเรียนเบื้องต้น (มूलศึกษา) เทียบได้ทั้งการเรียนชั้นอนุบาลสมัยปัจจุบันสำหรับเด็กอายุไม่เกิน ๗ ขวบถ้าเป็นโรงเรียนที่พระสงฆ์สมัยนั้นเปิดสอนในวัดก็เรียกกันว่า โรงเรียน ก ข นโม

๒). เป็นการเล่าเรียนเบื้องต้น (ประถมศึกษา) กำหนดให้นักเรียนจบภายในอายุ ๑๐ ปี รวมเรียกว่า ประโยค ๑

๓). เป็นการเล่าเรียนเบื้องต้นกลาง (มัธยมศึกษา) มี ๒ ระดับ คือ ระดับต้นใช้เวลาเรียน ๓ ปี รวมเรียกว่า ประโยค ๒ และระดับปลายใช้เวลาเรียนต่อไปอีก ๔ ปี ซึ่งมีหลักสูตรภาษาไทยและภาษาอังกฤษรวมเรียกว่า ประโยค ๓ สามารถเรียนจบภายในอายุ ๑๗ ปี ถ้าจบหลักสูตรภาษาอังกฤษสามารถเข้าไปสอบเข้าศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ดหรือแคมบริดจ์ได้

๔). เป็นการเรียนเบื้องต้นสูงสุด (อุดมศึกษา) ใช้เวลาเรียน ๔ ปี คือ ได้รับปริญญาตรี คือมีแผนการจะเปิดสอนระดับมหาวิทยาลัย ซึ่งโครงการศึกษานี้ เรียกมหาวิทยาลัยว่า สากลวิทยาลัย แต่

^{๑๑)} รังสี สุหนต์, จากการศึกษาในอดีตถึงการศึกษที่บัณฑิตวิทยาลัย, ในรวบบทความทางวิชาการ ๒๐ ปี บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ส, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๖.

^{๑๒)} วิไล ตั้งจิตสมคิด, การศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒๖.

ยังไม่สามารถเปิดดำเนินการได้ เนื่องจากการจัดการศึกษาระดับมัธยมศึกษาชั้นนี้ยังไม่เรียบร้อย โครงการศึกษา ร.ศ. ๑๑๗ จึงเขียนเป็นหมายเหตุว่า “ได้หวังว่าในปีสุวรรณหกเชก ถ้าจะเป็นได้ จะได้รวมมหาจุฬาราชวิทยาลัยเป็นส่วนสำหรับวินัยและวิทยาศาสตร์ มหาธาตุวิทยาลัยสำหรับกฎหมาย โรงเรียนแพทยากรเป็นวิทยาลัยสำหรับแพทย์ และตั้งโรงเรียนเป็นวิทยาลัยสำหรับวิทยาและหอสากล วิทยาชั้นแห่งหนึ่ง รวมวิทยาลัยต่าง ๆ เหล่านี้เข้าเป็นรัตนโกสินทร์สาภวิทยาลัย”

จากข้อความนี้ ย่อมหมายความว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชประสงค์จะสถาปนามหาวิทยาลัยแห่งแรกในประเทศไทย ที่เรียกว่า รัตนโกสินทร์สาภวิทยาลัย โดยรวมเอามหาธาตุวิทยาลัย (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) และพระมหามหาจุฬาราชวิทยาลัย พร้อมกับมหาวิทยาลัยอื่นๆ เข้าเป็นวิทยาลัยในสังกัดของสาภวิทยาลัยแห่งนี้ ซึ่งจะรับนักศึกษาทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า รัชกาลที่ ๕ ทรงครองราชย์ไม่ถึง ๕๐ ปี (สุวรรณหกเชก) ก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน การจัดตั้งสาภวิทยาลัยจึงไม่สำเร็จ^{๑๒๓}

ฉะนั้น ถึงแม้พระองค์จะมีนโยบายการปฏิรูปการศึกษาของชาติอย่างสมัยใหม่ให้เป็นแบบตะวันตก และมีการขยายการศึกษาให้แก่ประชาชนอย่างทั่วถึง โดยเฉพาะประชาชนในหัวเมืองแต่พระองค์ก็ได้ทรงทอดทิ้งแหล่งภูมิปัญญาที่สำคัญของชาตินั้น คือทรงไม่ทิ้งวัดโดยทรงแต่งตั้งให้พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการจัดการศึกษา และทรงใช้ศาลาวัดเป็นโรงเรียนให้โรงเรียนตั้งอยู่ในวัด มีพระสงฆ์เป็นครูสอนเด็ก ๆ เป็นผู้บริหารการศึกษาขั้นต้น และได้มีส่วนร่วมในการดำเนินการจัดการศึกษาในระดับสูง นอกจากนี้ พระสงฆ์เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการจัดการศึกษาสมัยใหม่ด้วย^{๑๒๔} ดังปรากฏในประกาศ เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๘ ว่า

“ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระราชาคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญที่ได้รับพระราชทาน นิตยภัตรตามฐานศักดิ์ในพระอารามหลวง สำหรับจะได้สั่งสอนพระภิกษุสามเณร ศิษย์วัด เพื่อที่จะให้ประโยชน์แก่กุลบุตร ผู้ที่จะเล่าเรียนและพระอาจารย์ผู้สอนให้ถาวรวัฒนาการขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะหนังสือไทยเป็นประโยชน์ที่จะเล่าเรียนพระไตรปิฎกต่อไป เป็นการเกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนา”

ความหมายแห่งพระราชดำริส ที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาวิชาการสมัยใหม่นั้นจะต้องควบคู่ไปกับคุณธรรม คือ พระองค์ทรงประสงค์ให้คนใกล้ชิดกับวัดหรือศาสนามากขึ้น เช่น พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่ได้ทรงปรึกษาหารือในเรื่องการจัดการศึกษาของไทย ตามแผนการศึกษาของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ บทความปรากฏว่า “เรื่องการศึกษาชั้นนี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มากๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาไทย อย่าไปตัดช่องไปแต่ข้างวัด อีกประการหนึ่ง การสอนศาสนาในโรงเรียน ทั้งกรุงและหัวเมืองจะให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะได้ห่างจากศาสนาจนเลยเป็นคนมีธรรมในใจมากขึ้น”^{๑๒๕}

^{๑๒๓} พระราชวรมณี (ประยูร ธมฺมจิตโต), การคณะสงฆ์กับ พ.ร.บ การศึกษาแห่งชาติ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒-๔

^{๑๒๔} คณาจารย์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๖.

^{๑๒๕} วุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยะมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๙), หน้า ๕๘-๖๐.

ด้วยคุณค่าของการจัดการศึกษาในวัดนี้เอง ทำให้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ซึ่งได้ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้กำหนดหน้าที่ของพระสงฆ์ ตั้งแต่ระดับชั้นเจ้าอาวาสขึ้นมาจนถึงระดับสูงสุดไว้ประการหนึ่งว่า ต้องมีหน้าที่ทำนุบำรุงการศึกษา และพระองค์ทรงวางจุดมุ่งหมายของการศึกษาไว้อย่างกว้างๆ ๒ ประการ คือ เพื่อให้ประพติชอบ และเพื่อให้ประกอบอาชีพในทางที่ชอบ การที่จะให้บรรลุจุดมุ่งหมายทั้ง ๒ ประการนี้ พระองค์ทรงฝากความหวังไว้กับพระภิกษุสงฆ์ถึงกับทรงอาราธนาให้ภิกษุสงฆ์เห็นแก่พระพุทธศาสนา และประโยชน์สุขแก่ประชาชน โดยให้ตั้งใจสั่งสอน อันจะก่อให้เกิดประโยชน์ในสิ่งที่พระองค์ทรงหวังเอาไว้อย่างเต็มที่^{๑๒๖}

ฉะนั้น เมื่อวิเคราะห์แล้วเห็นว่า การศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ มุ่งที่จะนำเอาพระพุทธศาสนา มาเป็นแกนนำในการจัดการศึกษา โดยส่งเสริมการศึกษาทั้งของรัฐและการศึกษาของคณะสงฆ์ควบคู่กันไปไม่ให้แยกการศึกษาทั้งสองฝ่ายออกจากกัน เห็นได้จากการประชุมเมื่อวันที่ ๒๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ซึ่งการประชุมนั้นเป็นการจัดการบริหารการศึกษาขึ้นมาใหม่โดยจะให้วัดทั่วพระราชอาณาจักรจัดการศึกษาระดับมูลศึกษา และให้อยู่ภายใต้การอำนวยการของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (สมเด็จพระสังฆราช) ร่วมกับกระทรวงมหาดไทย ที่รับผิดชอบกำกับดูแลด้านตำราเรียนและงบประมาณต่างๆ ส่วนกระทรวงธรรมการให้ดูแลการศึกษาในกรุงเทพมหานคร และการศึกษาในระดับมัธยมศึกษานอกกรุงเทพมหานคร โดยพระราชดำรัสนี้ ได้กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของวัดว่า “ไม่มีระบบการศึกษาใดที่จะจัดได้โดยไม่เกี่ยวข้องกับวัด เพราะในการสอนอ่าน เขียน ต้องเพิ่มการอบรมด้านศาสนา นี่คือนิยามอันดีหนึ่ง และหากเรามาประชุมกันโดยไม่กล่าวถึงเรื่องนี้ เราคือลืมนามความจริงที่ว่าคนไทยส่วนใหญ่ไม่รู้เรื่องศีลห้า”

จากผลการประชุมครั้งสำคัญนี้ จึงนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในระบบการบริหารการศึกษา และนโยบายด้านหลักสูตรการเรียนการสอนที่จะต้องมีการเรียนรู้ และฝึกอบรมด้านศาสนา^{๑๒๗} ฉะนั้น การศึกษาของคณะสงฆ์ถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดต่อความเจริญของสถาบันพระพุทธศาสนาและสถานบันชาติ เพราะหากพระสงฆ์มีการศึกษาที่ดี มีภูมิธรรม มีภูมิปัญญาสูง ย่อมจะสามารถช่วยเหลือค้าชูสังคมไทยรุ่งเรืองได้ โดยวัดเป็นแหล่งเรียนรู้ ให้การศึกษา อบรม พัฒนา และเป็นที่พึ่งแก่ชุมชน^{๑๒๘} ๑๒๘ เช่นกับคำกล่าวของ สนธิ ศรีสำแดง ได้กล่าวไว้ว่า ภาระหลักของพระสงฆ์นอกจากการเตรียมตัวให้พร้อมเพื่อสอนให้ผู้อื่นแล้ว หน้าที่ของพระสงฆ์ คือ ให้การศึกษาตามปรากฏในหลักพระธรรมวินัย ได้แบ่งหน้าที่ผู้ให้การศึกษาไว้เป็น ๒ พวก คือ

๑) ผู้มีหน้าที่ควบคุมเกี่ยวกับความประพฤติ วางระเบียบกฎเกณฑ์ให้คำแนะนำต่าง ๆ ทำหน้าที่อย่างเดียวกับอาจารย์แนะแนวในปัจจุบันเรียกว่า **อุปัชฌาย์**

^{๑๒๖} วุฒิชัย มูลศิลป์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๓.

^{๑๒๗} วิชัย ต้นศิริ, อุดมการณ์ทางการศึกษา : ทฤษฎีและภาคปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๘๘-๘๙.

^{๑๒๘} ธีรยุทธ พึ่งเพียร, รายงานการวิจัย : เรื่องการปฏิรูปการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์, อ้างในสารนิพนธ์พุทธศาสตร์บัณฑิต รุ่นที่ ๕๒ ปีการศึกษา ๒๕๔๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๙๒.

๒) ผู้มีหน้าที่ให้การศึกษาบรม ในทางธรรมเรียกว่า “สิกขุคุระ” ซึ่งทำหน้าที่ให้การศึกษ โดยตรง ให้ความรู้วิชาการต่างๆ รวมทั้งควบคุมกิริยามารยาท ความประพฤติไปในตัวด้วยบุคคลกลุ่มนี้ เรียกว่า **อาจารย์**^{๑๒๙}

เพราะฉะนั้น การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ซึ่งทางคณะสงฆ์นั้น มีสมเด็จพระสมณเจ้าฯ ทรงบุกเบิกการศึกษาแนวใหม่ คือ ทรงปรับปรุงการศึกษาที่มีอยู่ก่อน ที่นักเรียนจะต้องเรียนด้วยภาษาบาลี และทรงแปลสรุปหลักธรรมนั้น ออกมากลายเป็นการศึกษา ๒ สาย ดังนี้

๑. การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม โดยแบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ

- ๑). นักเรียนชั้นตรี
- ๒). นักเรียนชั้นโท
- ๓). นักเรียนชั้นเอก^{๑๓๐}

๒. การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี คือ ต้องเรียนหลักภาษาบาลีไวยากรณ์ มีการจัดเป็น บาลีชั้นต่างๆ ขึ้นไปจนถึงเปรียญ ๙ ประโยค^{๑๓๑} โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงได้จัดการศึกษา ตอนที่เสด็จเปิดมหามกุฏราชวิทยาลัยในรูปแบบใหม่ แล้วทรงแต่งหนังสือบาลีไวยากรณ์ขึ้นใหม่ชุดหนึ่ง ใช้แทน คือ **อักขรวิธี วจีวิภาค วายกสัมพันธ์ ฉันทลักษณ์** และได้ทรงแก้ไขวิธีการเรียนการสอนและการสอบประมวลความรู้ในรูปแบบใหม่ โดยจัดทำ ดังนี้

- ๑). นักเรียนตรี หลักสูตรใช้บาลีไวยากรณ์ส่วนอักขรวิธีและวจีวิภาค
- ๒). นักเรียนโท ธรรมปทัฏฐกถาบันต้นเฉพาะทางนิทาน
- ๓). นักเรียนเอก ธรรมปทัฏฐกถาบันปลายแก้คำถา
- ๔). บาเรียนตรี มงคลตถทีปนี
- ๕). บาเรียนโท (สามัญ) อุภโตวิภังค์ในพระไตรปิฎก(พิเศษ) อุภโตวิภังค์และบาลี

สุตันตปิฎก

๖). บาเรียนเอก (สามัญ) คัมภีร์ชั้นธกะและบริวารในพระวินัยปิฎก (พิเศษ) บาลี อภิธรรมปิฎกขึ้นอีกเล่มหนึ่ง^{๑๓๒}

การจัดการศึกษาสมัยใหม่ทั้ง ๒ แผนกนี้ พระสงฆ์มีบทบาทสนับสนุนเกี่ยวกับการจัดการศึกษา แต่ต่อมาได้ลดบทบาทลง เมื่อสิ้นสุดรัชกาลที่ ๕ แล้วการศึกษาแห่งชาติได้ผันแปรไป การศึกษาของวัดกับของรัฐแยกต่างออกจากกัน รัฐรับเอาการศึกษาสำหรับราษฎร หรือการศึกษา มวลชนตลอดจนการศึกษาระดับสูงทั้งหมด จัดดำเนินการเองฝ่ายเดียว การศึกษาวิชาการสมัยใหม่

^{๑๒๙} สนิท ศรีสำแดง, พระพุทธศาสนากับการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓๗.

^{๑๓๐} รายละเอียดของหลักสูตร และวิชาที่เรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรมทั้งสามชั้น ผู้ศึกษาจะกล่าวในหัวข้อ (การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยปัจจุบัน).

^{๑๓๑} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), ประวัติพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๔๔๐-๔๔๑.

^{๑๓๒} ประสาร ทองภักดี, สามประวัติ, (พระนคร : โรงพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๖๑), หน้า ๕๔-๕๕.

สำหรับพระภิกษุสามเณรที่ได้เริ่มต้นมาก็สะดุดหยุดลงหายไป พระสงฆ์ก็ได้ดำเนินการจัดการศึกษา
ปริยัติธรรมแผนเดิม^{๑๓๓}

การแยกการจัดการศึกษาของพระภิกษุสามเณร และของเด็กนักเรียนออกจากกันนั้น การ
ศึกษาของคณะสงฆ์โปรดให้ย้ายการศึกษาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมราชวังมาตั้งเป็น
มหาธาตุวิทยาลัย ที่วัดมหาธาตุ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๒ นับว่าเป็นวิทยาลัยแรกของประเทศไทย ซึ่ง
พระองค์ทรงสถาปนามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในปี พ.ศ. ๒๔๒๖ เพื่อใช้เป็นสถานศึกษาของคณะสงฆ์
ธรรมยุตพระองค์ก็ได้โปรดให้สร้างสังฆิกเสนาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ เพื่อเป็นสถานศึกษาพระ
ปริยัติธรรมและวิชาการชั้นสูงของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ซึ่งอยู่ที่วัดมหาธาตุ ต่อมาได้พระราชทาน
นามใหม่ว่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งจัดเป็น “ที่เล่าเรียนพระไตรปิฎกและวิชาชั้นสูง” ปัจจุบัน
มีฐานะเป็นมหาวิทยาลัยของคณะสงฆ์ไทย^{๑๓๔}

ดังนั้น การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๕ ถือได้ว่าเป็นยุคของการปฏิรูป
การศึกษาอย่างมากทั้งทางโลกและทางธรรม เนื่องจากพระองค์ทรงเสด็จไปยังต่างประเทศอยู่หลาย
ครั้ง และทรงเห็นการจัดการศึกษาของประเทศเหล่านั้น มีความเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าอย่างมาก เมื่อ
พระองค์ทรงกลับประเทศ ก็ทรงปรับปรุงระบบการศึกษาให้ดีขึ้นตามด้วย นอกจากนั้น พระองค์ทรง
ปรับปรุงการศึกษาคณะสงฆ์ไทย คือ ทรงจัดตั้งสถาบันการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่ง ให้
เป็นสถานศึกษาวิชาชั้นสูงทางพระพุทธศาสนา โดยมีฐานะเป็นมหาลัยสงฆ์ของคณะสงฆ์ไทยและเป็น
นิติบุคคลอยู่ในกำกับดูแลของรัฐตาม พรบ. มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๐ แล้วจัดการศึกษาสืบมาจนถึง
กระทั่งปัจจุบัน

๒.๑๗.๖ การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๖

สมัยสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘) เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติแล้ว
ทรงบริหารบ้านเมืองให้ตั้งอยู่ในความสงบ และก้าวสู่ยุคแห่งความเจริญทางศิลปวิทยาการสมัยใหม่
อันสืบเนื่องมาจากการวางรากฐานอันมั่นคงไว้ในรัชกาลก่อน และพระองค์ก็ทรงเสด็จไปประทับอยู่ใน
ต่างประเทศเพื่อการศึกษาเป็นเวลานาน พระองค์จึงได้ปรับปรุงส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมอย่างเต็มที่^{๑๓๕}
ซึ่งจากการศึกษาพระปริยัติธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๖ นั้น มีการปรับปรุงเพิ่มเติมการศึกษาแผนกธรรม
ขึ้นมา โดยการนำเอานักธรรมเป็นเบื้องต้นแห่งการศึกษาแผนกบาลี การศึกษาแผนกบาลีจะมีสิทธิ์
สอบบาลีตั้งแต่ประโยค ๑ ถึงประโยค ๙ ได้ตั้งนั้น ก็ต่อเมื่อ

- ๑) ชั้นประโยค ๑-๒-๓ ต้องสอบได้นักธรรมชั้นตรีก่อน
- ๒) ชั้นประโยค ๔-๕-๖ ต้องสอบได้นักธรรมชั้นโทก่อน

^{๑๓๓} รังสี สุหนต์, จากการศึกษาในอดีตถึงการศึกษที่บัณฑิตวิทยาลัย, ในรวมบทความทางวิชาการ ๒๐ ปี
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ส. ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๒.

^{๑๓๔} เฉลิมพล โสมอินทร์, ประวัติพระพุทธศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : สุตร
ไพศาล, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๕.

^{๑๓๕} สมศักดิ์ บุญปุ, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : รงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๗), หน้า ๒๕๕.

๓) ชั้นประโยค ๗-๘-๙ ต้องสอบได้นักธรรมชั้นเอกก่อน^{๑๓๖}

เพราะฉะนั้น การวัดประเมินผล หรือวิธีสอบไล่พระปริยัติธรรมแบบใหม่เท่าที่มีตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ ใช้วิธีแปลด้วยปากเปล่าในคณะกรรมการฟัง ซึ่งเรียกว่า “มุขปาฐะ”^{๑๓๗} สอบได้หรือตกคณะกรรมการตัดสินในขณะนั้น ต่อมาราวปี พ.ศ. ๒๔๕๕ จึงมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในการสอบบาลีโดยเขียนในบางประโยค คือ ประโยค ๑-๒ ให้สอบเขียนส่วนประโยค ๓-๙ คงสอบด้วยวิธีเดิมจนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๕๙ จึงสอบเขียนทุกประโยค^{๑๓๘}

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ นับว่าเป็นปรากฏการณ์ที่สำคัญในวงการศึกษาของคณะสงฆ์ซึ่งเมื่อก่อนนั้นไม่มีกำหนดเวลาสอบที่แน่นอนตายตัว คณะกรรมการจะประกาศเป็นคราวๆ โดยในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้กำหนดให้สอบปีละครั้งตลอดมา และเพิ่งมาเปลี่ยนเป็นการสอบ ๒ ครั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑ เพราะจำนวนนักเรียนเพิ่มมากขึ้น จึงแบ่งการสอบเป็น ๒ ครั้ง คือ

ครั้งแรก ป.ธ. ๖-๙ สอบวันขึ้น ๒ ค่ำเดือน ๓ ของทุกปี

ครั้งที่สอง ป.ธ. ๓-๕ สอบวันขึ้น ๒ ค่ำเดือน ๓ ของทุกปี^{๑๓๙}

ดังนั้น การศึกษาของคณะสงฆ์ในขณะนี้ มีการศึกษาแผนกธรรมที่เกิดขึ้น ซึ่งเรียกว่า “การศึกษาแผนกนักธรรม” จัดศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรเท่านั้น คู่กับการศึกษาแผนกบาลีเรียกว่า “เปรียญ” ในปัจจุบันนี้ ถึงแม้ว่าการศึกษาของคณะสงฆ์จะมีวิวัฒนาการไปอย่างกว้างขวางก็ยังมีการศึกษาสืบเนื่องมาจากยุคก่อนอยู่ ๒ สายด้วยกัน คือ

๑) การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี

๒) การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม^{๑๔๐} ๑๔๐

การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นผู้อำนวยการศึกษาของคณะสงฆ์ และได้ร่วมมือกับพระเถระยุคนั้น และในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ จัดให้มีการศึกษาพระธรรมวินัยในแบบภาษาไทย โดยคัดเลือกหัวข้อพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎก ที่จัดเป็นหมวดหมู่เป็นชั้นๆ ตามความยากง่าย ทั้งนี้เพื่อให้ผู้บวชมาใหม่ได้เรียนง่ายขึ้นโดยแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น ดังนี้

๑) นักธรรมชั้นตรี

๒) นักธรรมชั้นโท

^{๑๓๖} รังสี สุหนต์, จากการศึกษาในอดีตถึงการศึกษาที่บัณฑิตวิทยาลัย, ในรวมบทความทางวิชาการ ๒๐ ปี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ศ. ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๗.

^{๑๓๗} สมหมาย จันทรเรือง, พัฒนาการศึกษาไทย อดีต ปัจจุบัน และในสหัสวรรษใหม่, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๕๓.

^{๑๓๘} ประสาร ทองภักดี, สามประวัติ, (พระนคร : โรงพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๔๖๑), หน้า ๕๔-๕๕.

^{๑๓๙} เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการและพิธีลงนามความร่วมมือแลกเปลี่ยนทางวิชาการระหว่างมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยกับมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งสาธารณรัฐประชาชนจีน, พระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๒๘.

^{๑๔๐} เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการและพิธีลงนามความร่วมมือแลกเปลี่ยนทางวิชาการระหว่างมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยกับมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งสาธารณรัฐประชาชนจีน, เรื่องเดียวกัน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๒๙.

๓) นักธรรมชั้นเอก

การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม ทั้ง ๓ ชั้นนี้ พระภิกษุ สามเณรที่สอบได้ก็เรียกว่า “พระนักธรรม” ซึ่งหลักสูตรนี้ ต่อมาอนุญาตให้ชาวบ้านเขาสอบเรียกว่า “ธรรมศึกษา” สำหรับผู้ที่สอบบาลีได้เปรียญ และสอบนักธรรมได้อีก เรียกว่า “เปรียญธรรม” ใช้อักษรย่อว่า “ป.ธ.” อนึ่งผู้ที่สอบบาลีนั้นจะต้องสอบนักธรรมให้ได้ก่อน ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น ถ้าสอบนักธรรมตก ผลการสอบบาลีก็ได้ถือว่า เป็นโมฆะ คือนักธรรมตรี มีสิทธิเข้าสอบได้ ประโยค ๑-๒-๓ นักธรรมโท มีสิทธิสอบประโยค ๔-๕-๖ ส่วนนักธรรมชั้นเอก มีสิทธิ์สอบประโยค ๗-๘-๙ ได้

การประเมินผลสอบนั้น ตามประเพณีเดิมไม่ได้กำหนดด้วยนาฬิกา แต่ใช้เทียนเป็นสัญญาณกำหนด คือ เมื่อเริ่มแปลเวลาประมาณ ๑๕.๐๐ น. ไปจนกระทั่งค่ำ แล้วจุดเทียนตั้งไว้จนกว่าเทียนจะหมดก็เป็นอันเลิกสอบในวันนั้น ถ้ายังแปลค้างอยู่ก็เป็นอันตกหมด ต่อมาจึงยกเลิกการใช้เทียนเป็นสัญญาณ ให้ใช้นาฬิกาแทน และกำหนดให้นักเรียนชั้นที่แปลธรรมบทรูปละ ๖๐ นาทีให้แปลหนังสือ ๓ ใบลาน ซึ่งจารึกด้วยภาษาบาลีอักษรขอมเป็นภาษาไทย ซึ่งมีประมาณ ๖๐ บรรทัด ภายหลังเห็นว่า ยากไม่ทันเวลา จึงจะลดลงเหลือ ๒๐ บรรทัด ประโยคสูง ๙๐ นาที บางที่ถ้าประโยคยากก็เพิ่มให้อีก ๓๐ นาที เป็นกรณีพิเศษ^{๑๔๑}

นอกจากนี้ รัชกาลที่ ๖ พระองค์ทรงโปรดให้ยกฐานะโรงเรียนราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ บังคับให้เด็กทุกคนที่มีอายุตั้งแต่ ๗ ปี บริบูรณ์ ต้องเรียนหนังสือในโรงเรียนจนอายุ ๑๔ ปี บริบูรณ์ โดยไม่เสียค่าเล่าเรียน นับเป็นการเกิดการศึกษาระดับบังคับอย่างเป็นทางการครั้งแรกในประเทศไทย ซึ่งโครงการศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ฉบับนี้ได้จัดระบบการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ ที่กล่าวถึง การจัดการระบบการศึกษาขั้นต้นให้แพร่หลาย ส่วนการศึกษาในระดับสูงก็เปิดโอกาสให้แก่ผู้ที่สนใจ ทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาคได้เข้าศึกษาต่อ ดังนั้น ข้อสังเกตอย่างหนึ่ง คือ ระบบการศึกษาของรัฐ และของคณะสงฆ์ก็เริ่มได้แยกออกจากกันตั้งแต่นั้นมา การศึกษาของฝ่ายบ้านเมืองก็ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขเลย^{๑๔๒}

โดยสรุปได้ว่า ผลพวงอันเกิดจาก การแยกการจัดการศึกษาของพระภิกษุสามเณรออกจาก การศึกษาของเด็กนั้น ได้ทำให้เกิดปัญหาในเวลาต่อมา กล่าวคือ การจัดการศึกษาของพระสงฆ์ เท้าที่ควร คือรัฐบาลไม่ได้สอดส่องดูแลอย่างเต็มที่และไม่ทั่วถึง และเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ที่ไม่มี ความรู้ความสามารถในการจัดการศึกษาของพระภิกษุสามเณรด้วย จึงเป็นเหตุนี้ ทำให้การจัดการ การศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรไม่ก้าวหน้าและมีปัญหาหลายอย่างที่จะต้องช่วยเหลือ หรือได้รับการแก้ไข ซึ่งการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์นั้น แบ่งออกเป็น ๒ แผนก คือ แผนกธรรม และ แผนกบาลี โดยการศึกษาแผนกบาลีนั้นมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือมีการสอบข้อเขียนประโยค ๑-๒

^{๑๔๑} สมศักดิ์ บุญปู, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬารามราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๕๗-๒๕๘.

^{๑๔๒} สมศักดิ์ บุญปู, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

ส่วนประโยค ๓-๙ นั้นยังคงสอบด้วยวิธีเดิมจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๙ สอบด้วยวิธีการเขียนทุกประโยคจนถึงปัจจุบัน

๒.๑๗.๗ การศึกษาพระปริยัติธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๗

พระบาทสมเด็จพระเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๔๗๗ แม้จะเป็นช่วงระยะเวลาสั้นของการครองราชย์เพียง ๙ ปี ก็ตาม พระองค์ก็ทรงเลื่อมใสศรัทธาพระพุทธศาสนา และทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาหลายประการ^{๑๔๓} กล่าวคือ แม้เป็นช่วงนั้นจะเป็นช่วงที่ประเทศกำลังอยู่ในภาวะตกต่ำการพัฒนาประเทศเป็นไปด้วยความลำบากก็ตาม แต่ก็ได้ดำเนินการจัดการศึกษาอย่างต่อเนื่อง โดยมีสมเด็จพระราชสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธิบดีมุนี ทรงปรีชาสามารถ จัดการศึกษาของคณะสงฆ์ให้ดำเนินการต่อไป และโดยเปิดโอกาสให้ฆราวาสทั้งชาย ทั้งหญิง ได้ศึกษาเล่าเรียนด้วย^{๑๔๔}

การเปิดโอกาสให้ฆราวาสได้ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมนั้นเรียกว่า

“ธรรมศึกษา” การศึกษาแผนกธรรมและธรรมศึกษานี้ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น เรียกว่า ธรรมศึกษาชั้นตรี ธรรมศึกษาชั้นโท และธรรมศึกษาชั้นเอก มูลเหตุที่เริ่มให้มีการศึกษาแผนกขึ้น เนื่องจากในรัชกาลที่ ๖ นั้น ทรงประกาศให้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๘๘) ในพระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้ยกเว้นพระภิกษุสามเณรไม่ต้องถูกเกณฑ์ทหารสำหรับผู้รั้งธรรม

ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงตั้งหลักสูตรการศึกษาของพระภิกษุสามเณรแบบใหม่ เรียกว่า “นักธรรม” มี ๓ ชั้น คือ

- ๑) นักธรรมชั้นตรี
- ๒) นักธรรมชั้นโท
- ๓) นักธรรมชั้นเอก

ซึ่งการศึกษาแผนกธรรมทั้ง ๓ ชั้นนี้ เริ่มสอบไล่สนามหลวงเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นมา และในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ ทางคณะสงฆ์อนุญาตให้ครูที่เป็นคฤหัสถ์เข้าสอบไล่วิชานักธรรมตรีในสนามหลวงคณะสงฆ์ได้และต่อมากคณะสงฆ์ได้อนุญาตให้คฤหัสถ์หญิงเข้าสอบความรู้นักธรรมในสนามหลวงด้วย โดยกำหนดให้สอบพร้อมกับภิกษุสามเณรทั่วราชอาณาจักร สำหรับหลักสูตรวินัยบัญญัตินั้น ไม่เหมาะสมกับคฤหัสถ์ จึงเปลี่ยนเป็นให้สอบในเรื่องของเบญจศีล เบญจธรรม และอุโบสถศีล เป็นหลักสูตรแทนสำหรับผู้เรียนธรรมศึกษาชั้นตรี เรียนเพียง ๓ วิชา ยกเว้นวิชาวินัย^{๑๔๕}

สำหรับการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี หรือเปรียญธรรมนั้นตามหลักสูตรของมหาธาตุ นั้นแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย ดังต่อไปนี้

- ๑) ฝ่ายไทย แบ่งประโยคเป็น ๙ ชั้น คือ
 - ๑) ชั้น ๑-๒-๓ เรียน อัมมปทัฏฐกถา

^{๑๔๓} พิน ดอกบัว, พระพุทธศาสนากับสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๒), หน้า ๓๗.

^{๑๔๔} สมหมาย จันทรเรือง, พัฒนาการศึกษาไทย อดีต ปัจจุบัน และในสหัสวรรษใหม่, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๕๓.

^{๑๔๕} สมศักดิ์ บุญปู, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๓๑๖-๓๑๗.

- ๒) ชั้น ๔ เรียน มงคลตถปิณีบัณฑิต
- ๓) ชั้น ๕ เรียน สารีตถสังคหะ
- ๔) ชั้น ๖ เรียน มงคลตถปิณีบัณฑิต
- ๕) ชั้น ๗ เรียน ปฐมสมันตปาสาทิกา
- ๖) ชั้น ๘ เรียน วิสุทฺธิมรรค
- ๗) ชั้น ๙ เรียน (ฎีกาวินัย) สารีตถปิณี

๒) ฝ่ายรามัญแบ่งออกเป็น ๔ ชั้น คือ

- ๑) ชั้น ๑ เรียน อาทิกัมม หรือปาจิตตย้อย่างใดอย่างหนึ่ง
- ๒) ชั้น ๒ เรียน มหาวิภังค์ หรือจุลลวักค์
- ๓) ชั้น ๓ เรียน บาลีมุตตกวิวินัจฉัย
- ๔) ชั้น ๔ เรียน ปฐมสมันตปาสาทิกา

การศึกษาระยะแรกเหมือนในรัชกาลที่ ๔ ต่อมา มหาธาตุวิทยาลัย ย้ายไปตั้งที่วัดสุทัศน์และทางวัดมหาธาตุตั้งบาลีวิทยาลัยของตนเองขึ้น ตลอดจนจัดให้มีการศึกษาขยายออกไปตามวัดต่างๆ มากขึ้น^{๑๔๖}

นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนชื่อกระทรวงศึกษาธิการ เป็นกระทรวงธรรมการ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๙ โดยเหตุผลว่า การศึกษาไม่ควรแยกจากวัดที่มีหน่วยงานที่สังกัด ได้แก่ กองบัญชาการ กรมศึกษาธิการ กรมมหาวิทยาลัย กรมธรรมการ การศึกษาของพระสงฆ์ ได้รับการเอาใจใส่มากขึ้น มีการศึกษาพระธรรมวินัยทั้งแผนกสามัญ และแผนกบาลี รวมถึงการจัดตั้งโรงเรียนนักธรรมในกรุงเทพมหานคร และหัวเมืองเป็นจำนวนมากต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๗๓ จัดตั้งกรมวิชาการ มีหน้าที่ทางเทคนิค เป็นผู้รักษาและค้นคว้าแบบแผนการศึกษามีหน่วยงานสังกัด ได้แก่ กองกลาง กองสถิติและรายงาน กองสอบไล่ กองแบบเรียน และกองโรงพิมพ์^{๑๔๗}

โดยสรุปได้ว่า การศึกษาสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงปรารถนาให้การศึกษาทันทีทั้งทางโลกและทางธรรมควบคู่กันไป คือไม่ควรจัดการศึกษาแยกออกจากวัดและในสมัยนี้ก็ได้มีการเพิ่มหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมขึ้นมา เพื่อเปิดโอกาสให้กุลบุตรชายหญิงศึกษาเล่าเรียนพระพุทธศาสนามากขึ้น เรียกหลักสูตรนี้ว่า “ธรรมศึกษา” และมีการสอบไล่สนามหลวงพร้อม ๆ กัน กับการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม ของพระภิกษุสามเณรทั่วพระราชอาณาจักรจนถึงปัจจุบัน

๒.๑๗.๘ การศึกษาพระปริยัติธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๘

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เสด็จขึ้นครองราชย์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ขณะที่ยังพระเยาว์อยู่มากมีชนม์ได้ ๕ พรรษาเท่านั้น แม้จะทรงได้รับการศึกษาในโลกตะวันตกก็ตามแต่พระองค์ก็เห็นความสำคัญแบบไทย ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แต่การส่งเสริมทำนุบำรุง

^{๑๔๖} เถลิงพล โสมอินทร์, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาและปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : สุนทรไพศาล, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๖.

^{๑๔๗} สมหมาย จันทรเรือง, พัฒนาการศึกษาไทย อดีต ปัจจุบัน และในสหัสวรรษใหม่, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๔.

พระพุทธศาสนา ยังไม่ได้ทรงทำอะไรมากนัก เพราะยังทรงเยาว์ยังต้องศึกษาเล่าเรียน อีกทั้งเวลาเสวยราชย์ก็สิ้นโดยพระองค์ทรงสิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๔๘๙^{๑๔๘} เหตุการณ์สำคัญๆเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระองค์มีดังนี้

๑) มีการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยให้ครบสมบูรณ์ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ทรงเสนอเรื่องไปยังกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อได้รับพระบรมราชานุมัติแล้ว จึงทำการแปลออกเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ก. แปลตามความในภาษาบาลีและพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐสำหรับการพิมพ์ เรียกว่า “พระไตรปิฎกภาษาไทย”

ข. แปลเป็นส่วนนเทศน์ สำหรับการพิมพ์ในคัมภีร์ศาสนา เรียกว่า “พระไตรปิฎกเทศนาฉบับหลวง”

๒) ปี พ.ศ. ๒๔๘๓ เริ่มแปลปิฎกละ ๑ เล่ม พร้อมด้วยตำนานพระไตรปิฎกอีก ๑ เล่ม เสร็จแล้วทูลเกล้า ถวายก่อน ส่วนที่เหลือพิมพ์เสร็จเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ในรัชกาลที่ ๙ สำหรับพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยพิมพ์ ๘๐ เล่มจบ และพิมพ์จำนวน ๒,๕๐๐ จบ เพื่อเป็นงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ^{๑๔๙}

๓) รัฐบาลสร้างวัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ณ แขวงหลักสี่ เขตบางเขน กรุงเทพมหานคร เพื่ออาราธนาพระสงฆ์ทั้งสองนิกายไปอยู่ร่วมกัน เพื่อเริ่มรวมนิกายทั้งสองเข้าเป็นอันเดียวกัน แต่ต่อมาปรากฏว่าไม่สำเร็จ^{๑๕๐}

๔) ทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔^{๑๕๑}

สำหรับการศึกษาพระปริยัติธรรม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีลักษณะเช่นเดียวกับการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๗ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด ยังคงดำเนินตามขั้นตอนการศึกษามาโดยลำดับ โดยมีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับวิทยฐานะของการเปรียญธรรม ดังนี้

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๗ ทางกระทรวงศึกษาธิการ และคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน ได้พิจารณาเทียบวิทยฐานะ สำหรับผู้สำเร็จการศึกษาของคณะสงฆ์แล้วลาสิกขาออกมาก็คงให้สิทธิ์ โดยให้เปรียญ ๙ ประโยค บรรจุในตำแหน่งที่ใช้ภาษาบาลีหรืออนุศาสนาจารย์ เทียบเท่าข้าราชการพลเรือนชั้นตรี อันดับ ๑ ประโยค ๖-๗-๘ เทียบเท่าอุดมศึกษา เฉพาะในการคัดเลือกหรือสอบคัดเลือก เพื่อบรรจุตำแหน่งที่ใช้ภาษาบาลีหรืออนุศาสนาจารย์ ประโยค ๕ เทียบเท่าประโยคมัธยมบริบูรณ์ เพื่อเข้าสอบแข่งขันด้านวิชาการพลเรือน ชั้นจัตวา อันดับ ๑-๓ นักธรรมหรือนักธรรมศึกษา เทียบเท่ากับชั้นประถมบริบูรณ์

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๘ ให้ผู้มีวิทยฐานะนักธรรมหรือนักธรรมศึกษาตั้งแต่ชั้นตรีขึ้นไป มีวิทยฐานะสามารถเป็นครูโรงเรียนราษฎร์ สอนเฉพาะวิชาหน้าที่พลเมือง วิชาศีลธรรมกับวิชาภาษาไทยใน

^{๑๔๘} พื้น ดอกบัว, พระพุทธศาสนากับสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๒), หน้า ๓๗.

^{๑๔๙} ดนัย ไชยโยธา, พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในประวัติศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๑๑.

^{๑๕๐} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พระพุทธศาสนาในอาเซียน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๖๘.

^{๑๕๑} พื้น ดอกบัว, พระพุทธศาสนากับสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๒), หน้า ๓๗.

ชั้นประถมทุกชั้น ให้ผู้มีวิทยฐานะตั้งแต่ประโยค ๓ ขึ้นไป มีวิทยฐานะสามารถเป็นครูโรงเรียน ราษฎร์สอนเฉพาะวิชาหน้าที่พลเรือน วิชาศีลธรรมกับวิชาภาษาไทยกับชั้นมัธยมทุกชั้น

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๙ กระทรวงศึกษาธิการ อนุญาตให้ผู้มีวิทยฐานะประโยค ๖ ขึ้นไป เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ได้

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๒ กระทรวงมหาดไทย อนุญาตให้ผู้มีวิทยฐานะนักธรรมชั้นตรีหรือนักธรรมประโยค ๓ มีสิทธิสมัครเลือกตั้งเป็นสมาชิกเทศบาลได้^{๑๕๒}

โดยสรุปได้ว่า การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมรัชกาลที่ ๘ การศึกษาคณะสงฆ์ไม่มีการเปลี่ยนแปลงใดๆ ยังคงใช้รูปแบบการจัดการศึกษาเหมือนรัชกาลที่ ๖ โดยในรัชสมัยนี้ได้มีการยกฐานะผู้สอบได้เปรียญธรรม สำหรับเทียบเท่าหรือไปรับราชการพลเรือนเมื่อลาสิกขาออกไปเป็นคฤหัสถ์

ฉะนั้นการกล่าวมาทั้งหมด การศึกษาของคณะสงฆ์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๘ มีการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาของคณะสงฆ์พอสรุปได้ดังนี้

รัชกาลที่ ๑ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม พระองค์ทรงอุปถัมภ์ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ทรงจัดให้มีการชำระพระไตรปิฎก จัดการศึกษาสืบทอดหรือ นำเป็นแบบอย่างสมัยอยุธยา และมีการส่งเสริมปรับปรุงการจัดการศึกษาและการสอบพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ให้ดีขึ้นโดยโปรดราชบัณฑิตบอกหนังสือแก่พระสงฆ์ในพระราชวังทรงแนะนำพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งหลายให้ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างจริงจัง เพื่อสืบทอดอายุของพระพุทธศาสนา

รัชกาลที่ ๒ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม พระองค์ได้ปรับปรุงระบบการศึกษาจาก ๓ ชั้น เป็น ๔ ชั้นคือบาลีเปรียญตรี - โท - เอก กำหนดการขึ้นเป็นประโยค มีการกำหนดสถานที่เรียนชัดเจนคือ วัด ส่วนการสอบนั้นแล้วแต่คณะกรรมการกำหนดขึ้นมา วิธีการสอบวัดผลเริ่มในเวลา ๑๕.๐๐ น. ทุกวัน เว้นวันพระ ไม่มีการกำหนดเวลาให้สอบขึ้นอยู่กับผู้สอบใช้เวลาช้าหรือเร็ว คือต้องแปลด้วยปากเปล่าทุกรูป

รัชกาลที่ ๓ การศึกษาพระปริยัติธรรม พระองค์ทรงให้จาริกวิชาการต่างๆ ทั่วไปในแผ่นดินลาที่วัดพระเชตุพนฯ สาเหตุที่พระองค์โปรดจาริกนั้น เนื่องจากคนไทยสมัยนั้นหวงแหนวิชามาก ทั้งที่ตนมีความรู้ในด้านต่างๆ ก็ไม่ยอมสอนให้กับผู้อื่นได้รู้ ดังนั้นพระองค์จึงนำวิชาการที่สำคัญมาจาริกไว้เพื่อประชาชนได้ศึกษาหาความรู้ได้เสมอภาคกัน ไม่จำเพาะเจาะจงบุคคลที่ต้องศึกษา เพราะการศึกษาทำให้เขาเหล่านั้นสามารถเลี้ยงตัวเองได้ ไม่เป็นภาระต่อสังคมอีกด้วย

รัชกาลที่ ๔ การศึกษาพระปริยัติธรรม พระองค์ได้เปลี่ยนแปลงการสอบ คือ ก่อนสอบจะมีการจับสลาก จับได้ประโยคใดก็สอบประโยคนั้น ผ่านการสอบครั้งแรกในปีที่ ๑ ก็จะเรียกว่าได้บาลีเปรียญ ๑ ผ่านปี ๒ ปีก็จะได้บาลีเปรียญ ๒ ผ่านปี ๓ ก็จะเรียกว่าได้บาลีเปรียญ ๓ พระภิกษุสามเณรบางรูปที่มีความเชี่ยวชาญในการแปล ปีเดียวอาจจะได้ตั้งแต่ประโยค ๑-๖ หรือยิ่งถึง ๙ ก็ได้

รัชกาลที่ ๕ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม ยังใช้หลักสูตรเดิม แต่ทรงปรับปรุงการวัดประเมิน จากการสอบด้วยปากเปล่ามาเป็นการสอบด้วยข้อเขียนทุกประโยค และมีกำหนดเวลาสอบ

^{๑๕๒} รังษี สุทนต์, จากการศึกษาในอดีตถึงการศึกษาระดับบัณฑิตวิทยาลัย, ในรวมบทความทางวิชาการ ๒๐ ปีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ศ., ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๗.

๑ ครั้งถือได้ว่าเป็นยุคที่มีการปฏิรูปการศึกษาอย่างมากทั้งทางโลกและทางธรรม เนื่องจากพระองค์เสด็จไปยังต่างประเทศหลายครั้ง และทรงเห็นการจัดการศึกษาของประเทศเหล่านั้น มีความเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้า เมื่อพระองค์ทรงกลับมายังประเทศก็ทรงปรับปรุงระบบการศึกษาให้ดีขึ้น นอกจากนี้ พระองค์ทรงปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ คือทรงจัดตั้งมหาวิทยาลัยสองแห่งให้เป็นสถานศึกษาวิชาชั้นสูงทางพระพุทธศาสนามีฐานะเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ของคณะสงฆ์ไทย

รัชกาลที่ ๖ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม ได้การศึกษาแบ่งออกเป็น ๒ แผนก คือ แผนกธรรม และแผนกบาลี โดยแผนกบาลีนั้นมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือมีการสอบเขียนประโยค ๑-๒ ส่วนประโยค ๓-๙ คงสอบด้วยวิธีเดิม จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๕๙ จึงสอบด้วยวิธีการเขียนทุกประโยคจนถึงปัจจุบัน

รัชกาลที่ ๗ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม พระองค์ทรงปรารถนาให้การศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรมควบคู่กันไปไม่ควรจัดการศึกษาแยกออกจากวัด และได้มีการเพิ่มหลักสูตรศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรมขึ้นมาเพื่อเปิดโอกาสให้กุลบุตรชายหญิงได้ศึกษาเล่าเรียนพระพุทธศาสนามากขึ้น เรียกหลักสูตรนี้ว่า “ธรรมศึกษา” และมีการสอบไล่สนามหลวงพร้อมๆกับการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม ของภิกษุสามเณรทั่วพระราชอาณาจักร

รัชกาลที่ ๘ การศึกษาพระปริยัติธรรม ไม่มีการเปลี่ยนแปลงยังคงใช้รูปแบบการจัดการศึกษาเหมือนในรัชกาลที่ ๗ โดยรัชสมัยนี้ มีการยกฐานะผู้สอบได้เปรียญธรรม สำหรับเทียบหรือไปรับราชการพลเรือนเมื่อลาสิกขาออกไปรับใช้สังคม

ผลสรุปของการศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑-๘ พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงให้ความสำคัญในการจัดการศึกษาทั้งฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักรทุกระดับชั้นโดยเฉพาะการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ถือว่าเป็นผู้ที่มีบทบาทจัดการศึกษาให้ความรู้ด้านคุณธรรมจริยธรรมแก่กุลบุตรชายหญิงให้ประพฤติปฏิบัติตามหลักคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันโดยพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งพระราชคณะที่มีภูมิธรรม แดกฉานในพระไตรปิฎก เพื่อเป็นกำลังใจศึกษาพระธรรมวินัยและสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาสืบไป

บทที่ ๓

สภาพการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยในสมัยปัจจุบัน

ในบทนี้ ผู้วิจัยนำเสนอประเด็นที่ศึกษาเกี่ยวกับสภาพการศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรม และแผนกบาลี ในประเทศไทย และกล่าวถึงประเด็นเกี่ยวกับงานวิจัยในเรื่อง ประกอบด้วย

๓.๑ การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม

๓.๒ ด้านหลักสูตร

๓.๓ ด้านการเรียนการสอน

๓.๔ ด้านสื่อการเรียนการสอน

๓.๕ ด้านการสอบและประเมินผล

ดังมีรายละเอียด ผลการลงพื้นที่ ดังต่อไปนี้

การศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๒ แผนก คือ

การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกนักธรรม สำหรับพระภิกษุ-สามเณร และอุบาสิก (แม่ชี) และธรรมศึกษา สำหรับคฤหัสถ์ มีสำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวงเป็นผู้รับผิดชอบการวัด และประเมินผลการศึกษา มีวัด สำนักเรียน โรงเรียน/สถาบันการศึกษาเป็นผู้รับผิดชอบในการบริหารจัดการศึกษาการเรียนการสอน

การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลีมีสำนักงานแม่กองบาลีสนามหลวงเป็นผู้รับผิดชอบการวัดและประเมินผลการศึกษามีเจ้าสำนักเรียนเป็นผู้รับผิดชอบการจัดการศึกษาด้านการเรียนการสอน ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเน้นการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ส่วนการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมนั้นจะนำเสนอพอสังเขปเท่านั้น

หลังจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติเมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๘ เป็นต้นมา พระองค์ได้ทรงให้การศึกษาแก่พสกนิกรผ่านการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัยอย่างต่อเนื่องตลอดมา พระองค์ทรงปูพื้นฐานให้ประชาชนปฏิบัติงานอย่างมีหลักคิด มีหลักการ และมีหลักการปฏิบัติ โดยทรงทำตัวอย่างให้เห็นเป็นต้นแบบ ทรงถ่ายทอดสู่พสกนิกรอันเป็นข้าพระบาทในพระองค์นั้น เปรียบดุจตั้งร่มโพธิ์ทองที่แผ่พระบารมีเป็นร่มเงาให้ทุกชีวิตมีความสงบร่มเย็น ในมติของการศึกษาเรียนรู้ตลอดชีวิต พระองค์คือ ร่มโพธิ์ทองของการศึกษาไทย ทำให้ภูมิปัญญาไทยก้าวสู่สากลตั้งอยู่บนรากฐานของความเป็นไทย เด่นชัดตลอดการครองราชย์ ภายใต้พระปฐมบรมราชโองการที่ว่า “เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม”^{๑๕๓}

ด้วยพระราชดำริที่พระองค์ได้ทรงให้การศึกษาแก่พสกนิกรนั้น ทำให้การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยได้รับความอุปถัมภ์ มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นที่ประจักษ์ชัดต่อสังคมไทยในยุคที่มีความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว หรืออาจจะไม่สามารถปรับตัวให้เข้ากับความเปลี่ยนแปลงนั้นได้ ทำให้เกิดปัญหาหลายอย่างตามมาจนที่สุดไม่มีที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ ไม่มีหลักปฏิบัติ ไม่มีหลักดำเนินชีวิตสำหรับ

^{๑๕๓} พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช (รัชกาลที่ ๙), เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพทินิม, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

บุคคลหลายกลุ่มที่ปรากฏอยู่ในสังคม แต่ตรงกันข้ามสำหรับเยาวชนของชาติอันเป็นกำลังสำคัญของการพัฒนาประเทศในอนาคต ได้หันมาสนใจใคร่ต่อการศึกษาธรรมะที่เรียกว่า “ธรรมศึกษา” โดยมีจุดประสงค์อันเดียวกัน คือ “สอบธรรมศึกษาสร้างชาติเพื่อพ่อหลวง” เนื่องในโอกาสสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๑ พรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๕ ธันวาคมพุทธศักราช ๒๕๕๑ นี้ ทรงสำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง ได้แจ้งว่ามีจำนวนผู้เข้าสอบธรรมศึกษาชั้นตรี ธรรมศึกษาชั้นโท และธรรมศึกษาชั้นเอก รวม ๑,๘๗๔,๘๓๓ คน มากกว่าปีการศึกษา ๒๕๕๐ ถึง ๒๓๒,๔๕๙ คน ซึ่งแสดงให้เห็นว่า เด็กและเยาวชนของชาติมีความสนใจเรียนธรรมศึกษามากขึ้น^{๑๕๔}

เพราะฉะนั้น การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรม แผนกบาลี และธรรมศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรและเยาวชน ถือเป็นภาระธุระสำคัญยิ่งของคณะสงฆ์ และชาวพุทธ เพราะการศึกษาพระพุทธศาสนา ถือเป็นหน้าที่ของพุทธศาสนิกชนทุกคนจะต้องช่วยกันทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเจริญงอกงาม และนำคำสอนของพระพุทธศาสนาไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่สังคมอยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข ซึ่งการที่ภาครัฐเข้ามาให้การสนับสนุนการจัดการเรียนการสอนถือเป็นเรื่องที่ดี และเป็นส่งเสริมให้เกิดการศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังที่ผู้วิจัยจะได้อธิบายตามลำดับต่อไป

๓.๑ การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม

การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม เกิดขึ้นตามพระราชดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นการศึกษาพระธรรมวินัยในภาษาไทย เพื่อให้พระภิกษุสามเณรผู้เป็นกำลังสำคัญของพระพุทธศาสนาสามารถศึกษาพระธรรมวินัยได้สะดวกและทั่วถึงอันเป็นพื้นฐาน นำไปสู่สัมมาปฏิบัติตลอดจนเผยแผ่พระพุทธศาสนากว้างไกลออกไป ถือเป็นกิจของคณะสงฆ์ส่วนหนึ่งที่สำคัญยิ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยตลอดมา^{๑๕๕} ซึ่งมีพระพรหมมุนี (พรหมคุณุตตวัต บวรนิเวศวิหาร เป็นแม่กองธรรมสนามหลวง ได้เน้นการพัฒนาศาสนาทายาทให้มีคุณภาพสามารถดำรงพระศาสนาไว้ได้ด้วยดี ทั้งที่ถือว่าเป็นกิจคณะสงฆ์ส่วนหนึ่งที่สำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยมาตั้งแต่ครั้งอดีตถึงปัจจุบัน เพื่อให้ทราบถึงจุดประสงค์และเจตนารมณ์ของการศึกษาที่ผ่านมาไปสู่การศึกษาสมัยใหม่

๓.๑.๑ สถานศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม

สถานศึกษาหรือสำนักเรียนเป็นองค์ประกอบให้การบริการแก่พระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ในชุมชนนั้นๆ เกี่ยวกับการจัดศึกษาพระปริยัติธรรม ทั้งนี้สำนักเรียนเกิดขึ้นได้ก็จากความต้องการและความจำเป็นของชุมชนและเพื่อรับใช้ชุมชน โดยเจ้าอาวาสเป็นผู้รับภาระการดำเนินการศึกษา^{๑๕๖} การดำเนินการเกี่ยวกับการเรียนการสอนแก่พระภิกษุเรียกว่า “สำนักศึกษา” ซึ่งแต่ละสำนักเรียนจะมีเจ้าอาวาสที่สำนักเรียนนั้น ๆ เป็นผู้บริหารสูงสุด เรียกว่า “เจ้าสำนักเรียน” ซึ่ง

^{๑๕๔} สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, เรื่อง การสอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ. ๒๕๔๙, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิมหาจุฬาราชวิทยาลัย ในพระราชูปถัมภ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑.

^{๑๕๕} <http://www.phrathai.net/node/1693>, เข้าถึงข้อมูล, (เมื่อวันที่ ๒/๑๒/๒๕๕๑).

^{๑๕๖} ชำเลียง วุฒิจันทร์, คู่มือการจัดการศึกษาปริยัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๙๘.

ประกอบด้วย ครูใหญ่หรืออาจารย์ใหญ่ ทำหน้าที่ช่วยดูแลการศึกษาโดยตรง^{๑๕๗} ^{๑๕๗} ประการนี้สำคัญของผู้จัดตั้งสำนักเรียนจำต้องอาศัยผู้มีกำลังเพียงพอจะสามารถดำเนินการได้ เพราะผู้จัดตั้งสำนักเรียนต้องมีความพร้อมทั้งอาคารสถานที่ วัสดุอุปกรณ์การศึกษา อาจารย์ และนักเรียนในแต่ละส่วนเป็นค่าใช้จ่ายทั้งนั้น การให้ความสนับสนุนส่งเสริม คงได้รับจากกำลังศรัทธาปสาทะของประชาชนเป็นส่วนมาก ส่วนงบประมาณสนับสนุนทางราชการก็มีอยู่บ้าง แต่ไม่เพียงพอต่อค่าใช้จ่ายที่มีอยู่ ภาระต่างๆ นั้นเป็นสิ่งที่เจ้าสำนักเรียนจะต้องรับผิดชอบทุกอย่าง จะเห็นได้ว่า เมื่อสังคมมีความเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ทำให้สถานศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีลดน้อยลงไป เนื่องจากผู้เข้ามารับภาระใหม่เป็นผู้ไม่สันทัดในการบริหารจัดการหรือมีบารมีไม่เพียงพอที่จะรักษาสถานะของสำนักเรียนไว้ได้^{๑๕๘}

ดังนั้น การจัดการเรียนการสอนโดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสามารถดำเนินการได้ตามความเหมาะสม โดยเบื้องต้นการบริหารจัดการในด้านการเรียนการสอน วัดจะต้องเป็นผู้ดำเนินการเองทั้งหมดได้แก่^{๑๕๙}

๑) ต้องมีสถานศึกษาหรือสถานที่ที่จะใช้ทำการเรียนการสอน ซึ่งอาจจะไม่จำเป็นต้องสร้างอาคารเรียนหรือโรงเรียนก็ได้ อาจจะใช้ศาลาสนสถานภายในวัด เช่น ศาลาการเปรียญหรือศาลาบำเพ็ญบุญอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อใช้จัดการเรียนการสอนก็ได้

๒) ต้องมีอาจารย์และนักเรียนพอสมควร

๓) ต้องเตรียมวัสดุ อุปกรณ์การเรียนการสอน เช่น กระดาน โต๊ะ เก้าอี้ คอมพิวเตอร์ เครื่องปริ้นเตอร์ เครื่องถ่ายเอกสาร กระดาษพิมพ์ เป็นต้น ซึ่งในปีแรกของการเปิดการเรียนการสอนต้องลงทุนในการนี้พอสมควร แต่ปีถัดไปอุปกรณ์บางอย่างก็ไม่จำเป็นต้องจัดหาอีก

๔) ต้องอำนวยการเรียนแก่นักเรียน เช่น ตำราเรียน สมุด ปากกา

๕) งบประมาณดำเนินการ เช่น นิตยภัตครู จัดซื้อวัสดุอุปกรณ์ รางวัลหรือทุนทางการศึกษา เป็นต้น

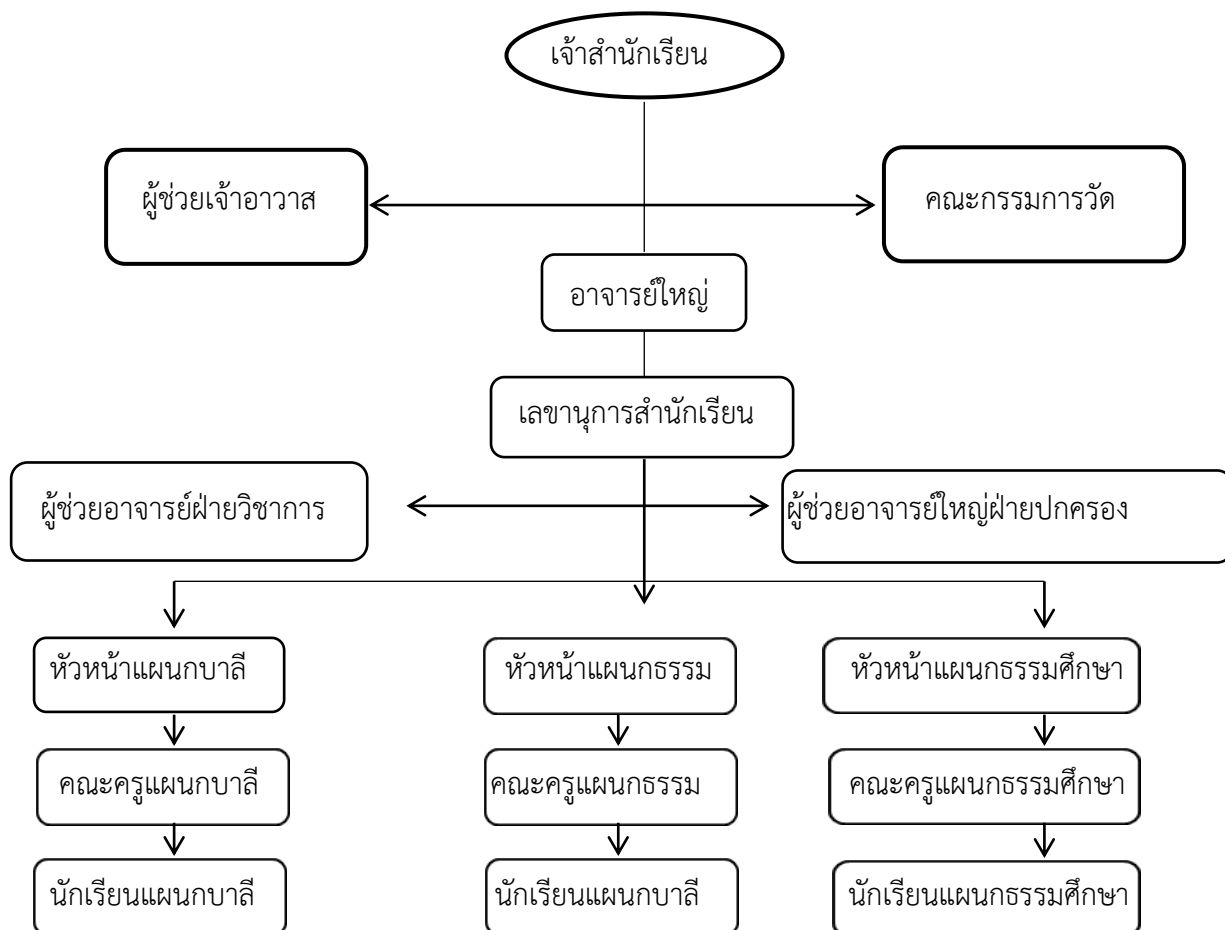
ฉะนั้น สถานศึกษาดำเนินการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยทั้งแผนกธรรมแผนกบาลี และแผนกสามัญศึกษา ผู้ที่รับผิดชอบในการบริหารจัดการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรทั่วไปนั้น มีเจ้าสำนักเรียนเป็นผู้ดำเนินการเอง ต้องอาศัยความพร้อมในด้านบุคคลากร ทุนทรัพย์ อาคารสถานที่ และผู้เรียนเป็นสำคัญ โดยสำนักเรียนหรือสำนักศาสนศึกษาแต่ละแห่งมีรูปแบบการบริหารงานในรูปแบบของคณะกรรมการ ทั้งนี้เพื่อให้การเป็นไปอย่างถูกต้องเหมาะสม และบรรลุผลสำเร็จในด้านการเรียนการสอน รูปแบบการบริหารสำนักเรียนมีโครงสร้างแผนภูมิ ดังต่อไปนี้

^{๑๕๗} สมชาย ไมตรี, รายงานการวิจัยการศึกษาของพระสงฆ์ในประเทศไทย : กรณีศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๒), หน้า ๓๑.

^{๑๕๘} พระเทพมุนี, การเสนอร่างกฎกระทรวงฯ เกี่ยวกับการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๔๒), หน้า ๗.

^{๑๕๙} พระธรรมปัญญาภรณ์ และ พระมหาทองดี ปญญาวิชโร, การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, (กรุงเทพมหานคร : อารการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๘.

แผนภูมิ ๑ โครงสร้างการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรม

ที่มา : พระธรรมปัญญาภรณ์ (สุชาติ ธมมรตโน) และ พระมหาทองดี ปัญญาชิโร, การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, หน้า ๑๑๐.

ดังนั้น สถานศึกษาที่ดำเนินการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ทั้งแผนกธรรมแผนกบาลี และแผนกสามัญศึกษา ประกอบด้วย

ก. สำนักเรียน มี ๒ แบบ คือ

๑) ในกรุงเทพมหานคร ได้แก่ วัดที่ได้รับการอนุญาตตั้งเป็นสำนักเรียน เรียกว่า สำนักเรียนวัด เช่น สำนักเรียนวัดปากน้ำ ส่วนวัดที่ไม่ได้อนุญาตจัดตั้งเป็นสำนักเรียนให้ไปสังกัดในเขตอื่นๆ รวมเรียกว่า สำนักเรียนคณะเขต เช่น สำนักคณะเขตคลองลำาง

๒) ในต่างจังหวัด ได้แก่ โรงเรียนรวมทุกวันในจังหวัดนั้นๆ ว่าสำนักเรียนเจ้าคณะจังหวัด เช่น สำนักเรียนจังหวัดนครสวรรค์ ยกเว้น วัดที่มีคุณสมบัติได้รับการอนุญาตจัดตั้งเป็นสำนักเรียนประจำจังหวัด เช่น สำนักเรียนวัดตากฟ้า สำนักเรียนประจำจังหวัดแห่งที่ ๑

ข. สำนักศาสนศึกษา วัดทุกวัดจัดการศึกษา จัดเป็นสำนักศาสนศึกษาทั้งสิ้น

๓.๑.๒ หลักสูตรพระปริยัติธรรม แผนกธรรม

การจัดทำหลักสูตรนักธรรมขึ้นนับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ จนกระทั่งปัจจุบันหลักสูตรหนังสือแบบเรียน สำหรับใช้เรียนธรรมหนังสือเรียนภาษาไทยจากตำราที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์ และพระเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกทรงจำไว้โดยลำดับจากง่ายไปหายากและพิสดารไปตามลำดับและมีข้อกำหนดว่า ผู้ที่จะสอบนักธรรมชั้นโทจะต้องสอบผ่านนักธรรมชั้นตรีในสนามหลวงได้ก่อน เป็นลำดับ^{๑๖๐}

หลักสูตร “นักธรรม” ที่ประกาศใช้ในปัจจุบันทั้ง ๓ ชั้น มีดังนี้^{๑๖๑}

๑) นักธรรมชั้นตรี

ก) วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธศาสนสุภาษิตเล่ม ๑

ข) วิชาธรรม

หลักสูตร ใช้หนังสือนวโกวาทแผนกธรรมวิภาค และคิหิปฏิบัติ

ค) วิชาพุทธ

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธประวัติ เล่ม ๑-๒-๓

ปฐมสมโพธิพระนิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว) ศาสนพิธี เล่ม ๑

ง) วิชาวินัย

หลักสูตร ใช้หนังสือนวโกวาท แผนกวินัยบัญญัติ วินัยมุขเล่ม ๑

๒) นักธรรมชั้นโท

ก) วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม

หลักสูตร ใช้หนังสือพระพุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๒

ข) วิชาธรรม แก้ปัญหาธรรมวิภาคพิสดารออกไป

หลักสูตร ใช้หนังสือธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒

ค) วิชาพุทธ แก้ปัญหาอนุพุทธประวัติ

หลักสูตร ใช้หนังสืออนุพุทธประวัติ และพุทธธานุพุทธประวัติเฉพาะ

ประวัติพระสาวก สังคีตติกา ปฐมสมโพธิ พระนิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราช

(ปุสสเทว) ศาสนพิธี เล่ม ๒ ขององค์การศึกษา

ง) วิชาวินัย แก้ปัญหาให้พิสดารออกไป

หลักสูตร ใช้หนังสือวินัยมุข เล่ม ๑-๒

๓) นักธรรมชั้นเอก

ก) วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม

^{๑๖๐} สมศักดิ์ บุญปู, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๓๑๗.

^{๑๖๑} สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง. เรื่อง สอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ. ๒๕๕๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. ๒๕๕๓), หน้า ๗-๑๐.

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธศาสนสุภาสิต เล่ม ๓

ข) วิชาธรรม แก่ปัญหาโดยปรมัตถเทศนา

หลักสูตร ใช้หนังสือธรรมวิจารณ์

ค) วิชาพุทธ แก่ปัญหาอนุพุทธประวัติกับข้อธรรมในท้องเรื่องนั้น

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธประวัติ เล่ม ๑-๒-๓ ปฐมสมโพธิ พระนิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว) พุทธธานุประวัติ อนุพุทธประวัติ พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

ง) วิชาวินัย แก่ปัญหาวินัยสังฆกรรม เป็นต้น

หลักสูตร ใช้หนังสือวินัยมุขเล่ม ๓ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์

๓.๑.๓ การเรียนการสอนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม

การเรียนการสอนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม ก็เหมือนกับการสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี โดยกระบวนการเรียนการสอนนั้นใช้วิธีการอธิบายให้อ่านจากตำราและหนังสือเรียนท่องจำ และทำแบบทดสอบหรือแบบฝึกหัดเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะเครื่องช่วยสอนสมัยใหม่อย่างที่ใช้ในโรงเรียนของรัฐน้อยมาก^{๑๖๒} ส่งผลให้การจัดการศึกษาของสงฆ์นั้นไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควรเนื่องจากกระบวนการเรียนการสอนมีลักษณะเป็นที่สอนน้อง โดยครูผู้สอนทางคณะสงฆ์ ได้กำหนดวิทยฐานะของผู้สอนนักเรียน ดังนี้

๑) ผู้สอนนักเรียนชั้นตรี มีวิทยฐานะอย่างต่ำต้องเป็นนักเรียนชั้นโท หรือเปรียญตรี ผ่านการสอบนักเรียนชั้นโทสนามหลวงมาแล้ว

๒) ผู้สอนนักเรียนชั้นโท มีวิทยฐานะอย่างต่ำต้องเป็นนักเรียนชั้นเอก หรือเป็นนักเรียนชั้นโท ซึ่งเข้าสอบนักเรียนชั้นโทสนามหลวงมาแล้ว

๓) ผู้สอนนักเรียนชั้นเอก มีวิทยฐานะต้องเป็นนักเรียนชั้นเอกหรือเป็นเปรียญ และครูสอนบาลี^{๑๖๓}

ครูสอนทั้ง ๓ ลักษณะที่ว่ามานี้ แม้ว่าจะมีความรู้ความสามารถก็ตาม แต่ยังมีครูไม่เพียงพอสำหรับจัดกิจกรรมการเรียนการสอนให้ประสบความสำเร็จจุลวงและมีคุณภาพได้โดยส่วนมากพระเถระที่มีความรู้ชั้นนี้ มักจะมีการกิจไม่มีเวลาเพียงพอสำหรับสั่งสอนพระเถระให้มีความรู้อย่างแท้จริงได้ จนปล่อยให้ภาระการเรียนการสอนตกเป็นภาระของพี่สอนน้อง นอกจากนี้แล้ว

นภมณฑล สิบหมื่นเปี่ยม และวิสัยพร ศิริภิรมย์ ได้ทำการศึกษา “แนวทางการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒” โดยการสัมภาษณ์จากบุคคลหลายกลุ่ม คือ พระสังฆาธิการ ผู้ทรงคุณวุฒิ พระผู้สอน พระสงฆ์ที่เคยศึกษาพระสงฆ์ที่กำลังศึกษาและสมาเถรที่กำลังศึกษา โดยข้อสรุปเห็นตรงกัน ดังต่อไปนี้^{๑๖๔}

^{๑๖๒} ชำเลียง วุฒิจันทร์, คู่มือการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๕๐”

^{๑๖๓} ชำเลียง วุฒิจันทร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๑๖๔} นภมณฑล สิบหมื่นเปี่ยมและวิสัยพร ศิริภิรมย์, รายงานการศึกษาเรื่องแนวทางการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๔๒,(กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑-๒๒.

๑) ครูผู้สอนไม่ค่อยมีประสบการณ์ทางโลก ไม่สามารถประยุกต์กับสภาพความเป็นจริง ควรมีความรู้และมีประสบการณ์ทางโลกเพื่อจะได้เปรียบเทียบ อธิบายและประยุกต์ใช้ได้

๒) ขาดมาตรฐานในการสอน ขาดความรู้ในวิชาที่สอน สอนตามที่เคยเรียนมา ขาดการฝึกอบรมรายวิชาการศึกษา

๓) ครูผู้สอนขาดการพัฒนา ขาดการส่งเสริม ขาดขวัญกำลังใจ ครูสอนด้วยจิตวิญญาณหรือพลังภายในที่เหลืออยู่และถดถอยในที่สุด

๔) ขาดหลักวิชาครู ขาดการเรียนรู้วิธีสอนแบบใหม่ๆ ไม่ได้มีการอบรมผู้ที่จะเป็นครูเหมือนวิชาชีพอื่นๆ ทำให้การสอนไม่ได้เท่าที่ควร

๕) ครูผู้สอนแม้จะมีเปรียญสูง แต่วิธีการสอนไม่ดี มักสอนตามตำราไม่มีการติดตามผลการเรียนการสอน

๖) ครูสอนมักจะเน้นเนื้อหาสาระ ไม่มีการเชื่อมโยงกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

นอกจากนี้ กระบวนการเรียนการสอนข้างต้น สถานศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรดำเนินการ ต่อไปนี้ ^{๑๖๕}

๑) จัดเนื้อหาสาระและกิจกรรมให้สอดคล้องกับความสนใจและความถนัดของผู้เรียน โดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล

๒) ฝึกทักษะกระบวนการคิด การจัดการ การเผชิญสถานการณ์ และการประยุกต์ความรู้มาใช้เพื่อป้องกันและแก้ไขปัญหา

๓) จัดกิจกรรมให้ผู้เรียนได้เรียนรู้จากประสบการณ์จริง โดยฝึกปฏิบัติให้คิดเป็น ทำเป็น รักการอ่าน และเกิดใฝ่เรียนรู้อย่างต่อเนื่อง

๔) จัดการเรียนการสอนโดยผสมผสานสาระด้านความรู้ต่างๆ อย่างได้สัดส่วนสมดุลกัน รวมทั้งปลูกฝังคุณธรรม ค่านิยมที่ดีงามและคุณลักษณะอันพึงประสงค์ไว้ในทุกวิชา

๕) ส่งเสริมสนับสนุนให้ผู้สอนจัดบรรยากาศ สภาพแวดล้อม สื่อการเรียนรู้และอำนวยความสะดวกเพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ และมีความรอบรู้ความสามารถใช้วิจัยเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ ทั้งผู้สอนและผู้เรียนไปพร้อมกันจากสื่อการเรียนการสอน และแหล่งวิทยาการประเภทต่างๆ

๖) จัดการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นได้ทุกเวลาสถานที่ มีการผสมผสานความร่วมมือกับบิดามารดา ผู้ปกครอง และบุคคลในชุมชนเพื่อร่วมกันพัฒนาผู้เรียนตามศักยภาพ

จากข้อสรุปดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นว่า ทางคณะสงฆ์ควรมีการปรับปรุงบุคลากรทางการศึกษาหรือผู้สอนให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น มีการฝึกอบรมตามหลักสูตรวิชาครูก่อนที่จะมาเป็นผู้สอนเพราะเวลาสอนนั้น นักเรียนอาจมีความแตกต่างกันทางด้านสติปัญญาหรือพฤติกรรมบางอย่างอันไม่พึงประสงค์เกิดขึ้นสำหรับผู้สอน อันเป็นเหตุทำให้ผู้สอนไม่สนใจหรือไม่ตั้งใจสอนอย่างจริงจัง ดังนั้นเป็นภาระของผู้บริหารสถานศึกษาควรมีการฝึกอบรมให้การศึกษา ในด้านจิตวิทยาในการสอนแก่ผู้ทำ

^{๑๖๕} ๑๖๕ ประภณี สิงห์สุริยา และพระสิริปัญญาภรณ์, รายงานการวิจัยรูปแบบการจัดการศึกษาและการเผยแผ่ศาสนาธรรมของวัดในพระพุทธศาสนา ประเภทการเผยแผ่ศาสนาธรรม : กรณีศึกษาวัดโสมนัสวิหาร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๙-๒๐.

การสอน เพื่อมีแนวทางในการปรับพฤติกรรมของผู้เรียนได้ มิฉะนั้นแล้วครูผู้สอนอาจปล่อยปละและละเลยในการสอน ไม่ได้ทำความเข้าใจสาระที่จะสอน และในที่สุดปัญหาการสอนนั้นไม่ประสบผลสำเร็จ และไม่ได้รับความสนใจจากผู้เรียนโดยปริยาย อีกประการหนึ่ง สำหรับกระบวนการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม ครูผู้สอนมิได้นำอุปกรณ์ สื่อการสอนที่มาใช้ประกอบการเรียนการสอน ส่วนมากการสอนถือเป็นผู้สอนเป็นสำคัญบรรยายอย่างเดียวไม่มีสิ่งเร้าใจให้เกิดการเรียนรู้ผู้เรียนก็จะเกิดความเบื่อหน่ายที่จะเรียน เพราะหนังสือตำราเรียนเนื้อหาสาระมีความเข้าใจยาก ขาดการปรับปรุงภาษาที่ใช้ เนื้อหาไม่เหมาะสมกับวัยของผู้เรียนน่าจะมีรูปภาพสื่อให้เข้าใจด้วยน่าจะเป็นการดี

ส่วนสำหรับเวลาเรียนปัจจุบัน ทางคณะสงฆ์ไทยได้กำหนดเวลาเรียน เปิด ปิดภาคเรียน การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรมออกเป็น ๓ ภาคคือ ภาควิสาขะ ภาคพรรษา และภาคปวารณา ซึ่งแต่ละวันจะเริ่มเรียนเวลา ๐๘.๔๕ ถึง ๑๐.๓๐ นาฬิกา และเวลา ๑๓.๐๐ ถึง ๑๖.๓๐ นาฬิกา สำหรับการเปิดปิดภาคเรียนของนักเรียน สำนักเรียนคณะจังหวัด สำนักศาสนศึกษาที่จัดการเรียนการสอนออกเป็น ๓ ภาค มีดังนี้

- ๑) ภาควิสาขะ เริ่มตั้งแต่ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๗ จนถึงขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๘
- ๒) ภาคพรรษา เริ่มตั้งแต่แรม ๙ ค่ำ เดือน ๘ จนถึงขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑
- ๓) ภาคปวารณา เริ่มตั้งแต่ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ จนถึง ๑๓ ค่ำ เดือนอ้าย

ทั้งนี้ สำหรับการเปิดปิดภาคเรียนโดยปกติทั่วไปจะปฏิบัติเหมือนกันกับศาสนบาลี แต่ในปีหนึ่ง สถานศึกษาธรรมจะต้องมีเวลาเรียนไม่น้อยกว่า ๑๕๐ ชั่วโมง^{๑๖๖}

๓.๑.๔ การวัดผลประเมินผลตามพระปริยัติธรรม แผนกธรรม

การวัดประเมินผล แผนกธรรมนั้น อยู่ในความรับผิดชอบของแม่กองธรรมสนามหลวงโดยมหาเถรสมาคมเป็นผู้แต่งตั้งมอบหมายให้ดำเนินงานอำนวยการประจำ ซึ่งทางแม่กองธรรมสนามหลวง ได้กำหนดวิธีตรวจในสนามหลวงไว้เป็นมาตรฐานเดียวกัน คือ “วิธีตรวจสนามหลวง” มีการประกาศแก่คณะกรรมการทั้งหลายให้ทราบทั่วกันในการตรวจประโยคนักธรรมและธรรมศึกษาสนามหลวง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อทราบความรู้ของนักเรียนตามความเป็นจริง เป็นทางให้ผู้ศึกษาเจริญในวิชาคุณและจริยธรรมสมบัติสืบอายุพระพุทธศาสนาต่อไป^{๑๖๗}

ปัญหาที่ออกสอบสนามหลวงแผนกธรรมได้รวบรวมขึ้นจากข้อสอบของพระกรรมการหลายรูป มีกรรมการตรวจพิเศษคัดเลือกอีกชั้นหนึ่ง ถามความจำบ้าง ความเข้าใจบ้างความคิดบ้าง การตรวจต้องถือแนวนี้เป็นเกณฑ์ตรวจ คำถามที่ถามความจำต้องตอบให้ตรงตามแบบและอาจเหมือนกันหมดทุกคน ที่ถามความเข้าใจในทางที่ถูกมีได้อย่างเดียว แต่โวหารอาจต่างกัน ที่ถามความคิดเหตุผลย่อมมีคนละอย่างความคิดของแต่ละคนเป็นประมาณการคำตอบเฉลยเน้นเป็นเพียงแนวทางให้กรรมการได้ถือเป็นเกณฑ์ในการตรวจได้สะดวกเป็นเพียงมติหนึ่งที่อาศัยหลักเป็นสำคัญเท่านั้น

^{๑๖๖} ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์, คู่มือการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ กรมการศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๕๐”

^{๑๖๗} ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์, คู่มือการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ กรมการศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๒๗.

การตรวจปัญหา ก็เพื่อที่จะได้ว่า นักเรียนมีความรู้หลักธรรมวินัย ควรแก่การดำรงพระศาสนาหรือไม่ ควรได้เป็นได้ ควรตกเป็นตก อย่างนี้เป็นทางเจริญวิद्याคุณของผู้ศึกษาต่อไปผู้ตรวจพึงตั้งใจอยู่ในมัชฌัตตเบกขา วางตนเป็นกลาง ถือความจริงเป็นหลัก ถูก ว่าตามถูก ผิด ว่าตามผิด ไม่ควรถืออคติทำให้เสียความเที่ยงธรรม มุ่งทำกิจกรรมพระศาสนา สงเคราะห์กุลบุตรให้ได้ความเสมอภาคทั่วหน้ากัน ถ้าคณะกรรมการกองใดหรือมีผู้ใด มีมติลงกันหรือข้อข้องใจอย่างใดหากตกลงกันไม่ได้ ให้หารือประธานในที่นั้น ให้ท่านชี้ขาดและพึงปฏิบัติตามโดยธรรม

อนึ่ง นักเรียนบางคนบางสำนักอยากได้จนกินพอดี ถึงกับทำผิดระเบียบของสนามหลวงลืมคิดถึงตนว่า เรียนธรรมสอนธรรม เป็นนักเรียน ขอให้กรรมการทั้งหลายช่วยกันสอดส่องตรวจตรากำกับไปด้วย ลักษณะของใบตอบที่ส่อทุจริต ดังนี้^{๑๖๘}

๑) ฉบับเดียวกัน ลายมือไม่เหมือนกันหรือวันต้นอย่างหนึ่ง วันหลังอย่างหนึ่งซึ่งส่อว่าเป็นคนละคน เหล่านี้แปลว่าคนอื่นทำให้

๒) คำตอบที่เรียงคำพูดมากๆ เหมือนฉบับอื่น อันส่อว่าไม่ใช่ความจำความรู้อันเป็นสำนวนของตน นี่แปลว่า คุณคนอื่นตอบหรือให้คนอื่นดูของตน

๓) ตอบโดยทำนองอย่างเขียนตามคำบอก เหมือนกันจริงๆ เช่น ผิดเหมือนกันถูกเหมือนกัน แก่เหมือนกัน ชิดฆ่าเหมือนกัน ตกข้อความเหมือนกัน นี่แสดงว่ามีผู้บอกให้ตอบ

วิธีตรวจประโยคธรรมสนามหลวง

๑) วิธีตรวจนี้ เป็นวิธีตรวจให้คะแนน คะแนนเต็มแต่ละข้อมี ๑๐ คะแนน

๒) การจะตรวจให้คะแนนเต็มหรือไม่ ให้กรรมการพิจารณาเห็นตามสมควรถ้าไม่ถูกเลยให้ลงเลข ๐

๓) ข้อใหญ่ที่มีข้อย่อย ให้ลงคะแนนที่ข้อย่อยแต่ละข้อ แล้วรวมคะแนนไว้ที่เลขหัวข้อใหญ่ๆ นั้น เมื่อตรวจข้อย่อยครบในแต่ละข้อใหญ่ให้รวมคะแนนไว้คราวหนึ่ง แล้วเขียนเลขจำนวนคะแนนที่ได้เฉพาะข้อนั้นๆ ไว้ที่เลขหัวข้อขิงข้อนั้นๆ

๔) เมื่อตรวจครบทั้ง ๑๐ ข้อแล้ว ให้รวมคะแนนทั้งหมด ๑๐ ข้อ แล้วเขียนไว้ที่มุมขวาด้านบนทุกฉบับ

๕) ตรวจเสร็จแล้วให้ลงชื่อกำกับไว้ที่มุมซ้ายมือด้านบนทุกฉบับ และฉบับแรกแต่ละปีกให้ลงชื่อโดยเขียนตัวบรรจงทุกปีก

๖) เฉพาะใบตอบของธรรมศึกษาทุกชั้น เว้นกระทู้ ข้อสอบแต่ละวิชามี ๕๐ ข้อๆ ละ ๒ คะแนน ให้ตรวจไปตามใบเฉลยที่เฉลยไว้ให้ ตรวจแต่ละฉบับแล้ว ให้นำข้อรวมคะแนนและปฏิบัติเช่นเดียวกับข้อ ๕

๗) ในกรณีนี้นักเรียนธรรมศึกษาจากบาทลงในช่องคำตอบในข้อเดียวกันหลายคำตอบถือว่าข้อนั้นๆ เป็นผิด ไม่ได้คะแนน หากมีรอยขีด ลบ ชิด ฆ่า ไว้ แต่พอเป็นหลักฐานให้ทราบว่ามีนักเรียนตกลงใจตอบคำตอบในข้อไหนได้ ก็ให้ตรวจไปตามนั้น

^{๑๖๘} สำนักพิมพ์แม่กองธรรมสนามหลวง, เรื่อง สอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ. ๒๕๕๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. ๒๕๕๑), หน้า ๒๓-๒๕

๘) การตรวจให้ใช้กรรมการ ๒ รูป เมื่อกรรมการรูปที่ ๑ ตรวจเสร็จแล้วให้กรรมการรูปที่ ๒ ตรวจซ้ำ ถ้าเห็นไม่ร่วมกันให้ตกลงแก้ไขเปลี่ยนแปลงได้ ถ้าเห็นร่วมกันก็ไม่ต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไข แล้วให้ลงนามกำกับไว้ทุกฉบับ โดยปฏิบัติเช่นเดียวกันกับกรรมการรูปที่ ๑

๓.๑.๕ การให้คะแนนนักเรียนและธรรมศึกษา

๑) การให้คะแนนนักเรียนและธรรมศึกษาทุกชั้น มีหลักเกณฑ์ ดังนี้

๑. สำหรับประโยชน์คุณธรรมทุกชั้นให้ถือ ๔๐๐ คะแนนเป็นเกณฑ์ วิชาการทุกวิชาให้คะแนนเต็ม ๑๐๐ คะแนน เมื่อรวมคะแนนทั้งหมด ๔ วิชาแล้ว ต้องได้คะแนนไม่ต่ำกว่า ๒๘๐ คะแนน ถือว่าสอบได้ ต่ำกว่า ๒๘๐ ถือว่าสอบตก

๒. สำหรับนักเรียนศึกษาทุกชั้นให้ถือ ๔๐๐ คะแนนเป็นเกณฑ์ วิชาทุกวิชาคะแนนเต็ม ๑๐๐ คะแนน เมื่อรวมคะแนนของทั้ง ๔ วิชาแล้ว ต้องได้คะแนนไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ คะแนน ถือว่าสอบได้ ต่ำกว่า ๒๐๐ คะแนนถือว่าสอบตก

๓. นักเรียนและธรรมศึกษาทุกชั้น เมื่อตรวจดูคะแนนของแต่ละวิชาแล้ว หากมีวิชาใดวิชาหนึ่ง ได้คะแนนต่ำกว่า ๒๕ คะแนน แม้จะรวบรวมทุกวิชาแล้วได้เกินกว่าเกณฑ์ที่กำหนดก็ตาม ให้ถือว่าการสอบครั้งนี้เป็นการสอบตกด้วย

๔. ผู้สอนนักเรียนและธรรมศึกษาทุกชั้น ต้องสอบทั้ง ๔ วิชา ถ้าขาดสอบ วิชาใดวิชาหนึ่ง สนามหลวงแผนกธรรมไม่รับพิจารณา ให้อยู่ในเกณฑ์สอบตก

๕. การตอบสัปดาห์ให้หักคะแนนเสีย ๒ คะแนนเช่นเดิม คือแทนที่จะได้ ๑๐ คะแนนเต็มก็ได้เพียง ๘ คะแนนเท่านั้น หากตอบไม่หมดข้อคงให้หักคะแนนไม่เต็มข้อเท่ากับการสอบถ้าผู้ตรวจเห็นว่าฉบับใดผิดมาก ไม่ได้แม้แต่คะแนนเดียว ก็ให้ลง ๐ ไว้ด้วย

๖. วิชาที่ตอบต้องได้คะแนนทุกวิชา จึงจะยอมรวบรวมคะแนนให้ หากเกิดวิชาใดวิชาหนึ่ง ไม่ได้แม้แต่คะแนนเดียว หรือได้ต่ำกว่า ๒๕ คะแนน ก็ห้ามรวมคะแนนปรับตก แม้รวมทุกวิชาแล้ว จะได้คะแนนสูงถึงเกณฑ์ที่กำหนดไว้ก็ตาม

๓.๒ การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี เป็นการศึกษาดำเนินการตามหลักสูตรการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์มุ่งเน้นศึกษาภาษาบาลีหรือบาลี ที่จารึกหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา อันมีอยู่ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์พิเศษต่างๆ เพื่อให้ผู้ศึกษาเรียนรู้สอนจากคัมภีร์ดั้งเดิมมีความเข้าใจหลักธรรมสามารถนำมาปฏิบัติและเผยแผ่ได้ถูกต้อง^{๑๖๔} ซึ่งปัจจุบันได้ดำเนินการเรียนการสอนและสอบความรู้ประโยชน์บาลีสสนามหลวงทั่วประเทศ “แม่กองบาลีสสนามหลวง” เป็น ประธาน คณะกรรมการ และรับผิดชอบการสอบบาลีสสนามหลวง จะมีคณะกรรมการดำเนินอยู่ ๒ ชุด คือ

^{๑๖๔} โครงการอบรมก่อนสอบบาลีสสนามหลวง คณะสงฆ์ภาค ๔ ปีที่ ๗, (จังหวัดนครสวรรค์ พิจิตร กำแพงเพชร เพชรบูรณ์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒.

(๑) กรรมการยกร่าง ตรวจร่างเฉลยข้อสอบบาลีสนามหลวง ทำหน้าที่ยกร่างข้อสอบพร้อมทั้งเฉลย เพื่อเป็นแนวทางในการตรวจข้อสอบ โดยมีแม่กองธรรมสนามหลวงเป็นประธาน และพระราชอาณัติ ผู้ทรงความรู้ภาษาบาลีเป็นที่ยอมรับในวงการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีเป็นกรรมการ^{๑๗๐}

(๒) กรรมการตรวจประโยคบาลีสนามหลวง ทำหน้าที่ตรวจสอบประโยคบาลีสนามหลวง จะต้องมีคุณวุฒิตั้งแต่ประโยค ป.ธ. ๖ หรือสำหรับประโยค ป.ธ. ๕ จะต้องเป็นพระราชอาณัติหรือพระครู ได้รับเสนอชื่อจากสำนักเรียนหรือได้รับภูิกานิมนต์จากกรมการศาสนาจึงสามารถเข้ามาเป็นคณะกรรมการตรวจสอบประโยคบาลีสนามหลวงได้^{๑๗๑}

นอกจากคณะกรรมการดังกล่าว ยังมีคณะกรรมการที่ทำหน้าที่จัดสถานที่และคณะกรรมการควบคุมห้องสอบ ณ สนามสอบนั้นๆ ซึ่งการดำเนินการสอบบาลีสนามหลวง ได้รับความร่วมมือจากกรมศาสนาและเจ้าคณะพระสังฆาธิการทุกระดับชั้น พร้อมทั้งเจ้าสำนักเรียนในแต่ละแห่งได้อำนวยความสะดวกในทุกๆ ด้าน ซึ่งขาดมิได้นั้น คือ คณะผู้อุปถัมภ์ มีอุบาสิกที่บำรุงเลี้ยงดูในเรื่องอาหารและน้ำปานะ เป็นต้น

๓.๒.๑ สถานศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี

สถานศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี ได้กล่าวแล้วในข้อที่ (๑) สถานศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม ซึ่งกระบวนการเรียนการสอนและสถานที่เรียนจัดในที่เดียวกัน

๒. หลักสูตรพระปริยัติธรรม แผนกบาลี

หลักสูตรพระปริยัติธรรม แผนกบาลี ได้มีวิวัฒนาการและการปรับปรุงมาหลายยุคสมัย โดยปัจจุบันมีการกำหนดหลักสูตรการเรียนการสอนและกฎเกณฑ์การวัดผลประเมินผลอย่างเป็นระบบ^{๑๗๒} เรียกหลักสูตรนี้ว่า หลักสูตรประโยคบาลีสนามหลวง^{๑๗๓} ตั้งแต่ประโยค ๑-๒ ถึงประโยค ป.ธ. ๙ ที่จัดการเรียนการสอนปัจจุบัน มีดังนี้^{๑๗๔}

ก. หลักสูตรประโยค ๑-๒ กำหนดวิชาในการศึกษาไว้ ๒ วิชา คือ

- ๑) วิชาแปลมคธเป็นไทย ทั้งการแปลโดยพยัญชนะและการแปลอรรถ
ใช้หนังสือธรรมปัทมฐกถาม ภาคที่ ๑-๔
- ๒) วิชาบาลีไวยากรณ์ ใช้หนังสือบาลีไวยากรณ์จำนวน ๔ เล่ม ได้แก่
 ๑. นามอภัยศัพท์
 ๒. อาชยาต-กิตก

^{๑๗๐} กองบาลีสนามหลวง เรื่องสอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๓๙, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อาหารการพิมพ์, ๒๕๓๙), หน้า ๒๒๘.

^{๑๗๑} กองบาลีสนามหลวง เรื่องสอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๔๗, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๘๘.

^{๑๗๒} เฉลิมพล โสอินทร์. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ไทย. (กรุงเทพมหานคร : สุตรไพศาล, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๗.

^{๑๗๓} ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์, คู่มือการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๒๙.

^{๑๗๔} สมศักดิ์ บุญปุ, พระสงฆ์กับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๓๒๐-๓๒๑.

๓. समास-तथित

๔. สมัญญานุกราน – สนธิ ประเภทคำถามเน้นความจำเป็นหลัก

ข. หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๓ กำหนดวิชาในการศึกษาไว้ ๔ วิชา คือ

๑) วิชาแปลมคธเป็นไทย ทั้งการแปลโดยพยัญชนะ และการแปลโดยอรรถใช้หนังสืออัมมปัทฏฐากถา ภาคที่ ๕-๘

๒) วิชาสัมพันธไทย ใช้หนังสือธรรมปัทฏฐากถา ภาคที่ ๕-๘

๓) วิชาบาลีไวยากรณ์ ใช้หนังสือบาลีไวยากรณ์ประโยค ๑-๒ ประเภทสอบถามความจำและความเข้าใจประกอบกัน

๔) วิชาบุรพภาค ข้อเขียนภาษาไทย โดยแก้ไขให้ถูกต้องตามระเบียบใช้หนังสือที่ควรรู้ เช่นจดหมายทางราชการ

ค. หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๔ กำหนดวิชาในการศึกษาไว้ ๒ วิชาคือ

๑) วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือ อัมมปัทฏฐากถา ภาคที่ ๑

๒) วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือ มังคลัตถทีปนี ภาคที่ ๑

ง. หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๕ กำหนดวิชาในการศึกษาไว้ ๒ วิชาคือ

๑) วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือ อัมมปัทฏฐากถา ภาคที่ ๒ - ๔

๒) วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือ มังคลัตถทีปนี ภาคที่ ๒

จ. หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๖ กำหนดวิชาในการศึกษาไว้ ๒ วิชา คือ

๑) วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือ อัมมปัทฏฐากถา ภาค ๕-๘

๒) วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือ สมันตปาสาทิกา ภาคที่ ๓

ฉ. หลักสูตรประโยค ป.ธ.๗ กำหนดวิชาในการศึกษาไว้ ๒ วิชา คือ

๑) วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือ มังคลัตถทีปนี ภาค ๑

๒) วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือ สมันตปาสาทิกา ภาคที่ ๑-๒

ช. หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๘ กำหนดวิชาในการศึกษาไว้ ๓ วิชาคือ

๑) วิชาแต่งฉันท รจนาฉันทเป็นภาษามคธ ๓ ฉันทในจำนวน ๖ ฉันท ได้แก่

๑. มีปฐยาวัตร ๒. อิทธิวิเชียร ๓. อุเปนทวิเชียร

๔. อินทรวงศ์ ๕. ว่างส์ฐ และ ๖. วสันตติลก

๒) วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้หนังสือ วิสุทธีมรรค

ซ. หลักสูตรชั้นโยค ป.ธ. ๙ กำหนดวิชาในการศึกษาไว้ ๓ วิชา คือ

๑) วิชาแต่งความไทยเป็นภาษามคธ แต่งมคธจากภาษาไทยล้วนข้อความแล้วแต่คณะกรรมการกำหนดให้

๒) วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้หนังสือ วิสุทธีมรรค

๓) วิชามคธเป็นไทย ใช้หนังสือ อภิธรรมมัตถสังคหวิภาวินี

ดังนั้น หลักสูตรการเรียนการสอนแผนบาลี ตั้งแต่ประโยค ๑-๒ ถึงประโยค ป.ธ. ๙ ที่ศึกษาปัจจุบันนั้น สามารถจัดหลักสูตรรายวิชาและแบบเรียน ดังตารางต่อไปนี้^{๑๗๕} ๑๗๕

ตารางที่ ๒.๒ แสดงหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลีในปัจจุบัน

หลักสูตร	รายวิชา	แบบเรียน
ประโยค ๑-๒	๑. วิชาแปลมคธเป็นไทย ทั้งการแปลโดยพยัญชนะและแปลโดยอรรถ ๒. วิชาบาลีไวยากรณ์	๑. ธรรมปทัฏฐกถาภาค ๑-๔ ๒. บาลีไวยากรณ์จำนวน ๔ เล่ม ได้แก่ ๑) นาม - อพยยศัพท์ ๒) อาชยาด - กิตก์ ๓) สมาส - ตัทธิต ๔) สมัญญาภิธาน - สนธิ
ประโยค ป.ธ. ๓	๑. วิชามคธแปลเป็นไทย ทั้งการแปลโดยพยัญชนะและแปลโดยอรรถ ๒. วิชาสัมพันธ์ไทยใช้	๑. ธรรมปทัฏฐกถา ภาค ๕-๘ ๒. ธรรมปทัฏฐกถา ภาค ๕-๘ ๓. บาลีไวยากรณ์จำนวน ๔ เล่ม เหมือนประโยค ๑-๒
ประโยค ป.ธ. ๔	๓. วิชาบาลีไวยากรณ์	๑. ธรรมปทัฏฐกถา ภาค ๑ ๒. มังคลัตถที่ปนี ภาค ๑
ประโยค ป.ธ. ๕	๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย	๑. ธรรมปทัฏฐกถา ภาค ๒-๔ ๒. มังคลัตถที่ปนี ภาค ๑
ประโยค ป.ธ. ๖	๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย	๑. ธรรมปทัฏฐกถา ภาค ๕-๘ ๒. สมันตปาสาทิกา ภาค ๓
ประโยค ป.ธ.๗	๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย	๑. มังคลัตถที่ปนี ภาค ๑ ๒. สมันตปาสาทิกา ภาค ๑-๒
ประระโยค ป.ธ. ๘	๑. วิชาแต่งฉันทมคธ แต่งฉันทเป็นภาษามคธ ๓ ฉันทในจำนวน ๖ ฉันท	๑. ข้อความหรือข้อสอบขึ้นอยู่กับการกำหนดให้ ๒. สมันตปาสาทิกา ภาค ๑ ๓. วิสุทธีมรรค
ประโยค ป.ธ. ๙	๑. วิชาแต่งความไทยเป็นภาษามคธ ๒. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ๓. วิชาแปลมคธเป็นไทย	๑. แต่งมคธจากภาษาไทยล้วน ข้อความแล้วแต่คณะกรรมการกำหนดให้ ๒. วิสุทธีมรรค ๓. อภิธรรมมัตถวิภาวินี

^{๑๗๕} กองบาลีสนามหลวง, เรื่อง สอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๕๐, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อาทรการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๙-๑๒๐.

๓.๒.๒ การเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี

การเรียนการสอน ถือเป็นหัวใจหลักของกระบวนการจัดการศึกษาในทุกระดับชั้นทั้งของภาครัฐและเอกชน ซึ่งแต่ละสถาบันนั้นๆ จะมีการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่แตกต่างกันไป พร้อมทั้งอุปกรณ์สื่อการสอนมาอำนวยความสะดวกให้กับการเรียนการสอน ได้ประสบผลสำเร็จตามความมุ่งหวังเอาไว้

สุมิตร คุณานุกร ได้กล่าวว่า การจัดการเรียนการสอนเป็นกระบวนการจัดประสบการณ์ให้กับผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ด้วยวิธีต่างๆเพื่อช่วยให้ผู้เรียนเกิดการพัฒนาการไปตามเป้าหมายตามที่หลักสูตรต้องการที่กำหนดไว้ในแผนการสอนและสามารถทำให้บรรลุตามวัตถุประสงค์หรือจุดมุ่งหมายนั้นๆ^{๑๗๖} ดังเช่น พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติปี พ.ศ. ๒๕๔๒ แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๔๒ หมวด ๔ แนวการจัดการศึกษา ตามความใน มาตรา ๒๔ การจัดการกระบวนการเรียนรู้ให้สถานศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดำเนินการ ดังต่อไปนี้

- ๑) จัดเนื้อหาสาระและกิจกรรมให้สอดคล้องกับความสนใจและความถนัดของผู้เรียนโดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล
- ๒) ฝึกทักษะ กระบวนการคิด การจัดการ การเผชิญสถานการณ์ และการประยุกต์ความรู้มาใช้เพื่อป้องกันและแก้ไขปัญหา
- ๓) จัดกิจกรรมให้ผู้เรียน ได้เรียนรู้จากประสบการณ์จริง ฝึกการปฏิบัติให้ทำ ได้คิดเป็นทำเป็น รักการอ่านและเกิดการใฝ่รู้อย่างต่อเนื่อง
- ๔) จัดการเรียนการสอนโดยผสมผสานสาระความรู้ ด้านต่างๆ อย่างได้สัดส่วนสมดุลกัน รวมทั้งปลูกฝังคุณธรรม ค่านิยมที่ดีงามและคุณลักษณะอันพึงประสงค์ไว้ในทุกวิชา
- ๕) ส่งเสริมสนับสนุนให้ผู้สอนจัดบรรยากาศสภาพแวดล้อม สื่อการเรียน และอำนวยความสะดวกเพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ และมีความรอบรู้ รวมทั้งสามารถใช้วิจัยเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ ทั้งผู้สอนและผู้เรียนไปพร้อมกันจากสื่อการเรียนการสอนและแหล่งวิทยาการประเภทต่างๆ
- ๖) จัดการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นได้ทุกเวลาสถานที่ มีการประสานความร่วมมือกับบิดามารดา ผู้ปกครอง และบุคคลในชุมชนทุกฝ่ายเพื่อร่วมกันพัฒนาผู้เรียนตามศักยภาพ^{๑๗๗}

ดร. พิณสุดา สิริธังศรี ได้กล่าวว่า เป็นการเรียนการสอนตามหลักธรรมที่พระบรมศาสดาได้บัญญัติไว้ และไม่อาจปรับปรุงเปลี่ยนแปลงใดๆ ได้วิธีการเรียนการสอนจึงเน้นเรื่อง การท่องจำ การแปล “ไทยเป็นมคธหรือมคธเป็นไทย” และการฝึกเขียนเป็นหลัก ในแต่ละชั้นประโยคจะมีวิธีการสอน ดังนี้^{๑๗๘}

^{๑๗๖} สุมิตร คุณานุกร, หลักสูตรและการสอน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕๓.

^{๑๗๗} สำนักงานปฏิรูปการศึกษา (องค์การมหาชน), พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๕ แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๔๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท พรักหวานกราฟิก จำกัด ๒๕๔๕), หน้า ๑๓-๑๔.

^{๑๗๘} ดร. พิณสุดา สิริธังศรี, วัดจองคำ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม – บาลีเด่น, (กรุงเทพมหานคร : สำนักนโยบายและแผนการศึกษา, ๒๕๔๙), หน้า ๔๑-๔๔.

ประโยค ๑-๒

- วิชาไวยากรณ์ นักเรียนทุกรูปต้องท่องหลักบาลีไวยากรณ์ได้
- วิชาการแปลมคธเป็นไทย นักเรียนทุกรูปต้องแปลหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอน และก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๓ รอบขึ้นไป

ประโยค ป.ธ. ๓

- วิชาไวยากรณ์ นักเรียนทุกรูปต้องท่องหลักบาลีไวยากรณ์ได้และทำความเข้าใจไวยากรณ์ได้เป็นอย่างดี
- วิชามคธเป็นไทย นักเรียนทุกรูปต้องแปลหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอน และก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๕ รอบขึ้นไป
- วิชาสัมพันธไทย นักเรียนต้องท่องหลักสัมพันธไทยได้ และมีความเข้าใจหลักการสัมพันธอย่างถูกต้อง
- วิชาบูรพภาค นักเรียนต้องเข้าใจรูปแบบหนังสือราชการและหนังสืออื่นๆ เช่น โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เป็นต้นรู้จักวาง ระยะเวลาวรรคตอน และระเบียบลักษณะการใช้ตัวอักษรให้ถูกต้องตามสมัมนิยม

ประโยค ป.ธ. ๔

- วิชาแปลไทยเป็นมคธ (วิชากลับ) นักเรียนต้องดูหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอนและก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๖ รอบขึ้นไป
- วิชาแปลมคธเป็นไทย นักเรียนต้องดูหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอนและก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๕ รอบขึ้นไป

ประโยค ป.ธ. ๕

- วิชาแปลไทยเป็นมคธ (วิชากลับ) นักเรียนต้องดูหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอน และก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๔ รอบขึ้นไป
- วิชาแปลมคธเป็นไทย นักเรียนต้องดูหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอนและก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๕ รอบขึ้นไป

ประโยค ป.ธ. ๖

- วิชาแปลไทยเป็นมคธ (วิชากลับ) นักเรียนต้องดูหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอน และก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๔ รอบขึ้นไป
- วิชาแปลมคธเป็นไทย นักเรียนต้องดูหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอนและก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๕ รอบขึ้นไป

ประโยค ป.ธ. ๗

- วิชาแปลไทยเป็นมคธ (วิชากลับ) นักเรียนต้องดูหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอน และก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๔ รอบขึ้นไป
- วิชาแปลมคธเป็นไทย นักเรียนต้องดูหนังสือล่องหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอนและก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๕ รอบขึ้นไป

ประโยค ป.ธ. ๘

- วิชาแต่งฉันทภาษามคร นักเรียนต้องแต่งฉันทภาษามครให้ได้มากที่สุด ปีการศึกษาหนึ่ง ประมาณ ๑๒๐ ครั้ง
- วิชาแปลไทยเป็นมคร (วิชากลับ) นักเรียนต้องดูหนังสือล่วงหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอน และก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๔ รอบขึ้นไป
- วิชาแปลมครเป็นไทย นักเรียนต้องดูหนังสือล่วงหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอนและก่อนสอบ ต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๕ รอบขึ้นไป

ประโยค ป.ธ. ๙

- วิชาไทยแต่งเป็นมคร นักเรียนต้องแต่งไทยเป็นภาษามครให้ได้มากที่สุดปีการศึกษาหนึ่ง ประมาณ ๑๒๐ ครั้ง
- วิชาแปลไทยเป็นมคร (วิชากลับ) นักเรียนต้องดูหนังสือล่วงหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอน และก่อนสอบต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๔ รอบขึ้นไป
- วิชาแปลมครเป็นไทย นักเรียนต้องดูหนังสือล่วงหน้าก่อนอาจารย์เข้าสอนและก่อนสอบ ต้องแปลให้ได้อย่างน้อย ๕ รอบขึ้นไป

จากกระบวนการเรียนการสอนที่กล่าวมา ถือเป็นการสอนโดยภาพรวม ซึ่งในแต่ละสำนักเรียน อาจจะมีวิธีการเรียนการสอนที่แตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับนักเรียนและผู้สอนเป็นหลักจะเรียนวิชาใดก่อนหรือหลังก็ได้หลังจากนักเรียนท่องหลักไวยากรณ์แล้วในประโยคต้นๆ สำหรับประโยค ป.ธ. ๖ ขึ้นไป ส่วนมากนักเรียนจะดูหนังสือเอง ยกเว้นสำหรับนักเรียนบางสำนักที่เปิดสอนในระดับประโยค ป.ธ. ๙ ซึ่งมีไม่กี่แห่งในประเทศ เช่น สำนักเรียนวัดสามพระยา เป็นต้น เหตุผลดังกล่าว อาจเนื่องจากสำนักเรียนนั้นๆ มีนักเรียนในระดับประโยคสูงๆ มีน้อยหรือขาดบุคลากรที่มีความรู้ประโยคสูงๆที่จะจัดกิจกรรมการเรียนการสอนได้

สำหรับเวลาตารางเรียนที่เปิดสอนนั้น ทางคณะสงฆ์ได้วางแผนแนวทางเกี่ยวกับการเปิดภาคการศึกษาเอาไว้ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ภาคการศึกษา ดังนี้

- ๑) ภาควิสาขะ เริ่มตั้งแต่ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๖ – ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๘
- ๒) ภาคพรรษา เริ่มตั้งแต่แรม ๙ ค่ำ เดือน ๘ – ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑
- ๓) ภาคปวารณา เริ่มตั้งแต่ ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ – ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนยี่

กำหนดเวลาเรียนไว้เป็น ๒ ช่วง คือ เช้า เวลา ๘.๔๕ – ๑๐.๓๐ น. และบ่ายเวลา ๑๓.๐๐ – ๑๖.๐๐ น. สัปดาห์หนึ่งจะเรียน ๕ วัน ปิด ๒ วันคือ วันโกน (ขึ้น/แรม ๗ ค่ำ และวันพระ ขึ้น/แรม ๑๕ หรือ ๑๔ ค่ำ) ทั้งนี้ ในรอบหนึ่งปี จะต้องใช้เวลาอย่างน้อย ๓๐๐ ชั่วโมง^{๑๗๔}

สำหรับกฎเกณฑ์ที่กล่าวมานี้ อาจมิใช่กฎเกณฑ์ตายตัวสำหรับเวลาเรียนของสำนักเรียนนั้นๆ โดยปัจจุบันสำนักเรียนเป็นผู้กำหนดเวลาเรียนเป็นหลักตามความเหมาะสมนอกเวลาเรียนแล้วอุปกรณ์การเรียนการสอนเป็นสิ่งสำคัญ ในการช่วยอำนวยความสะดวกในการสร้างความสนใจให้แก่ผู้เรียน นอกจากตำราเรียนหรือคู่มือสำนักต่างๆ ได้จัดทำขึ้นเพื่อใช้ประกอบการสอนแล้ว สื่อการสอนหรือนวัตกรรม (Innovation) ทางการศึกษาที่สำคัญนำมาใช้ประกอบการเรียนทั้งผู้สอนและนักเรียน

^{๑๗๔} ข้าเรือ่ง วุฒิจันทร์, คู่มือการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๒๘.

นำมาใช้คือ โปรแกรม CAI หรือบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอน ถือเป็นการพัฒนาทางการศึกษาของ คณะสงฆ์ที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่อำนวยความสะดวกแก่นักเรียนเป็นอย่างมากของการศึกษาบาลี ส่วนระยะเวลาในการเรียน ตั้งแต่ประโยค ๑-๒ ถึงประโยค ป.ธ. ๙ ถือว่าเป็นขั้นสูงสุดนั้นไม่สามารถ จะกำหนดได้ว่าต้องใช้เวลาเท่าไร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้เรียนเป็นสำคัญ ซึ่งบางรูป สามารถประสบความสำเร็จในการเรียนโดยใช้ความวิริยะอุตสาหะ อุทิศเวลาในการศึกษาอย่างจริงจัง ใช้เวลาในการสอบเพียง ๘-๙ ปี ก็สามารถเรียนจบประโยค ป.ธ. ๙ ได้ หรือบางรูปอาจใช้เวลามากกว่า นั้นจะสอบผ่านแต่ละชั้น ซึ่งสามารถหาตุลาการละเอียดได้ในทำเนียบของพระเปรียญธรรม ๙ ประโยค สมัยรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๔๙

โดยสรุปได้ว่า การเรียนการสอนการกำหนดตารางเวลาการสอนของพระปริยัติธรรมแผนก บาลีนั้น ขึ้นอยู่กับแต่ละสำนักเรียนจัดขึ้นมาเพื่อให้ครูบาอาจารย์ที่ทำการสอนได้เตรียมการสอน ล่วงหน้า และนักเรียนมีความสะดวกในการเตรียมการเรียน จะได้ทราบเวลาเรียนตลอดหลักสูตรวิชา มี เท่าไร เรียนกี่ชั่วโมง จำนวนนักเรียน จำนวนชั้น จำนวนห้องและจำนวนครูต่อนักเรียนเท่าไร เป็นต้น เพราะถือเป็นเรื่องที่สำคัญที่ผู้บริหารสถานศึกษาควรเอาใจใส่ในเรื่องนี้เพื่อให้การดำเนินการเรียน การสอนนั้นประสบผลสำเร็จลุล่วงด้วยดี

๓.๒.๓ การวัดผลประเมินผลพระปริยัติธรรมแผนกบาลี

การวัดประเมินผล ถือเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องของการเรียนการสอนทำให้ทราบถึง พัฒนาการของนักเรียนว่า มีจุดบกพร่องตรงไหนมากน้อยเพียงใดรวมทั้งผู้สอนด้วยเพื่อจะได้ปรับปรุง แก้ไขให้ดีขึ้นมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เช่น กระทรวงศึกษาธิการ ได้กล่าวถึงการวัดผลประเมินผลว่า การ วัดผลประเมินผลเพื่อให้ทราบกิจกรรมการเรียนการสอนทำให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้หรือไม่ เพียงใด ในอดีตการวัดผลประเมินผลส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับการใช้ข้อสอบซึ่งไม่สามารถสนองเจตนารมณ์ การเรียนการสอนที่เน้นให้ผู้เรียนคิดลงมือปฏิบัติ ด้วยกระบวนการหลากหลาย เพื่อสร้างองค์ความรู้ ผู้สอนต้องตระหนักว่าการเรียนการสอนและการวัดประเมินผลเป็นกระบวนการเดียวกันและจะต้อง วางแผนไปพร้อมๆกัน^{๑๘๐}

กรมวิชาการ ได้กล่าวว่า การวัดประเมินผลการเรียนเป็นกระบวนการหนึ่งของการจัดการ เรียนการสอนที่ใช้เป็นเครื่องมือในการตรวจสอบของผู้เรียนและเป็นตัวบ่งชี้ความสำเร็จของการ ดำเนินการตามแนวทางของหลักสูตร ซึ่งผู้บริหารและครูมีหน้าที่โดยตรงที่ต้องทำการทดสอบตาม ลักษณะการจัดประสบการณ์และเนื้อหาวิชาอย่างต่อเนื่องเป็นระยะ ๆ แล้วนำผลไปพัฒนาการเรียน การสอนให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้น ทั้งนี้จะต้องเป็นไปตามระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยการ ประเมินผลการเรียนตามหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาพุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓) ซึ่งการวัดประเมินผลเป็นกระบวนการต่อเนื่องของการเรียนการสอน สามารถแบ่งออก ได้เป็น ๓ ขั้นตอน ดังนี้^{๑๘๑}

^{๑๘๐} กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, คู่มือการจัดการเรียนรู้กลุ่มสาระการเรียนรู้ภาษาต่างประเทศและเทคโนโลยี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๓), หน้า ๒๑.

^{๑๘๑} กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, การศึกษาแนวทางพัฒนาคุณภาพนักเรียนในโครงการขยายโอกาสทาง การศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ, ๒๕๔๐), หน้า ๒-๔.

๑) การประเมินผลการเรียน เพื่อช่วยให้ครูได้ทราบความสามารถของแต่ละคนเพื่อเป็นข้อมูลในการพิจารณาตัดสินว่าจะมีความสามารถเพียงพอในการศึกษาต่อหรือไม่ หากไม่ดีพออาจทำการปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้นได้

๒) การประเมินผลระหว่างการเรียนรู้ เมื่อมีการสอนไประยะหนึ่งควรจะได้มีการประเมินผลนักเรียนตามจุดประสงค์ของรายวิชาเหล่านั้น เพื่อจะได้ทราบว่ามีความพร้อมหรือไม่ ควรจะได้ก้าวไปข้างหน้าได้หรือยัง

๓) การประเมินผลหลังจากการเรียนรู้เป็นการประเมินผลรอบคอบครอบคลุมจุดประสงค์ต่างๆ หลายจุดประสงค์ เป็นการประเมินผลเพื่อตัดสินความสามารถ เพื่อดูว่าตั้งแต่ต้นจนบัดนี้ นักเรียนมีความสามารถตามจุดประสงค์เชิงพฤติกรรมต่างๆ มากน้อยเพียงใด

สำหรับประวัติประเมินผล การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลีสนามหลวงปัจจุบันคือมีแม่กองสนามหลวงเป็นผู้รับผิดชอบ ส่วนในต่างจังหวัดนั้นแม่กองบาลีได้มอบหมายให้เจ้าคณะจังหวัดภาคต่างๆ แต่งตั้งกรรมการการนำข้อสอบจากส่วนกลางไปสนามสอบทุกแห่ง^{๑๘๒} การสอบบาลีสนามหลวงถือเป็นงานมีเกียรติ และสำคัญของคณะสงฆ์เป็นการร่วมมือร่วมแรงร่วมใจ ของเจ้าคณะพระสังฆาธิการทุกระดับชั้นช่วยกันจัดการสอบ โดยมีแม่กองสนามหลวงเจ้าคณะภาค และเจ้าคณะจังหวัดเป็นกำลังในการจัดสอบ โดยภายใน ๑ ปี นั้นแต่เดิมมีการสอบครั้งเดียว ๒ วาระ ต่อมาภายหลัง สนามหลวงแผนกบาลีโดยอนุมัติของมหาเถรสมาคม กำหนดให้มีการสอบครั้งที่ ๒ สำหรับผู้สอบผ่านแล้ว ๑ วิชา ตามเงื่อนไขที่ได้ระบุไว้สำหรับชั้นประโยค ๑-๒ และประโยค ป.ธ. ๓ - ป.ธ. ๕ ทั้งนี้เพื่อต้องการที่จะให้โอกาสแก่ผู้ผิดพลาดบกพร่องเพียงเล็กน้อยในการสอบครั้งแรก ได้มีโอกาสแก้ตัวในการสอบครั้งที่ ๒ ตามกฎเกณฑ์และเงื่อนไขที่ได้กำหนดไว้ อันเป็นผลให้สถิติผลการสอบประจำปีมีผลเป็นไปในทางบวกเพิ่มขึ้น^{๑๘๓} สำหรับการสอบบาลีสนามหลวง พุทธศักราช ๒๕๕๑ นั้นเห็นได้ดังตารางการสอบต่อไปนี้^{๑๘๔}

^{๑๘๒} ข้าเรื่อง วุฒิจันทร์, คู่มือการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๓๑

^{๑๘๓} กองบาลีสนามหลวง, เรื่อง สอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๕๐, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อาทรการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๔.

^{๑๘๔} โครงการอบรมก่อนสอบบาลีสนามหลวง, คณะสงฆ์ภาค ๔ ปีที่ ๗, (จังหวัดนครสวรรค์ พิจิตรกำแพงเพชร เพชรบูรณ์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕.

ตารางที่ ๒.๓ ตารางสอบบาลีสนามหลวงประจำปีพุทธศักราช ๒๕๕๑

การสอบบาลีครั้งที่ ๑

ครั้งแรก	<p>ประโยค ป.ธ. ๖</p> <p>ประโยค ป.ธ. ๗</p> <p>ประโยค ป.ธ. ๘</p> <p>ประโยค ป.ธ. ๙</p>	<p>วันขึ้น ๒, ๓ ค่ำ เดือน ๓</p> <p>วันขึ้น ๒, ๓ ค่ำ เดือน ๓</p> <p>วันขึ้น ๔, ๕, ๖ ค่ำ เดือน ๓</p> <p>วันขึ้น ๔, ๕, ๖ ค่ำ เดือน ๓</p>	<p>ตรงกับวันที่ ๘, ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๑</p> <p>ตรงกับวันที่ ๘, ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๑</p> <p>ตรงกับวันที่ ๑๐,๑๑,๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๑</p> <p>ตรงกับวันที่ ๑๐,๑๑,๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๑</p>
ครั้งหลัง	<p>ประโยค ๑-๒</p> <p>ประโยค ป.ธ. ๓</p> <p>ประโยค ป.ธ. ๔</p> <p>ประโยค ป.ธ. ๕</p>	<p>วันแรม ๑๐, ๑๑ ค่ำ เดือน ๓</p> <p>วันขึ้น ๑๐, ๑๑,๑๒ ค่ำ เดือน ๓</p> <p>วันแรม ๑๐, ๑๑ ค่ำ เดือน ๓</p> <p>วันแรม ๑๐, ๑๑ ค่ำ เดือน ๓</p>	<p>ตรงกับวันที่ ๒, ๓ มีนาคม ๒๕๕๑</p> <p>ตรงกับวันที่ ๒, ๓ มีนาคม ๒๕๕๑</p> <p>ตรงกับวันที่ ๒, ๓ มีนาคม ๒๕๕๑</p> <p>ตรงกับวันที่ ๒, ๓ มีนาคม ๒๕๕๑</p>
รวมตรวจพร้อมกันทุกประโยคในการสอบครั้งที่ ๑		วันแรม ๒, ๖ ค่ำ เดือน ๔	ตรงกับวันที่ ๒๓-๒๖ มีนาคม ๒๕๕๑
ประกาศผลสอบครั้งที่ ๑		วันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๔	ตรงกับวันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๕๑
ประกาศผลสอบครั้งที่ ๒			
<p>ประโยค ป.ธ. ๑-๒</p> <p>ประโยค ป.ธ. ๓</p> <p>ประโยค ป.ธ. ๔</p> <p>ประโยค ป.ธ. ๕</p>	<p>วันแรม ๑๐, ๑๑ ค่ำ เดือน ๕</p> <p>วันแรม ๑๐,๑๑,๑๒ ค่ำ เดือน ๕</p> <p>วันแรม ๑๐, ๑๑ ค่ำ เดือน ๕</p> <p>วันแรม ๑๐, ๑๑ ค่ำ เดือน ๕</p>	<p>ตรงกับวันที่ ๓๐ เมษายน, ๑ พฤษภาคม ๒๕๕๑</p> <p>ตรงกับวันที่ ๓๐ เมษายน, ๑,๒ พฤษภาคม ๒๕๕๑</p> <p>ตรงกับวันที่ ๓๐ เมษายน, ๑ พฤษภาคม ๒๕๕๑</p>	
เฉลยข้อสอบ		วันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๖	ตรงกับวันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๕๕๑
ตรวจสอบ		วันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖	ตรงกับวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๕๑
ประกาศผลสอบ		วันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๖	ตรงกับวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๕๕๑

๓.๒.๔ การจัดสอบบาลีสนามหลวง

แบ่งสนามสอบ ออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑) การเปิดสนามสอบส่วนภูมิภาค

สำหรับการจัดประเมินผลในส่วนภูมิภาคหรือต่างจังหวัดนั้น แม่กองบาลีสนามหลวงมอบให้เจ้าคณะภาคต่าง ๆ แต่งตั้งคณะกรรมการนำข้อสอบจากส่วนกลางไปยังสนามสอบทุกแห่ง เฉพาะประโยค ป.ธ. ๑-๒-๓ และ ๔ เพื่อเปิดสอบพร้อม ๆ กันทั่วประเทศ

๒) การเปิดสนามสอบส่วนกลาง

ประโยค ป.ธ. ๕-๖-๗-๘-๙ เปิดสอบในส่วนกลาง ตั้งแต่เปรียญธรรม ๕ ประโยค ถึงเปรียญธรรม ๙ ประโยค ทั้งประเทศจะมีการรวมจัดสอบเฉพาะในกรุงเทพมหานคร โดยแบ่งจัดสนามสอบไปตามวัดต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานครเฉพาะ ป.ธ. ๗-ป.ธ. ๙ จะรวมสอบที่วัดสามพระยาเพียงแห่งเดียว

๓.๒.๕ การตรวจข้อสอบบาลีสนามหลวง

เมื่อสอบเสร็จทุกสนามสอบนำไปตอบมารวมส่งแม่กองบาลีสนามหลวงดำเนินการตรวจโดยนิมนต์พระเถรานุเถระมาประชุมตรวจพร้อมกัน ณ สถานที่ ๆ แม่กองบาลีสนามหลวงกำหนดขึ้นในการตรวจข้อสอบบาลีสนามหลวงหลายปีที่ผ่านมาตลอดจนถึงปัจจุบันสนามหลวงแผนกบาลีได้มีความประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะยกย่องครู อาจารย์ ซึ่งเป็นบุคลากรทางการศึกษาที่สำคัญ ได้มีส่วนร่วมด้วยการแต่งตั้งเป็นกรรมการตรวจข้อสอบร่วมกับกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ ถึงแม้จะไม่อาจแต่งตั้งได้ทั้งหมด แต่ก็ได้พยายามเฉลี่ยคัดเลือกครู อาจารย์ผู้มีคุณสมบัติตามเกณฑ์ที่กำหนดอย่างน้อยสำนัก และ ๑ รูป ให้ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการตรวจข้อสอบประโยคบาลีสนามหลวงประจำปี^{๑๘๕} ^{๑๘๕}

การตรวจข้อสอบประโยคบาลีสนามหลวง จัดเป็นขั้นตอนสุดท้ายก่อนที่จะประกาศผลสอบซึ่งทางแม่กองบาลีสนามหลวงจักได้อารธนากรรมการมาตรวจเป็นการเฉพาะทั้งนี้ เพื่อถ่วงถ่วงให้ได้บุคลากรที่มีคุณภาพเป็นศรีแก่พระพุทธศาสนาโดยตรง การตรวจนั้นมีหลักที่ทางกองบาลีสนามหลวงได้วางไว้ถือปฏิบัติร่วมกัน ดังนี้ ^{๑๘๖}

๑) **ตรวจบริบท** คือ ส่วนข้างเคียงคำตอบที่ผู้สอบทำไว้ในกระดาษคำตอบ เช่น ความสะอาด การเว้นวรรคตอน การทำเครื่องหมาย ความตั้งใจในการตอบ ดูจากการเขียนและอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับคำตอบของผู้ตอบ คือ ถ้าคำตอบส่วนใหญ่ไม่ถูก อยู่ในเกณฑ์เกือบจะตกแต่ถ้าพิจารณาบริบทดูแล้วเห็นว่าไม่เรียบร้อย ยังไม่สมควรให้ผ่านจะตรวจให้ละเอียด อีกครั้งเพื่อเก็บคะแนนให้เป็นตกก็ไม่น่าเกลียดอะไร

๒) **ตรวจภูมิ** คือ ความรู้ที่สอบในแต่ละชั้นจะต้องรู้ ภูมิสูงหรือต่ำอยู่ที่ระดับชั้น เช่น ภูมิป.ธ. ๖ ย่อมต่ำกว่า ป.ธ.๗ เป็นต้น ภูมินี้สำคัญมาก สมควรที่ผู้ตรวจจะต้องพิถีพิถันละเอียดลออให้มากเป็นการถ่วงถ่วงผู้ที่เหมาะสมจะเป็นอาจารย์และผู้สืบทอดพระพุทธศาสนาต่อไปในอนาคตส่วนหนึ่ง

^{๑๘๕} กองบาลีสนามหลวง, เรื่องสอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๔๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๖.

^{๑๘๖} สำนักศาสนศึกษาวัดเทพศิลา, คู่มือเปิดตำราเรียนบาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙๒-๒๐๐.

ด้วย ตรวจภูมินั้น คือ ตรวจหลักต่าง ๆ เช่น หลักการแปลไทยเป็นมคธ หรือหลักการเรียงหลัก ไวยากรณ์ หลักการเขียนหนังสือ หลักการสะกดการันต์ หลักภาษา เป็นต้น

๓) **ตรวจเนื้อหา** คือ คำตอบที่เป็นตัวหนังสือ ซึ่งถือว่าเป็นส่วนสำคัญในการตรวจการสอบได้ หรือสอบตกอยู่ที่เนื้อหาคำตอบนี้ถ้าผู้สอบทำเหมือนแบบหรือตรวจโดยละเอียดแล้วไม่พบข้อผิดพลาด มากเกินไปอยู่ในเกณฑ์ที่ผ่านก็ต้องให้ผ่าน แม้ว่าบางรายจะมีบริบทไม่ดี แต่เนื้อหาใช้ได้ ก็ต้องยก ผลประโยชน์ให้ผู้สอบนั้นไป

๓.๒.๖ หลักเกณฑ์ความผิด ^{๑๘๗}

ในเนื้อหาสำหรับวิชาแปลไทยเป็นมคธมีเกณฑ์ความผิดอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑) **ผิดศัพท์** หมายถึง ความผิดในกรณีต่อไปนี้ ๑) ใช้ศัพท์ผิดหรือใช้คำศัพท์ที่มีความหมาย ต่างไปจากความหมายที่ต้องการในภาษาไทย ๒) การเขียนบาลีผิด ๓) ใช้ศัพท์ที่แม้จะแปลเป็นไทยได้ เหมือนกัน แต่มีความหมายไปคนละอย่าง เช่น การตกศัพท์ คือ ไม่เขียนศัพท์ที่ต้องใช้ไว้ใน กระดาษคำตอบ จะเป็นเพราะลืมหรือจำศัพท์ไม่ได้ก็ตาม ทำให้เนื้อความไม่ชัดเจนเสียความไป กรณี เช่นนี้ให้เก็บทุกศัพท์ที่ตก

๒) **ผิดสัมพันธ์** ความผิดในกรณีต่อไปนี้ คือ ๑) ผิดกาล ๒) ใช้วิภัตติผิด ๓) ใช้วจนะผิด ๔) ใช้ ศัพท์ผิดลิงค์ ๕) เรียงศัพท์ไว้ผิดที่

๓) **ผิดประโยค** หมายถึง ความผิดในกรณีต่อไปนี้ ๑) เรียงเลขนอกเลขในผิด คือ นำความเลข ในไปไว้ข้างนอก นำความข้างนอกเข้ามาไว้ในเลขใน ๒) ใช้ประธานกับกิริยาผิดบุรุษกัน ๓) ใช้ประธาน กับวจนะกัน ๔) ผิดศัพท์หรือผิดสัมพันธ์มากแห่งในประโยคเดียวกัน จนไม่เป็นประโยคจนจับใจความ ไม่ได้ ๕) แต่งผิดจนไม่อาจจับใจความได้ทั้งประโยค ความผิดต่าง ๆ นี้ บางอย่างชัดเจนบางอย่างไม่ชัดเจน จึงต้องใช้ดุลพินิจให้มาก หรืออาจปรึกษากันในกรรมการที่ตรวจด้วยกัน เพื่อเป็นแนวทางในการ ตัดคะแนนเป็นอย่างเดียวกัน

๓.๒.๗ หลักเกณฑ์การให้คะแนน ^{๑๘๘}

๑. ผิดศัพท์ ๑ ศัพท์ เก็บ ๑ คะแนน โดยขีดเส้นใต้คำที่ผิดแล้วเขียนตัว “ศ” ไว้บนศัพท์ นั้น เพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าผิดอะไร

๒. ผิดสัมพันธ์ ๑ แห่ง เก็บ ๒ คะแนน โดยขีดเส้นใต้ศัพท์ที่ผิดเขียนตัว “ส” ไว้บนศัพท์นั้น

๓. ผิดประโยค ๑ ประโยค เก็บ ๖ คะแนน โดยขีดเส้นใต้ทั้งประโยคหรือเฉพาะส่วนแล้ว เขียนตัว “ป” ไว้ด้านบนประโยคเดียวแต่มีข้อความยาวหลายบรรทัด มีเกณฑ์การเก็บคะแนนพิเศษ คือ

๑) ถ้าประโยคยาวเกิน ๓ บรรทัด ให้นับเป็นผิดเกิน ๑๘

๒) ถ้าประโยคยาวไม่เกิน ๓ บรรทัด ให้นับเป็นผิดเกิน ๑๘

๓) ถ้าประโยคยาวไม่เกิน ๒ บรรทัด ให้นับเป็นผิดเกิน ๑๒

๔) ถ้าประโยคยาวไม่เกิน ๑ บรรทัด ให้นับเป็นผิดเกิน ๖

^{๑๘๗} สำนักศาสนศึกษาวัดเทพศิลา, คู่มือเปิดตำราเรียนบาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙๒-๒๐๐.

^{๑๘๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๙๒-๒๐๐.

๓.๒.๘ เกณฑ์การปรับคะแนน ^{๑๘๙}

ในการสอบบาลีนั้น ท่านกำหนดให้สอบได้หรือไม่ได้ด้วยการนับคะแนนที่ปรับเป็น “ให้” โดยมีเกณฑ์การปรับ ดังนี้

- ๑) ผิด ๑ ถึง ๖ ให้ ๓ ให้
- ๒) ผิด ๗ ถึง ๑๒ ให้ ๒ ให้
- ๓) ผิด ๑๓ ถึง ๑๘ ให้ ๑ ให้
- ๔) ผิดเกิน ๑๘ ลง ๐ ทั้งหมด

๓.๒.๙ วิธีตรวจประโยคบาลีในสนามหลวง ^{๑๙๐}

วิชาแปลมคธเป็นไทย-สัมพันธ-บาลีไวยากรณ์

๑) แปลผิดศัพท์ หรือเรียกชื่อสัมพันธผิด ในวิภัติเดียวกัน เช่น สัตตมีวิภัติ มีชื่อเรียกว่า อาหาร หลายอย่าง ศัพท์ที่สัมพันธที่ถูกเป็นอุปสาลีเสสิกอาหาร แต่เรียกผิดเป็นวิสยธาร ดังนี้ชื่อว่า “ผิดศัพท์”

๒) แปลเสียสัมพันธ หรือเรียกชื่อสัมพันธผิดต่างวิภัติกัน เช่น เรียก สัตตมีวิภัติที่เป็นอาหาร แต่เรียกผิดเป็น ฉัฏฐีวิภัติ ว่า สามีสัมพันธะ หรือสัมพันธเข้าผิดที่ในประโยคเดียวกันชื่อว่า “ผิดศัพท์”

๓) แปลสับ (สลับ) ประโยค เช่น เอาประโยคเลขนอกกับเลขในปนกันก็ตีใช้ประธานกับกิริยา ผิดบุรุษกันก็ตี แปลหรือสัมพันธผิดจนไม่เป็นรูปก็ตีเหล่านี้ ชื่อว่า “ผิดประโยค”

การเก็บคะแนนมีวิธีดังนี้

- ๑) ผิด ๑ ศัพท์ เก็บ ๑ คะแนน
- ๒) ผิดสัมพันธ ๑ แห่ง เก็บ ๒ คะแนน
- ๓) ผิดประโยค ๑ ประโยค เก็บ ๖ คะแนน

การปรับ นับคะแนนที่เก็บแล้วนั้น ๆ รวมกันเข้ามีวิธีดังนี้

- ๑) ผิด ๑ ถึง ๖ ให้ ๓ ให้
- ๑) ผิด ๗ ถึง ๑๒ ให้ ๒ ให้
- ๑) ผิด ๑๓ ถึง ๑๘ ให้ ๑ ให้
- ๑) ผิดเกิน ๑๘ ลง ๐ ทั้งหมด

แปลหรือสัมพันธผิดจนไม่เป็นรูปนั้น มีหลักปฏิบัติ ดังนี้

- ๑) ถ้าประโยคยาวเกิน ๓ บรรทัด นับเป็นผิดเกิน ๑๘
- ๑) ถ้าประโยคยาวไม่เกิน ๓ บรรทัด นับเป็นผิดเกิน ๑๘
- ๑) ถ้าประโยคยาวไม่เกิน ๒ บรรทัด นับเป็นผิดเกิน ๑๒
- ๑) ถ้าประโยคยาวไม่เกิน ๑ บรรทัด นับเป็นผิดเกิน ๖

วิธีตรวจวิชาบูรภาค ประโยค ป.ธ. ๓

^{๑๘๙} สำนักศาสนศึกษาวัดเทพศิลา, คู่มือเปิดตำราเรียนบาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙๒-๒๐๐.

^{๑๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๒-๒๐๐.

การปรับและเก็บคะแนนวางรูปจดหมายราชการผิดหมดเป็นตกและมีวิธี ดังนี้

- ๑) ผิดย่อหน้า ๑ แห่ง เก็บ ๒ คะแนน
- ๒) ผิดวรรคตอนถึงเสียรูปหรือเสียความ ๑ แห่ง เก็บ ๒ คะแนน
- ๓) ผิดอักษร ๑ ตัว เก็บ ๒ คะแนน
- ๔) เมื่อรวมคะแนนความผิดทั้งหมดได้เกิน ๑๒ ปรับเป็นตก

วิธีตรวจวิชาบาลีไวยากรณ์ใช้กรรมการตรวจ จำนวนกองละ ๓ รูป เท่ากับจำนวนของการตรวจวิชาอื่น ๆ ข้อสอบมีจำนวน ๗ ข้อ ๆ ละ ๑๐ คะแนน

การเก็บคะแนนก็ถือคะแนนเต็มคือ ๑๐ คะแนนเป็นหลัก สมมติว่า ปัญหาข้อ ๑ นักเรียนตอบถูกครึ่งหนึ่ง ก็จะได้ ๕ คะแนน ผิดครึ่งหนึ่ง ก็จะถูกเก็บคะแนน ให้เขียนคะแนนที่ถูกเก็บไว้ภายในข้อนั้น ด้านขวามือ เขียนถูกไม่ได้เขียน พิจารณาตรวจไปอย่างนี้ทุกข้อเมื่อตรวจครบทุก ๗ ข้อแล้ว ให้รวมคะแนนที่ถูกเก็บทุกข้อ รวม ๗ ข้อ ได้เท่าไร ให้เขียนไว้ตรงมุมด้านขวาของกระดาษใบตอบ แล้วให้คะแนน (ให้เป็น “ให้”) ด้านซ้ายมือของกระดาษใบตอบถือคติเดียวกับการตรวจวิชาอื่น ๆ

วิธีรวมคะแนนวิชาไวยากรณ์

- ๑) ผิด ๑ ถึง ๑๕ ให้ ๓ ให้
- ๒) ผิด ๑๖ ถึง ๒๐ ให้ ๒ ให้
- ๓) ผิด ๒๑ ถึง ๒๕ ให้ ๑ ให้
- ๔) ผิดเกิน ๒๕ ลงศูนย์ ๐ คือ ตก

กำหนดชั้นและวิชาที่สอบได้ประโยค ป.ธ. ๓ มี ๓ วิชา ดังนี้

- ๑) ๓, ๓, ๓ ได้ชั้นเอก
- ๒) ๓, ๓, ๒ ได้ชั้นโท
- ๓) ๓, ๒, ๒ ได้ชั้นตรี
- ๔) ๒, ๒, ๒ ได้นอกชั้น
- ๕) ๓, ๓, ๑ ได้นอกชั้น
- ๖) ๓, ๒, ๑ ได้นอกชั้น
- ๗) ๒, ๓, ๑ ได้นอกชั้น (เพราะวิชาแปลมคธเป็นไทยต้องได้ ๒ หรือ ๓ ให้)

วิชาบุรพภาค เป็นวิชาที่นักเรียนต้องสอบผ่านอยู่แล้ว ถึงจะได้รับการพิจารณาว่าได้ชั้นเอก, โท, ตรี หรือ นอกชั้น ทั้งนี้ เพราะเกณฑ์การปรับคะแนนของวิชานี้ จะมีเพียง ๐ หรือไม่กี่ ๓ ให้ เท่านั้นไม่มี ๑ หรือ ๒ ให้ เหมือนวิชาอื่น ๆ ดังนั้น วิชาบุรพภาค นักเรียนต้องสอบให้ได้ ๓ อย่างเดียว เท่านั้น จึงจะถือว่าสอบผ่าน แต่หากได้ ๐ ให้แล้ว ถึงแม้อีก ๓ วิชา จะได้ ๓ ให้ทั้งหมด ก็ถือว่าสอบตก

วิชาบาลีไวยากรณ์ การที่ใบตอบของนักเรียนบางรูปที่ได้ ๑ ให้ ยังถือว่ามีความ (ไม่เหมือนในประโยค ๑-๒ ที่ต้องได้ ๒ ให้ขึ้นไป) กล่าวคือ เมื่อนำไปรวมกับ วิชา แปลมคธเป็นไทย ซึ่งอาจจะได้ ๓ กับ ๒ ให้ ดดยจะเป็น ๓, ๒, ๑ หรือ ๒,๓,๑ รวมทั้ง ๓ เป็น ๖ ให้ จึงถือว่าสอบได้ แต่ถ้าเป็น ๒,๒,๑ รวมเป็น ๕ ให้ อย่างนี้ไม่ได้ถือว่าสอบตก

คำว่า “ได้นอกชั้น” ในที่นี้หมายความว่า “สอบได้” (สอบได้ ผ่านประโยค ป.ธ.๓) เช่นเดียวกันแต่เป็นการสอบได้นอกชั้น ทั้งนี้ ชั้นปกติจะมีเพียง ๓ ชั้น คือชั้นเอก ชั้นโท และชั้นตรี

กำหนดชั้นและวิชาที่สอบได้ประโยค ๑-๒ และประโยค ป.ธ.๔, ป.ธ.๕, ป.ธ. ๖ และ

ป.ธ.๗ มี ๒ วิชา มีดังนี้

- ๑) ๓,๓ ได้ชั้นเอก
- ๒) ๓,๒ ได้ชั้นโท
- ๓) ๒,๒ ได้ชั้นตรี (นอกนี้ตก)

กำหนดชั้นและวิชาที่สอบได้ประโยค ป.ธ. ๘ และประโยค ป.ธ.๙ มี ๒ วิชา มีดังนี้

- ๑) ๓,๓,๓ ได้ชั้นเอก
- ๒) ๓,๓,๒ ได้ชั้นโท
- ๓) ๓,๒,๒ ได้ชั้นตรี
- ๔) ๒, ๒, ๒ ได้ชั้นตรี (นอกนี้ตก)

กล่าวโดยสรุปได้ว่า การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณรในสมัยพุทธกาล การแก้ปัญหาข้อด้อยทางสภาพของสามเณร ได้แก้ไขโดยพุทธบัญญัติพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำของเหล่าพุทธบริษัทในการยกย่องเชิดชูเกียรติของสามเณร ทรงประธานการอุปสมบทแก่สามเณรที่อายุยังน้อยแต่สามารถบรรลุคุณธรรมได้ ในปัจจุบันสถาบันพระมหากษัตริย์ได้เข้ามามีส่วนในการยกย่องสภาพของสามเณร ตัวอย่างเช่น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรสผนวชเป็นสามเณร ทรงถวายการอุปถัมภ์แก่สามเณรที่มีความรู้ในพระปริยัติธรรมเป็นกรณีพิเศษ เมื่อประชาชนชาวไทย นิยมให้บุตรหลานบวชเรียนเป็นสามเณรในวัดจนกลายเป็นประเพณีในที่สุด การจัดการศึกษานั้นมีจุดมุ่งหมายคือเผยแผ่พระพุทธศาสนาหลักสูตรที่ใช้ในอดีตคือพระไตรปิฎก ส่วนในปัจจุบันมีงานวิจัยชี้ให้เห็นถึง ปัญหาและรูปแบบการบริหารงานวิชาการเรียนการสอน หลักสูตร และผลการเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีหรือความคิดเห็นที่ต้องการให้มีการปรับปรุงการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของพระภิกษุสามเณรต่อไป

บทที่ ๔

รูปแบบการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทยปัจจุบัน

ในบทที่ ๔ นี้ งานวิจัยเรื่อง “รูปแบบการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทย” นำเสนอสภาพการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทย ๒๖ แห่ง สำนักเรียนที่มีผลการเรียนสอบได้อันดับหนึ่ง ๔ แห่ง แม่กองบาลีสนามหลวง และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ซึ่งเป็นกลุ่มตัวอย่างที่ผู้วิจัยได้กำหนดแบบกลุ่มตัวอย่างไว้รวมทั้งสิ้น ๓๔ แห่ง ประกอบด้วย

ที่	ผู้ให้สัมภาษณ์	ตำแหน่งผู้ให้สัมภาษณ์	สถานที่สัมภาษณ์	วัน/เดือนปีที่สัมภาษณ์	สมณศักดิ์ปัจจุบัน
๑.	พระพรหมโมลี	แม่กองบาลีสนามหลวง	วัดปากน้ำ	๑๘ มิถุนายน ๒๕๖๐	
๒	พระเทพปริยัติโมลี	เจ้าอาวาส/เจ้าสำนักเรียน	วัดโมลีโลกยาราม กรุงเทพฯ	๒๐ มิถุนายน ๒๕๖๐	
๓	พระเทพปริยัติมงคล	เจ้าอาวาส/เจ้าสำนักเรียน	วัดจองคำ จ.ลำปาง	๑๖ มิถุนายน ๒๕๖๐	
๔	พระธรรมวิมลมุนี เจ้าอาวาสวัดหาดใหญ่สีตาราม จ.สงขลา	เจ้าอาวาส/เจ้าสำนักเรียนวัดมัชฌิมาวาส/เจ้าคณะจังหวัดอุดรธานี	วัดมัชฌิมาวาส จ.อุดรธานี	๑๖ มิถุนายน ๒๕๖๐	
๖	นายสมบัติ พิมพ์สอน	ผู้อำนวยการกลุ่มการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม - บาลี	สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	๑๘ มิถุนายน ๒๕๖๐	
๗	พระมหาสุธรรมสุรตโน,ดร.ป.ธ.๙	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย/อาจารย์ใหญ่โรงเรียนพระปริยัติธรรม	วัดพระธรรมกาย	๒๑ กันยายน ๒๕๕๖	
๘	พระมหาวิเชียรชาตวชิโร ป.ธ.๘	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาท/เลขานุการเจ้าคณะจังหวัดสระบุรี	วัดพระพุทธบาท	๒๑ กันยายน ๒๕๕๖	
๙	พระธรรมปริยัติเวที ป.ธ.๙	เจ้าคณะภาค ๑๕/เจ้าอาวาสวัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร	วัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร	๒๒ กันยายน ๒๕๕๖	พระพรหมเวที

ที่	ผู้ให้สัมภาษณ์	ตำแหน่งผู้ให้สัมภาษณ์	สถานที่ สัมภาษณ์	วัน/เดือนปีที่ สัมภาษณ์	สมณศักดิ์ ปัจจุบัน
๑๐	พระศรีปริยัติ บัณฑิต ป.ธ.๙	อาจารย์ใหญ่วัดชนะ สงคราม	วัดชนะ สงคราม	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖	
๑๑	พระเมธีวราภรณ์ (สุทัศน์ วรทสสี ป.ธ.๙)ป.ธ.๙	เจ้าอาวาส/สำนักเรียน วัดโมลีโกยาราม	วัดโมลีโกยา ราม	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖	พระเทพ ปริยัติโมลี
๑๒	พระธรรมสุธี	เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ ยุวราชรังสฤษฎ์	วัดมหาธาตุ ยุวราช รังสฤษฎ์	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖	พระธรรม ปัญญาบดี
๑๓	พระเทพกิตติเวที	เจ้าสำนักเรียนวัดเบญจม บพิตรดุสิตวนารามราช วรวิหาร/เจ้าคณะภาค ๑๗	วัดเบญจม บพิตร	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖	
๑๔	พระธรรมรัตนดิลก (เชิด จิตตคุตโต ป.ธ.๙)	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสุ ทัศน์เทพวราราม/เจ้า คณะภาค ๔	วัดสุทัศน์ เทพวราราม	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖	
๑๕	พระอาหารปริยัติกิจ	ผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดเทพ ลีลา	วัดเทพลีลา	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖	
๑๖	พระวิสุทธิวงศา จารย์ (วิเชียร อโนม คุโณ)	รองเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ พระอารามหลวง/ อาจารย์ใหญ่สำนักเรียน วัดปากน้ำ	วัดปากน้ำ	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖	
๑๗	พระธรรมโกศา จารย์	ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัด ชุมพร/เจ้าอาวาสวัดขัน เงิน	วัดขันเงิน	๒๘ กันยายน ๒๕๕๖	
๑๘	พระระณังคมนูวงศ์ (ขจร โชติวโร ป.ธ. ๔)	เจ้าอาวาสวัดสุวรรณคีรี วิหาร/เจ้าคณะจังหวัด ระนอง	วัด สุวรรณคีรี วิหาร	๙ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๑๙	พระราชปริยัติมุนี (อักษร ป.ธ.๙)	เจ้าอาวาสวัดคูหา สวรรค์/เจ้าคณะจังหวัด พัทลุง	วัดคูหา สวรรค์	๑๒ ตุลาคม ๒๕๕๖	

ที่	ผู้ให้สัมภาษณ์	ตำแหน่งผู้ให้สัมภาษณ์	สถานที่ สัมภาษณ์	วัน/เดือนปีที่ สัมภาษณ์	สมณศักดิ์ ปัจจุบัน
๒๐	พระราชปัญญาภุมนี (ภิกษุณี ป.ธ.๙)	เจ้าอาวาสวัดเวฬุวัน/เจ้า คณะจังหวัดยะลา	วัดเวฬุวัน	๑๒ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๒๑	พระวิสุทธิธรรมคณี	เจ้าอาวาสวัดท่าเรือ/เจ้า คณะจังหวัดภูเก็ต	วัดท่าเรือ	๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖	พระราชสิริ มุนี
๒๒	พระเทพปัญญา โมลี (วิศิษฐ์ กน ตสิริ ป.ธ.๙)	เจ้าอาวาสวัดประชุม โยธี/เจ้าคณะจังหวัด พังงา	วัดประชุม โยธี	๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖	รองเจ้า คณะภาค 18
๒๓	พระวิมลธรรมคณี (เลื่อน โยโสโร)	เจ้าอาวาสวัดกระบี่น้อย/ เจ้าคณะจังหวัดกระบี่	วัดกระบี่ น้อย	๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๒๔	พระราชวรากร (สงบ วรเสวี ป.ธ.๗)	รองเจ้าอาวาสพระ อารามหลวงวัดกะพัง สุรินทร์/เจ้าคณะจังหวัด ตรัง	วัดกะพัง สุรินทร์	๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๒๕	พระเทพสิริโสภณ	อาวาสวัดวังตะวันตก/ เจ้าคณะจังหวัด นครศรีธรรมราช	วัดวัง ตะวันตก	๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๒๖	พระเทพพัฒนา ภรณ์ (ชูชาติ กนตวณฺโณ ป.ธ.๕)	เจ้าอาวาสวัดท่าไทร/เจ้า คณะจังหวัดสุราษฎร์ธานี	วัดท่าไทร	๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๒๗	พระเทพศีลวิสุทธิ (อ่อน)	วัดประชุมชลธารา/เจ้า คณะจังหวัดนราธิวาส	วัดประชุม ชลธารา	๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๒๘	พระศรีรัตนวิมล (ชิต ป.ธ.๙)	เจ้าอาวาสวัดโคกสมาน คุณ/เจ้าคณะจังหวัด สงขลา	วัดโคกสมาน คุณ	๒๑ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๒๙	พระมงคลวรนายก (ทรงวุฒิ ป.ธ.๖)	เจ้าอาวาสวัดมงคลมิ่ง เมือง/เจ้าคณะจังหวัด สตูล	วัดมงคลมิ่ง เมือง	๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๓๐	พระเทพสิทธิวิมล (ละเอียด)	เจ้าอาวาสวัดคลองวาฬ / เจ้าคณะจังหวัด ประจวบคีรีขันธ์	วัดคลองวาฬ	๒๕ ตุลาคม ๒๕๕๖	
๓๑	พระเทพญาณมงคล วิ. (เสริมชัย ชยมงค โล ป.ธ.๖)	เจ้าอาวาสวัดหลวงพ่อด ธรรมกายาราม/เจ้า สำนักและอาจารย์ใหญ่	วัดหลวงพ่ อดธรรมกา ยาราม	๒๕ ตุลาคม ๒๕๕๖	

ที่	ผู้ให้สัมภาษณ์	ตำแหน่งผู้ให้สัมภาษณ์	สถานที่ สัมภาษณ์	วัน/เดือนปีที่ สัมภาษณ์	สมณศักดิ์ ปัจจุบัน
๓๓	พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ราชบัณฑิต	เจ้าอาวาสวัดราชโอรสาราม/เจ้าสำนักเรียนวัด ราชโอรสาราม	วัดราช โอรสาราม	๒๖ ตุลาคม ๒๕๕๖	พระมหา โพธิวงศา จารย์
๓๔	พระพรหมติลก	เจ้าอาวาสวัดสามพระ ยา/เจ้าคณะ กรุงเทพมหานคร	วัด สามพระยา	๒๖ ตุลาคม ๒๕๕๖	

ประเด็นสอบสัมภาษณ์ ๕ ประเด็น ประกอบด้วย

๑. ด้านสภาพทั่วไปของเจ้าสำนักเรียน
 ๒. ด้านหลักสูตร เทคนิค วิธีสอน
 ๓. ด้านการเรียนการสอนของอาจารย์
 ๔. ด้านสื่อการเรียนการสอน
 ๕. ด้านการสอบและประเมินผล
- ดังมีรายละเอียด สรุปได้ดังต่อไปนี้

การศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและบาลีนอกจากจะเป็นการศึกษาหลักธรรมคำสั่งสอนแล้วยังได้ชื่อว่าเป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาไว้อีกด้วยโดยเฉพาะการศึกษาภาษาบาลีเพราะถ้าไม่รู้ภาษาบาลีแล้วก็จะไม่มีใครสามารถรู้และเข้าใจพระพุทธวจนะในพระไตรปิฎก ถ้าขาดความรู้เรื่องพระไตรปิฎกแล้วพระพุทธศาสนาก็จะต้องเสื่อมสูญไปด้วยเหตุนี้ภคตริย์ผู้เป็นศาสนูปถัมภกตั้งแต่โบราณมาจึงทรงทำนุบำรุงสนับสนุนฐานันดรพระราชทานราชูปการต่างๆมีนิตยภัตเป็นต้นจึงจัดให้มีวิธีการสอบพระปริยัติธรรมเพื่อให้ปรากฏต่อชาวโลกทั่วไปว่าพระภิกษุสามเณรรูปใดมีความรู้มากน้อยแค่ไหนเพียงใดเมื่อปรากฏว่าพระภิกษุสามเณรรูปใดมีความรู้ถึงขั้นที่กำหนดไว้พระมหากษัตริย์ก็ทรงยกย่องภิกษุสามเณรรูปนั้นให้เป็นมหาปาเรียน ปัจจุบันเรียกว่ามหาเปรียญธรรม ครั้นอายุพรรษาถึงขั้นเถรภูมิก็ทรงตั้งให้มีสมณศักดิ์ในสังฆมณฑลตามควรแก่คุณธรรมและความรู้เป็นครูอาจารย์สั่งสอนพระปริยัติธรรมสืบๆกันมาจนบัดนี้

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษาระดับมัธยมและระดับอุดมศึกษา มหาวิทยาลัย สงฆ์ ศึกษาเพื่อให้สอดคล้องกลมกลืนกับวิถีชีวิตจริงทั้งทางโลกและทางธรรมผสมผสานกันไปและเพื่อ อนุวัตน์ไปตามการเปลี่ยนแปลงของโลกแต่วิชาการพระพุทธศาสนายังเป็น แกนหลักในการศึกษาถือ เป็นการศึกษาสมัยใหม่ที่ผสมผสานทั้งทางด้านศาสนาและวิชาสามัญศึกษาเข้าด้วยกันการศึกษา พระพุทธศาสนา

ในเรื่องการศึกษาสิ่งที่ขาดเสียไม่ได้คือการบริหารจัดการไม่มากก็น้อย ขึ้นอยู่กับศักยภาพและ ความสามารถของผู้บริหาร ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาสภาพการบริหารจัดการของ โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี โดยวิธีการสัมภาษณ์เจ้าสำนักเรียน/อาจารย์ใหญ่ วิธีการ สัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างใน ๕ ด้าน คือ

๑. ด้านสภาพทั่วไปของสำนักเรียน
 ๒. ด้านหลักสูตร
 ๓. ด้านการเรียนการสอน
 ๔. ด้านสื่อการเรียนการสอน
 ๕. ด้านการสอบและประเมินผล
- โดยมีรายละเอียดดังนี้

๔.๑ ด้านสภาพทั่วไปของเจ้าสำนักเรียน

การศึกษาหมายถึงการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยของบรรพชิตและคฤหัสถ์หรือการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมซึ่งเป็นหนึ่งในสี่ธรรม ๒ ประการของบรรพชิตและคฤหัสถ์เป็นการศึกษาที่มีมาแต่ในอดีต รวมเรียกว่า ปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ

เมื่อทางบ้านเมืองมีการเปลี่ยนแปลงเรื่องการศึกษา ส่งผลให้การศึกษาของบรรพชิตหรือพระภิกษุสามเณรต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วย ในปัจจุบันจัดการศึกษาของสงฆ์เป็น ๒ ส่วน คือ

๑. การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม-บาลี และ
๒. การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกสามัญ

การศึกษาอีกประการหนึ่ง คือการศาสนศึกษาหมายถึงปริยัติปฏิบัติปฏิเวธและมุ่งให้ศึกษาตามหลักไตรสิกขาคือศีลสิกขาการอบรมกายวาจาจิตสิกขาการอบรมใจปัญญาสิกขาการอบรมกายวาจาใจด้วยปัญญา

การศึกษาตามหลักพุทธศาสนาจึงหมายถึงกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างความรู้ระดับต่างๆให้เกิดขึ้นรู้สัจธรรมเมื่อรู้แล้วจะได้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีและสร้างสรรค์ในตัวเองในคนอื่นและสังคมการศึกษาในทางพระพุทธศาสนานั้นเป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมและการศึกษาอื่นๆอันสมควรแก่สมณะการบวชเรียนคือการศึกษาโดยการบรรพชาเป็นสามเณรอุปสมบทเป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาและปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าเนื้อหาของการศึกษาของพระภิกษุสามเณรก็คือพระพุทธศาสนานั้นเอง

สภาพการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยในสมัยปัจจุบันการศึกษาปริยัติธรรมและการศึกษาอื่นๆอันควรแก่สมณะเป็นกิจการสำคัญอย่างหนึ่งที่คณะสงฆ์จัดให้มีการดำเนินการดังที่กำหนดไว้ในอำนาจหน้าที่ของมหาเถรสมาคมตอนหนึ่งว่า “ควบคุมและส่งเสริมการศาสนศึกษาของคณะสงฆ์” และในระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ส่วนกลางก็ได้กำหนดวิธีดำเนินการควบคุมและส่งเสริมศาสนศึกษาว่า “ให้เป็นไปตามที่กำหนดในระเบียบมหาเถรสมาคม” และในส่วนของกรมการปกครองคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาคได้กำหนดอำนาจหน้าที่เจ้าคณะทุกส่วนทุกชั้นว่า “ควบคุมและส่งเสริมศาสนศึกษาให้ดำเนินไปด้วยดี” การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ในปัจจุบันได้จัดการศึกษาออกเป็น คือ

๑. โรงเรียนการกุศลของวัดในพระพุทธศาสนา และโรงเรียนสงเคราะห์เด็กยากจนตามพระราชประสงค์

มีความมุ่งหมายให้วัดและพระภิกษุในพระศาสนาได้จัดการศึกษาตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ เพื่อสงเคราะห์เด็กและเยาวชนของชาติและพระภิกษุสามเณรส่วนหนึ่งเป็นเหตุให้เด็กและเยาวชนได้เข้าใกล้วัดและได้ศึกษาหลักธรรมทางศาสนา

๒. ศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์

มีความมุ่งหมายให้วัดและพระสงฆ์ให้การศึกษอบรมปลูกฝังศีลธรรม วัฒนธรรมและประเพณีอันดีงามแก่เด็กและเยาวชน เป็นโอกาสให้พระสงฆ์ได้ใช้วิชาการศาสนศึกษา เพื่อพัฒนาทรัพยากรบุคคลของชาติ ด้วยหลักธรรมของพระศาสนา

๓. ศูนย์อบรมเด็กก่อนเกณฑ์ในวัด

มีความมุ่งหมายให้วัดได้ช่วยอบรมบ่มนิสัยเด็กก่อนวัยเรียนเพื่อปลูกฝังคุณธรรมและศีลธรรมแต่ยังเด็กทั้งเป็นการให้โอกาสวัดและพระสงฆ์ได้ร่วมพัฒนาทรัพยากรบุคคลของชาติแต่ยังเด็ก

๔. โรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา

จัดตั้งขึ้นเพื่อให้พระภิกษุสามเณรศึกษาเล่าเรียนตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ แผนกสามัญศึกษา และมีการศึกษาวิชาพระปริยัติธรรม หมวดภาษาบาลี หมวดพระธรรมวินัยและศาสนปฏิบัติอีกส่วนหนึ่ง โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษามีการจัดตั้งขึ้นตามระเบียบกระทรวงศึกษาธิการ ว่าด้วยโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา พ.ศ.๒๕๓๗ และอยู่ในสังกัดกรมการศาสนา ขณะนี้มีวัดต่าง ๆ จำนวนมาก จัดตั้งแต่โดยโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา แต่ยังมีได้จัดเป็นการศาสนศึกษาหรือการศึกษาสงเคราะห์ โดยรูปการนั้น น่าจะจัดเป็น “การศึกษาสงเคราะห์” มากกว่า เพราะเป็นการศึกษาเพื่อสงเคราะห์พระภิกษุสามเณรให้มีการศึกษาเล่าเรียนวิชาสามัญศึกษา ทั้งผู้เรียนและผู้สอนก็เน้นหนักทางวิชาสามัญศึกษาการจัดการศึกษาและการจัดการอบรม ทั้ง ๔ ประเภทดังกล่าวนี้ นับเป็นงานที่พระสงฆ์มีโอกาสช่วยพัฒนาชาติบ้านเมืองโดยแท้

๕. การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลี

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมตามหลักสูตรแบ่งเป็น ๓ ชั้นคือนักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท นักธรรมชั้นเอก ถ้าเป็นฆราวาสมี อุบาสกอุบาสิกาหรือแม่ชีที่ศึกษาเล่าเรียนเรียกว่า ธรรมศึกษาแบ่งออกเป็นธรรมศึกษาชั้นตรีธรรมศึกษาชั้นโทและธรรมศึกษาชั้นเอก การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ตามหลักสูตรแบ่งออกเป็น๘ชั้นคือประโยค๑ - ๒ และเปรียญธรรม ๓ - ๙

๖. การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา การจัดการเรียนตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการโดยกระทรวงประกาศให้เป็นระเบียบว่าด้วยโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษาเมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๑๔ และฉบับปรับปรุงใหม่เมื่อวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๓๕ มีทั้งระดับมัธยมศึกษาตอนต้นและมัธยมศึกษาตอนปลายเพื่อให้การศึกษาแก่พระภิกษุสามเณรทั้งวิชาสามัญและการศึกษาพระปริยัติธรรมควบคู่กันไปเพื่อให้พระภิกษุสามเณรมีความรู้หลักธรรมและหากพระภิกษุสามเณรเหล่านี้มีความประสงค์จะลาสิกขา ก็สามารถนำวุฒิการศึกษาที่ได้รับไปใช้เพื่อการศึกษาต่อในสถานศึกษาหรือใช้สมัครงานเพื่อประกอบอาชีพได้ รวมถึงการศึกษาในมหาวิทยาลัยสงฆ์ด้วย

๔.๒ ด้านหลักสูตร เทคนิค วิธีการสอน

จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ พบว่า หลักสูตรการสอนนั้น ในแต่ละวิชานั้นจะมีเนื้อหาสาระข้อความของบทเรียนที่ตายตัวอยู่แล้ว ส่วนในเรื่องของหลักสูตรและวิธีการในการสอนนั้น ครูอาจารย์ที่ท่านทำหน้าที่ในการสอนในสมัยปัจจุบันนี้ท่านมีความรู้ความสามารถในการทำหน้าที่ของ

ท่าน ท่านจะสามารถจัดหลักสูตรในการสอนได้ดี เพราะปัจจุบันมีอุปกรณ์และเทคโนโลยีที่ทันสมัยมาช่วยในการพัฒนาการสอนได้เป็นอย่างดี^{๑๙๑} นอกจากนี้ ในส่วนการเรียนการสอน พระปริยัติธรรมควรเรียนหลักสูตรโดยสรุปให้จบครอบคลุมเนื้อหาทั้งหมดก่อน แล้วจึงมาเก็บรายละเอียดในภายหลัง หลักสูตรที่ส่วนกลางจัดมานั้น เป็นหลักสูตรเดิมที่เหมาะสม พระที่มีเวลาในการศึกษา และมีความตั้งใจจริงมากกว่าในปัจจุบัน ในสังคมสมัยนี้ดูเหมือนมีเวลาน้อย ไม่เพียงพอต่อหลักสูตรการเรียนการสอน^{๑๙๒} นอกจากนี้ เครื่องมือที่เป็นตัวชี้วัดการเรียนการสอนให้มีมาตรฐานและมีประสิทธิภาพมากขึ้น^{๑๙๓} นอกจากนี้ ควรปรับปรุงหลักสูตรการสอนให้เป็นไปในรูปแบบเดียวกันก่อน ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน แล้วค่อยพัฒนาในส่วนที่ยังด้อย และส่งเสริมในส่วนที่ดีอยู่แล้ว^{๑๙๔} นอกจากนี้ หลักสูตรในส่วนที่ดีพร้อมอยู่แล้ว คิดว่าไม่มีปัญหาอะไร จัดไว้เป็นระบบระเบียบดีแล้ว ในส่วนนั้นก็นำไปจัดการเรียนการสอนให้เหมาะสมกับสภาพของสำนักเรียนในแต่ละแห่ง ซึ่งอาจมีสภาพต่างไม่เหมือนกัน^{๑๙๕} แต่การเรียนการสอน ยังไม่ได้ไปในทิศทางเดียวกัน ต่างคนต่างสอนๆ สอนตามที่ตนได้เคยเรียน เคยอบรมมาจากครูบาอาจารย์ ที่มีความรู้ความสามารถและทิวทัศน์ที่ต่างกัน ควรที่จะระดมผู้ที่มีความรู้ความสามารถและผู้เชี่ยวชาญมาร่วมกันเขียนหลักสูตรการเรียนการสอนให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน ไม่หลากหลายจนไม่รู้ว่าจะนำหลักสูตรไหนของใครมาเรียนมาสอน^{๑๙๖}

ดังนั้น คงเป็นเรื่องของส่วนกลางที่ต้องใช้ความรู้ ความสามารถ และความชำนาญในการจัดทำหลักสูตรการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม ให้กระชับ และทันสมัยต่อยุคสมัยในปัจจุบัน และเป็นมาตรฐานเดียวกัน เพื่อให้ประโยชน์แก่พระศาสนาอย่างแท้จริง^{๑๙๗}

๔.๓ ด้านการเรียนการสอน ของอาจารย์

จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ พบว่า การศึกษาพระปริยัติธรรม สิ่งจำเป็นสำคัญ คือ ครู คำว่า “ครู” ว่าตามคุณลักษณะพระคุณของพระพุทธเจ้า ที่เราสวดในบทพุทธคุณ ๘ ข้อ ข้อที่ว่า “สตุถา เทวมนุสสานิ.. องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ทรงเป็นครูสอนเทวดาและมนุษย์

^{๑๙๑}สัมภาษณ์ พระวิสุทธีวงศาจารย์ (วิเชียร อโนมคุโณ) รองเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ พระอารามหลวง/อาจารย์ใหญ่สำนักเรียนวัดปากน้ำ ณ วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพฯ วันที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

^{๑๙๒}สัมภาษณ์ พระราชวรารกร (สงบ วรเสวี ป.ธ.๗) รองเจ้าอาวาสพระอารามหลวงวัดกะพังสุรินทร์/เจ้าคณะจังหวัดตรัง ณ วัดกะพังสุรินทร์ วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๑๙๓}สัมภาษณ์ พระเทพกิตติเวที เจ้าสำนักเรียนวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร/เจ้าคณะภาค ๑๗ ณ วัดเบญจมบพิตร วันที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

^{๑๙๔}สัมภาษณ์ พระวิสุทธีวงศาจารย์ (วิเชียร อโนมคุโณ) รองเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ พระอารามหลวง/อาจารย์ใหญ่สำนักเรียนวัดปากน้ำ ณ วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพฯ วันที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

^{๑๙๕}สัมภาษณ์ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), ราชบัณฑิต,เจ้าอาวาสวัดราชโอรสารามและเจ้าสำนักเรียนวัดราชโอรสาราม ณ วัดราชโอรสาราม วันที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๑๙๖}สัมภาษณ์ พระธรรมปริยัติเวที ป.ธ.๙ เจ้าคณะภาค ๑๕/เจ้าอาวาสวัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร ณ วัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร วันที่ ๒๒ กันยายน ๒๕๕๖

^{๑๙๗}สัมภาษณ์ พระธรรมสุธี เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วันที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

และในการเป็นครูของพระพุทธเจ้านั้น มีคุณสมบัติที่ยั่งยืน มั่นคงมาตลอดทุกวันนี้ คือ มีทั้งความประพฤติ ทั้งความรู้วิชาการ

คุณสมบัติอีกข้อหนึ่งคือ วิชาจรรยาสมปนโน เพียงพ้อยไปด้วยความรู้ เพียรพร้อมไปด้วยความประพฤติ ที่กล่าวเช่นนั้น เพราะพระพุทธเจ้าเป็นครูผู้สั่งสอนของเทวดาและมนุษย์ สอนทั้ง ๓ โลก คือ โลกมนุษย์ โลกสวรรค์ และโลกนรก ดังคำบาลีว่า สตถา เทวมनुสสานิ.. ครูผู้สอนจะต้องมีความรู้จริง รู้แจ้ง หรือรู้แจ่มแจ้ง รู้ชัดในลักษณะของโลกียะ คือ วิชาที่เป็นของโลก เช่น ท่องแบบได้ทั้ง ๔ เล่ม สมัญญาธิธาน, นาม, อัพพยศัพท์, สมาส-ตัทธิต, อาชยาต-กิตก์ จำหลักไวยากรณ์ได้แม่นยำ ถ้าจะสอนไวยากรณ์ก็สามารถที่จะเป็นประธานในการไล่แบบกับนักเรียนได้ ถ้าสอนชั้นสูงขึ้นไปก็สามารถวินิจฉัยได้ว่าถูกไวยากรณ์หรือไม่ ไวยากรณ์เปรียบเหมือนเสาเข็มที่จะสร้างบ้านให้สูงที่ชั้นก็ได้ ขึ้นอยู่กับเสาเข็ม นอกจากการศึกษาแล้วผู้ให้สัมภาษณ์ยังได้กล่าวถึงการศึกษา คือ การศึกษาค้นธุระ และวิปัสสนาธุระ ด้านค้นธุระจัดให้มีการเรียนการสอนบาลีนักธรรม โดยเปิดสอนนักธรรมตั้งแต่ชั้นตรี - ชั้นเอก บาลีตั้งแต่ ประโยค ๑-๒, ป.ธ.๓-ป.ธ.๔ การจัดการศึกษาด้านค้นธุระ คือ นักธรรมและบาลี ได้จัดตั้งผู้บริหารสำนักศาสนศึกษา มีอาจารย์ใหญ่คอยควบคุมดูแล มีผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิชาการและฝ่ายปกครอง มีเลขานุการ และผู้ช่วยเลขานุการ มีตัวท่านเป็นเจ้าของสำนักศาสนศึกษาเอง คอยให้การอุปถัมภ์สนับสนุน ให้พระภิกษุสามเณรวัดได้ศึกษาปริยัติธรรมควบคู่ไปกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้พระภิกษุสามเณรพร้อมที่จะทำหน้าที่ของการเป็นผู้นำ

บริหารงานในส่วนของการศึกษา คือต้องสอนเองในบางชั้น สนับสนุนส่งเสริมให้นักเรียนใฝ่ใจในการศึกษาเล่าเรียน ควบคู่ไปกับการปฏิบัติสำหรับวิธีการบริหารจัดการและส่งเสริมงานด้านศาสนศึกษา อาทิ

๑. ให้ความสะดวกแก่พระภิกษุสามเณรในวัด และวัดอื่นที่เดินทางมาเพื่อการศึกษาเล่าเรียน
๒. จัดหาอุปกรณ์การเรียนการสอน
๓. จัดหาและประชุมอบรมครูสอนปริยัติธรรมให้ความสะดวกและให้กำลังใจ
๔. จัดหายานพาหนะให้ความสะดวกและให้ค่าใช้จ่ายต่างๆในการศึกษา
๕. จัดหารางวัลมอบแก่นักเรียนที่ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน
๖. ส่งนักเรียนแผนกบาลีชั้นเปรียญเอกไปศึกษาต่อที่สำนักเรียนส่วนกลาง คือ กรุงเทพมหานคร หรือสำนักเรียนต่างจังหวัดที่มีชื่อเสียง
๗. จัดงานฉลองเปรียญธรรมนักธรรมเพื่อมอบทุนการศึกษาและให้กำลังใจแก่พระภิกษุสามเณรที่ศึกษาเล่าเรียนเมื่อมีโอกาส
๘. เปิดโอกาสให้พระภิกษุสามเณรผู้ผ่านการศึกษาพระปริยัติธรรมตามที่วัดกำหนดแล้วให้ศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้

ผลสำเร็จ คือ มีนักเรียนบาลีนักธรรมและธรรมศึกษาสอบผ่านจำนวนมาก จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ พบว่า การจัดการเรียนการสอนนี้ได้จัดให้มีการรวมเรียนกันในสำนักเรียนที่มีความพร้อมในการจัดการเรียนการสอน ที่มีความพร้อมในทุกๆ ด้าน ที่มีความสามารถจะจัดได้ ที่มีความ

พร้อมด้าน สถานที่ ครูอาจารย์ อุปกรณ์การเรียนการสอน และที่สำคัญนักเรียนที่จะเรียน^{๑๙๘} นอกจากนี้ การจัดการเรียนการสอน ให้เป็นรูปแบบเดียวกันทั้งสำนักเรียน ฉะนั้นการจัดการเรียน การสอน ก็มีหลายหลายรูปแบบตามแต่ทางสำนักเรียนนั้นๆ เป็นผู้จัดการเรียนการสอน ซึ่งเป็น การสิ้นเปลืองทรัพยากรในด้านต่างๆ^{๑๙๙} แต่การจัดการเรียนการสอนจะเป็นปัญหามากกว่าอย่างอื่น เพราะครูผู้สอนบางครั้งก็ไม่เต็มที่กับการสอน เวลาสอน บางวัดถ้ามีกิมนิมต์หรือกิจอย่างอื่นเข้ามา ก็ จะไม่มีการเรียนการสอน บางทีก็ให้นักเรียนทำแบบฝึกหัดโดยครูออกปัญหาไว้ให้ นักเรียนก็ทำ แบบฝึกหัดโดยการลอกแบบเรียน และที่สำคัญนักเรียนไม่มีการเตรียมตัวก่อนเข้าเรียน เช่นไม่มีการ อ่านหนังสือก่อนเข้าเรียน^{๒๐๐} นอกจากนี้ ผู้ที่จะเข้ามาทำหน้าที่เป็นผู้สอน ควรผ่านคัดเลือก อบรม ให้มีความรู้ความสามารถ จนเกิดทักษะ ความชำนาญ และเป็นผู้เสียสละอย่างแท้จริง ไม่ได้มุ่งหวังถึง ผลประโยชน์^{๒๐๑} นอกจากนี้ ในแต่ละสำนักเรียนควรมีทั้งห้องเรียนที่ใช้เป็นสถานที่เรียนอย่าง ชัดเจน มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน^{๒๐๒} ระหว่างผู้สอนกับผู้เรียน ตลอดทั้งมีความรู้ ความสามารถกระตุ้นให้เกิดความตั้งใจจริงในการเรียนการสอน ไม่เพียงแค่นี้ให้เรียนจบๆ หรือผ่านไป วันๆ เท่านั้น^{๒๐๓}

ดังนั้น การจัดการเรียนการสอนจึงไม่ได้เป็นเรื่องของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ควรจะร่วมมือร่วม แรงร่วมใจในการพัฒนาการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม มีการให้กำลังใจในการทำงาน ผู้มี อำนาจหน้าที่รับผิดชอบ ควรให้ความสนใจ ออกตรวจเยี่ยมเยียน ให้กำลังใจ ดูแล ช่วยเหลือ สอบถาม ถึงปัญหาและช่วยเหลือแก้ไขอุปสรรคต่างๆ ไม่ปล่อยให้จัดการเรียนการสอนกันไปตามยถากรรม^{๒๐๔}

๔.๔ ด้านสื่อการเรียนการสอน

จากการศึกษาพบว่า พระสงฆ์ มีความคิดเห็นต่อสภาพปัญหาการจัดการศึกษาพระปริยัติ ธรรมแผนกธรรมแผนกบาลี โดยภาพรวมอยู่ในระดับน้อย เมื่อพิจารณารายละเอียดพบว่า พระภิกษุ สามเณร มีความคิดเห็นต่อสภาพปัญหาการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ในด้านสื่อการเรียน การสอน มากที่สุดในเรื่องผสมผสานการจัดการเรียนการสอนหลากหลายเช่น การใช้คอมพิวเตอร์

^{๑๙๘} สัมภาษณ์ พระเทพพิพัฒนาภรณ์ (ชุนชาติ กนตวณฺโณ ป.ธ.๕) เจ้าอาวาสวัดท่าไทร/เจ้าคณะจังหวัดสุ ราษฎร์ธานี ณ วัดท่าไทร วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๑๙๙} สัมภาษณ์ พระเทพสิริโสภณ อาวาสวัดวังตะวันตก/เจ้าคณะจังหวัดนครศรีธรรมราช ณ วัดวังตะวันตก วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๐๐} สัมภาษณ์ พระเทพพิพัฒนาภรณ์ (ชุนชาติ กนตวณฺโณ ป.ธ.๕) เจ้าอาวาสวัดท่าไทร/เจ้าคณะจังหวัดสุ ราษฎร์ธานี ณ วัดท่าไทร วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๐๑} สัมภาษณ์ พระศรีรัตนวิมล (ชิต ป.ธ.๙) เจ้าอาวาสวัดโคกสมานคุณ/เจ้าคณะจังหวัดสงขลา ณ วัดโคก สมานคุณ วันที่ ๒๑ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๐๒} สัมภาษณ์ พระวิสุทธิธรรมคณี เจ้าอาวาสวัดท่าเรือ/เจ้าคณะจังหวัดภูเก็ต ณ วัดท่าเรือ ภูเก็ต วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๐๓} สัมภาษณ์ พระธรรมรัตนดิลก (เชิด จิตตคุตโต ป.ธ. ๙) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสุทัศนเทพวราราม/เจ้าคณะภาค ๔ ณ วัดสุทัศนเทพวราราม ๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

^{๒๐๔} สัมภาษณ์ พระเทพศีลวิสุทธิ (อ่อน) วัดประชุมชลธารา/เจ้าคณะจังหวัดนราธิวาส ณ วัดประชุมชลธารา วันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๖

ช่วยสอน การสอนผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ต เป็นต้น ความหลากหลายในการใช้สื่อการเรียนการสอน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคณะสงฆ์เน้นสื่อการเรียนการสอนแบบเดิมๆ ไม่พัฒนาสื่อการเรียนการสอนที่ทันสมัยและเพียงพอต่อความต้องการของนักเรียน ทำให้นักเรียนขาดแรงดึงดูดใจในการเรียนการสอน ข้อค้นพบดังกล่าวสอดคล้องกับ พระมหาวรพงษ์ วรเมธี (บุญปั้น) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ปัญหาการเรียนการสอนวิชาจริยศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ ๕-๖ ในโรงเรียนสังกัดเทศบาลนครเชียงใหม่” ผลการวิจัยพบว่า ครูผู้สอนประสบปัญหาในด้านการจัดทำสื่อการเรียนการสอนเนื่องจากครูผู้สอนที่มีประสบการณ์ มีความรู้ความสามารถทางวิชาจริยศึกษาโดยเฉพาะมีน้อย^{๒๐๕}

จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ พบว่า สื่อการเรียนการสอน ในปัจจุบันนั้นนับว่าเป็นสิ่งที่สำคัญในด้านการเรียนการสอน เครื่องมือหรือสื่อการเรียนการสอนนั้นมีมากและทันสมัย ที่สำคัญก็คือการจัดทำ และบุคคลากรที่จะใช้สื่อ เพราะบางครั้งมีสื่อแต่ไม่มีคนใช้ หรือมีคนใช้สื่อแต่ไม่มีสื่อให้ใช้สำหรับนักเรียนได้มีความพร้อมทั้งสื่อ ทั้งคนใช้สื่อ สำหรับนักเรียนนั้นก็สมบูรณ์อย่างยิ่งในการจัดการเรียนการสอน^{๒๐๖} นอกจากนี้ บางสำนักเรียนสื่อการเรียนการสอนมีจำนวนน้อย ไม่เพียงพอ ซึ่งระบบการศึกษาของคณะสงฆ์เรานั้นเน้นการท่องจำจากตำรามากกว่าการประจักษ์ประสบการณ์จริง และหนังสือเรียนมีหลายประเภท มีความหลากหลาย เนื้อหาบางส่วนไม่ได้มีการปรับปรุงเป็นเวลานานมากแล้ว บางส่วนถูกเปลี่ยนแปลงจนมีความแตกต่าง ทั้งที่เป็นเรื่องเดียวกัน ทำให้ไม่ชัดเจนขาดความเป็นเอกภาพ^{๒๐๗} โดย ไม่มีการระดมผู้ที่มีความรู้ความสามารถและผู้เชี่ยวชาญมาช่วยกันทำสื่อการเรียนการสอน ให้คุณภาพเนื้อหา สมจริงทั้งภาพสวย เนื้อหาดีมีสาระ น่าสนใจติดตาม ควรจะจัดอบรมครูหรือผู้ที่ได้รับการคัดเลือกที่จะเผยแผ่พระพุทธศาสนา ให้มีความรู้ความเข้าใจในการใช้สื่อการเรียนการสอน โดยถือหนังสือสอนอ่านให้เด็กนักเรียนฟัง กับการใช้สื่อเทคโนโลยีในการสอนความน่าสนใจต่างกัน สำหรับสังคมสมัยใหม่^{๒๐๘} นอกจากนี้ ครูอาจารย์ต้องปรับตัวกับวิทยาการทางโลก ซึ่งพระใหม่ๆ ออกมาจากสังฆสภาภายนอกหากเราไม่มีอาวุธเป็นสื่อการเรียนแล้ว ก็ยากที่จะยึดใจได้เท่าที่ควร สื่อจึงเป็นเหมือนสิ่งที่เชื่อมระหว่างคนรุ่นใหม่และหลักธรรม แต่ผู้ที่จะใช้สื่อจะต้องประยุกต์ให้เข้ากับสถานการณ์ แต่ถึงกระนั้นสื่อเองก็มีโทษ จะทำให้ครูผู้สอนและนักเรียนมีความห่างเหินกันมากขึ้น ขาดการปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน เหตุนี้จึงต้องใช้ความรู้ ความรัก ในการเรียนการสอนมาก^{๒๐๙} โดยครูผู้สอนสอนบางท่านยังมีแต่ตำราเล่มเดียว ไม่มีการนำสื่อเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ จริงๆ แล้วสื่อสมัยนี้มีเยอะมากๆ แต่น่าเสียดายที่ไม่มีการนำมาใช้ อาจจะเป็นเพราะครูผู้สอนใช้ไม่เป็น หรือเพราะ

^{๒๐๕} สัมภาษณ์ พระธรรมโกศาจารย์ ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดชุมพร/เจ้าอาวาสวัดขันเงิน ณ วัดขันเงิน ๒๘ กันยายน ๒๕๕๖

^{๒๐๖} สัมภาษณ์ พระอาทรปริยัติกิจ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพลีลา ณ วัดเทพลีลา วันที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

^{๒๐๗} สัมภาษณ์ พระเทพปัญญาโมลี (วิศิษฐ์ กนตสิริ ป.ธ.๙) เจ้าอาวาสวัดประชุมโยธี/เจ้าคณะจังหวัดพังงา ณ วัดประชุมโยธี วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๐๘} สัมภาษณ์ พระวิมลธรรมคณี (เลี้ยว ยโสธโร) เจ้าอาวาสวัดกระปี่น้อย/เจ้าคณะจังหวัดกระบี่ ณ วัดกระปี่น้อย วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๐๙} สัมภาษณ์ พระระณังคมนีวงศ์ (ขจร โชติวิโร ป.ธ.๔) เจ้าอาวาสวัดสุวรรณคีรีวิหาร/เจ้าคณะจังหวัดระนอง ณ วัดสุวรรณคีรีวิหาร วันที่ ๙ ตุลาคม ๒๕๕๖

สถานที่ไม่อำนวยก็ได้ เพราะบางวัดจัดการเรียนที่ศาลาการเปรียญ มีแค่กระดานเก่าๆ โต๊ะเรียนเก่าๆ ยังไม่มีความพร้อม^{๒๑๐}

ดังนั้น สื่อการเรียนการสอนเป็นสิ่งที่มีความสำคัญจำเป็นอย่างยิ่ง เพื่อเสริมสร้างระบบการเรียนการสอนให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น ระบบการสอนของเดิมเราก็ไม่ควรทิ้ง เช่น หลักการท่องจำ เป็นต้น ควบคู่ไปกับการใช้สื่อการเรียนการสอนสมัยใหม่ที่มีความทันสมัย เพื่อให้ครูผู้สอนและนักเรียนสามารถเข้าใจได้ง่ายขึ้นด้วย^{๒๑๑}

๔.๕ ด้านการสอบและประเมินผล

จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ พบว่า การวัดผลและประเมินผลทั้งสองแบบคือ การวัดผลโดยตรง คือการสอบธรรมสนามหลวง ซึ่งใช้ระยะเวลานานสมควรจึงจะทราบผล เมื่อทราบผลแล้วก็นำมาปรับปรุงแก้ไขระบบการเรียนการสอนในปีถัดไป ส่วนการวัดผลโดยอ้อม คือการประเมินของครูผู้สอนในชั้นเรียน จะทำให้สามารถรู้ผลความก้าวหน้าของผู้เรียน นำมาปรับเปลี่ยนการเรียนการสอนได้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียนเป็นอย่างมาก^{๒๑๒} นอกจากนั้น ด้านการวัดและการประเมินผลนั้น ในแต่ละสำนักมีการพัฒนาดีขึ้นกว่าแต่ก่อน และยิ่งในปัจจุบันได้พัฒนาทั้งในด้านการเรียนการสอนและการสอบ เช่น ควรวัดและประเมินผล ในการจัดการเรียนการสอน อย่างจริงจัง โดยอาศัยการทดสอบ อบรม ในเวลาก่อนเวลาที่จะมีการสอบจริง^{๒๑๓} นอกจากนั้น การวัดผลและประเมินผลเพียงปีละครั้ง ไม่มีโอกาสสอบซ่อม ทำให้นักเรียนสอบผ่านน้อย และโอกาสที่จะได้อยู่ศึกษาก็น้อยลงด้วย อีกทั้งรูปแบบการทดสอบไม่ทันสมัย การตรวจข้อสอบและการประกาศผล มีความล่าช้ามาก ทำให้ผู้สอบขาดการติดตามผล สนใจจึงน้อยลง^{๒๑๔} นอกจากนั้น ไม่ควรที่จะประเมินผลเฉพาะนักเรียน นักศึกษา และผู้ที่สนใจเท่านั้นควรที่จะประเมินผล ครูหรือผู้ที่ได้รับการคัดเลือกให้มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย เพราะเด็กจะดีหรือไม่ดีอยู่ที่มีครูดีคอยอบรมสั่งสอน เป็นครูที่มีความทุ่มเทความเสียสละหรือไม่ เป็นครูที่มีใจรักในการเรียนการสอนหรือไม่ เป็นครูที่เห็นประโยชน์ส่วนตัวหรือส่วนรวม และเป็นครูที่ดี มีความรู้ความสามารถ จนเชี่ยวชาญในการเรียนการสอน อย่างที่ได้รับการคัดเลือก อบรม และทดสอบมาแล้วอย่างดีหรือไม่ หรือเข้ามาสอนเพราะเห็นแก่

^{๒๑๐} สัมภาษณ์ พระราชปัญญาภรณ์ (ภิญโญ ป.ธ.9) เจ้าอาวาสวัดเวฬุวัน/เจ้าคณะจังหวัดยะลา ณ วัดเวฬุวัน วันที่ ๑๒ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๑๑} สัมภาษณ์ พระมหาวิเชียร ขาวศิโร ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาท/เลขาธิการเจ้าคณะจังหวัดสระบุรี ณ วัดพระพุทธบาท วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๕๖ (ได้รับมอบหมายจากเจ้าสำนักเรียน)

^{๒๑๒} สัมภาษณ์ พระพรหมติลก เจ้าอาวาสวัดสามพระยา/เจ้าคณะกรุงเทพมหานคร ณ วัดสามพระยา วันที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๑๓} สัมภาษณ์ พระธรรมปริยัติเวที ป.ธ.๙ เจ้าคณะภาค ๑๕/เจ้าอาวาสวัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร ณ วัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร วันที่ ๒๒ กันยายน ๒๕๕๖

^{๒๑๔} สัมภาษณ์ พระมงคลวรนายก (ทรงวุฒิ ป.ธ.6) เจ้าอาวาสวัดมิ่งเมือง/เจ้าคณะจังหวัดสกล ณ วัดมิ่งเมือง วันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

อามิสลินจ้าง เท่านั้น^{๒๑๕} นอกจากนี้ การวัดผลและประเมินผลควรทำให้เป็นระบบ คือมีการสอบเก็บคะแนน การทำปัญหาในบทเรียนครูผู้สอนควรควบคุมดูแล เอาใจใส่นักเรียน มีการเฉลยปัญหาและแนะแนวทำความเข้าใจ มีการติดตามความก้าวหน้าของนักเรียนหลังจากการวัดผลและประเมินผล^{๒๑๖}

ดังนั้น การวัดผลและประเมินผลจึงเป็นกระบวนการสำคัญของการจัดการศึกษา เพราะจะเป็นตัววัดผลประสิทธิภาพ และประสิทธิผล จึงต้องทำให้เป็นกระบวนการ และมีความน่าเชื่อถือเป็นมาตรฐาน^{๒๑๗}

คุณภาพบุคลากร พบว่า ต้องเพิ่มคุณภาพให้ครูอาจารย์ได้รับความรู้เพิ่มเติมในทุกๆด้านทั้งวิชาการประสบการณ์ การจัดการใช้สื่อการเรียนการสอน เทคโนโลยีต่างๆ และสร้างกำลังใจให้ท่านในการพัฒนาในเรื่องของการจัดการเรียนการสอน จัดการศึกษาให้ดียิ่งๆ^{๒๑๘} ขึ้นไปในทิศทางเดียวกันอย่างชัดเจน และควรมีการจัดการอบรมเพิ่มประสิทธิภาพบุคลากร ไม่ควรให้ผู้ที่ไม่มีความถนัด ขาดความรู้ความสามารถ ความชำนาญ ที่ยังไม่ได้ผ่านการอบรมลงไปปฏิบัติงาน ซึ่งจะเกิดผลเสียมากกว่าผลดี^{๒๑๙}

เกี่ยวกับผู้เรียน พบว่า ผู้เรียนในส่วนมากจะไม่ค่อยมีปัญหา จะมีปัญหาที่ตรงที่ผู้ควบคุมนักเรียนคือเจ้าอาวาส ขาดการควบคุมเอาใจใส่ต่อนักเรียนของตน และปัจจุบันนี้ปัญหาน่าจะอยู่ที่จำนวนผู้บวชนี้อยู่ล้นทุกวัด^{๒๒๐}

ดังนั้น เราควรที่จะหาต้นเหตุของปัญหาในการบริหารจัดการการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ปรับรูปแบบการเรียนการสอนให้มีรูปแบบที่มีศักยภาพที่มากขึ้นเป็นสากล และส่งเสริมระบบการศึกษาให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

^{๒๑๕}สัมภาษณ์ พระเทพสิทธิวิมล (ละเอียด) เจ้าอาวาสวัดคลองวาฬ /เจ้าคณะจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ณ วัดคลองวาฬ วันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๑๖}สัมภาษณ์ พระระณังคมนีวงศ์ (ขจร โชติวิโร ป.ธ.๔) เจ้าอาวาสวัดสุวรรณคีรีวิหาร/เจ้าคณะจังหวัดระนอง ณ วัดสุวรรณคีรีวิหาร วันที่ ๙ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๑๗}สัมภาษณ์ พระเทพญาณมงคล วิ. (เสริมชัย ขยมงคล ป.ธ.6) เจ้าอาวาสวัดหลวงพ่อดธรรมกายาราม/เจ้าสำนักและอาจารย์ใหญ่ ณ วัดหลวงพ่อดธรรมกายาราม วันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๕๕๖

^{๒๑๘}สัมภาษณ์ พระมหาสุธรรม สุตโน, ดร.ป.ธ.๙ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย/อาจารย์ใหญ่โรงเรียนพระปริยัติธรรม ณ วัดพระธรรมกาย วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๕๖

^{๒๑๙}สัมภาษณ์ พระเมธีวรภรณ์ (สุทัศน์ วรทสสี ป.ธ.๙) ป.ธ.๙ เจ้าอาวาส/สำนักเรียนวัดโมลีโกยาราม ณ วัดโมลีโกยาราม ๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

^{๒๒๐}สัมภาษณ์ พระศรีปริยัติบัณฑิต ป.ธ.๙ อาจารย์ใหญ่วัดชนะสงคราม ณ วัดชนะสงคราม วันที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “รูปแบบการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทย” มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาการจัดการศึกษาและผลสัมฤทธิ์พระปริยัติธรรมแผนกบาลีในประเทศไทยและเพื่อศึกษารูปแบบการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีที่มีสัมฤทธิ์ผลสูงมาใช้กับสำนักเรียนอื่น ๆ ในประเทศไทยต่อไป

ซึ่งในการศึกษาคั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการศึกษาวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) เก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม (Field Study) ในการเก็บรวบรวมข้อมูลในคั้งนี้ ผู้วิจัยดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเอง โดยนำแบบสอบถามจำนวน ๒๖ ชุด ลงสัมภาษณ์เจ้าสำนักเรียน อาจารย์ใหญ่ หรือผู้ที่ได้มอบหมายจากเจ้าสำนักเรียน ใน ๕ ด้าน คือ ด้านสภาพทั่วไปของสำนักเรียน ด้านหลักสูตรการสอน ด้านจัดการเรียนการสอน ด้านสื่อการเรียนการสอน และด้านการวัดผลและประเมินผล นำเสนอในรูปคำบรรยาย แบบสัมภาษณ์ปลายเปิด โดยนำปัญหาและข้อเสนอแนะมาสรุปรวมใจความ และประเด็นที่สำคัญเกี่ยวกับการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม แผนกบาลีเป็นการบรรยาย

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและบาลีนอกจากจะเป็นการศึกษาหลักธรรมคำสั่งสอนแล้วยังได้ชื่อว่าเป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาไว้อีกด้วยโดยเฉพาะการศึกษาภาษาบาลีเพราะถ้าไม่รู้ภาษาบาลีแล้วก็จะไม่มีใครสามารถรู้และเข้าใจพระพุทธรวจนะในพระไตรปิฎก ถ้าขาดความรู้เรื่องพระไตรปิฎกแล้วพระพุทธรวจนาก็ต้องเสื่อมสูญไปด้วยเหตุนี้กษัตริย์ผู้เป็นศาสนูปถัมภกตั้งแต่โบราณมาจึงทรงทำนุบำรุงสนับสนุนฐานันดรพระราชทานราชูปการต่างๆมีนิตยภัตเป็นต้นจึงจัดให้มีวิธีการสอบพระปริยัติธรรมเพื่อให้ปรากฏต่อชาวโลกทั่วไปว่าพระภิกษุสามเณรรูปใดมีความรู้มากน้อยแค่ไหนเพียงใดเมื่อปรากฏว่าพระภิกษุสามเณรรูปใดมีความรู้ถึงขั้นที่กำหนดไว้พระมหากษัตริย์ก็ทรงยกย่องภิกษุสามเณรรูปนั้นให้เป็นมหาบาเรียน ปัจจุบันเรียกว่ามหาเปรียญธรรม ครั้นอายุพรรษาถึงขั้นเถรภูมิก็ทรงตั้งให้มีสมณศักดิ์ในสังฆมณฑลตามควรแก่คุณธรรมและความรู้เป็นครูอาจารย์สั่งสอนพระปริยัติธรรมสืบๆกันมาจนบัดนี้

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษาระดับมัธยมและระดับอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยสงฆ์ ศึกษาเพื่อให้สอดคล้องกลมกลืนกับวิถีชีวิตจริงทั้งทางโลกและทางธรรมผสมผสานกันไปและเพื่ออนุวัตน์ไปตามการเปลี่ยนแปลงของโลกแต่วิชาการพระพุทธรวจนายังเป็น แกนหลักในการศึกษาถือเป็นการศึกษาสมัยใหม่ที่ผสมผสานทั้งทางด้านศาสนาและวิชาสามัญศึกษาเข้าด้วยกันการศึกษาพระพุทธรวจน

ในเรื่องการศึกษาสิ่งที่ขาดเสียไม่ได้คือการบริหารจัดการไม่มากก็น้อย ขึ้นอยู่กับศักยภาพและความสามารถของผู้บริหาร ในการวิจัยคั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาสภาพการบริหารจัดการของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี โดยวิธีการสัมภาษณ์เจ้าสำนักเรียน/อาจารย์ใหญ่ วิธีการ

สัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างใน ๕ ด้าน คือด้านสภาพทั่วไปของสำนักเรียน ด้านหลักสูตรการสอน ด้านจัดการเรียนการสอน ด้านสื่อการเรียนการสอน และด้านการวัดผลและประเมินผล

๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย

การอภิปรายผลการวิจัยครั้งนี้ จะกล่าวถึงการศึกษาการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ผู้วิจัยจะกล่าวถึงประเด็นที่สำคัญและน่าสนใจและนำมาอภิปรายผล ดังนี้

ด้านการจัดการเรียนการสอน จากการศึกษาพบว่า ปัญหาการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี โดยภาพรวมอยู่ในระดับน้อย

ด้านสื่อการเรียนการสอน จากการศึกษาพบว่า สื่อการเรียนการสอน มากที่สุดการใช้คอมพิวเตอร์ช่วยสอน รองลงมาคือความหลากหลายในการใช้สื่อการเรียนการสอน ซึ่งแสดงให้เห็นว่า คณะสงฆ์เน้นสื่อการเรียนการสอนแบบเดิมๆ ไม่พัฒนาสื่อการเรียนที่ทันสมัยและเพียงพอต่อความต้องการของนักเรียน ทำให้นักเรียนขาดแรงดึงดูดใจในการเรียนการสอน

ด้านการวัดผลและประเมินผล จากการศึกษาพบว่า ด้านการวัดผลและประเมินผล มากที่สุดในเรื่องมีการทดสอบเก็บคะแนนระหว่างเรียน รองลงมาคือ ใช้วิธีการวัดผลการเรียนที่หลากหลาย เช่นการทดสอบ การทำรายงาน การลงมือปฏิบัติ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า คณะสงฆ์ไม่พัฒนาระบบการวัดผลและประเมินผลการเรียนที่ทันสมัย และเข้ากับยุคปัจจุบัน

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. ภาครัฐและภาคเอกชนควรเข้ามามีบทบาทสำคัญในการช่วยคณะสงฆ์พัฒนาการเรียนการสอน สนับสนุนงบประมาณในการการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาร่วมกับคณะสงฆ์

๒. ควรสื่อการเรียนการสอนที่ทันสมัย เช่น สื่ออิเล็กทรอนิกส์คอมพิวเตอร์ เป็นต้น

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

๑. ควรให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและแผนกบาลี เป็นอันดับแรกๆ

๒. ควรปรับปรุงและพัฒนาคุณภาพในการพัฒนาการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างจริงจัง

๓. ควรจัดอบรมพระสอนปริยัติธรรมแผนกบาลี เพื่อพัฒนาคุณภาพพระสอนปริยัติธรรมแผนกบาลี ให้ดีขึ้น และมีการวางแผนการสอนเสมอ

๕.๓.๓ ข้อเสนอแนะสำหรับการทำวิจัยครั้งต่อไป

การวิจัยในครั้งต่อไป ผู้วิจัยขอเสนอแนะการดำเนินการวิจัยในประเด็นต่อไปนี้

๑. ศึกษาบทบาทพระสงฆ์ในการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกต่างๆ เช่น พระปริยัติธรรมแผนกธรรม แผนกบาลี และแผนกสามัญศึกษา เป็นต้น

๒. ศึกษารูปแบบและวิธีการบริหารจัดการสำนักศาสนศึกษาที่มีผลงานดีเด่นตามภูมิภาคต่างๆ

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ :

(๑) หนังสือ

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒.

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. ประวัติการศึกษาของสงฆ์. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๗.

กรมการศาสนา. กฎ ระเบียบ และคำสั่งของคณะสงฆ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา,
๒๕๔๐.

_____. การพัฒนารูปแบบการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๑.

_____. คู่มือพระสังฆาธิการ ว่าด้วยเรื่องการคณะสงฆ์และการพระศาสนา. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๐.

_____. คู่มือการจัดการศึกษาสงฆ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๙.

_____. ประวัติการศึกษาของคณะสงฆ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๙.

_____. รายงานเรื่องการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา,

๒๕๑๖.

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. คู่มือการจัดการเรียนรู้กลุ่มสาระการเรียนรู้การงานอาชีพและ
เทคโนโลยี. กรุงเทพมหานคร : กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๕๕.

_____. การศึกษาแนวทางพัฒนาคุณภาพนักเรียนในโครงการขยายโอกาสทางการศึกษา.

กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ, ๒๕๕๐.

กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. แนวทางการจัดการศึกษาตามหลักสูตร
สถานศึกษาขั้นพื้นฐาน สำหรับโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา,

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๕๐.

_____. ทะเบียนโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา จำนวนนักเรียน จำนวนครู

จำนวนห้องเรียน ประจำปีการศึกษา ๒๕๕๕ ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

การศาสนา, ๒๕๕๕.

กองบาลีสนามหลวง. เรื่อง สอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๓๙. กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์อาทรการพิมพ์, ๒๕๓๙.

_____. เรื่อง สอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๔๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์

อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๓

_____ **เรื่อง สอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๕๐.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
อาหารการพิมพ์, ๒๕๕๐

กรุณา-เรื่องอุไร กุศลาศัย. **อโศกมหาราช และข้อเขียนคนละเรื่องเดียวกัน.** กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๙.

โครงการอบรมก่อนสอบบาลีสนามหลวง. **คณะสงฆ์ภาค ๔ ปีที่ ๗.** จังหวัดนครสวรรค์ พิจิตร
กำแพงเพชร เพชรบูรณ์, ๒๕๔๑

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **การปกครองคณะสงฆ์ไทย.** กรุงเทพมหานคร
:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____ **ประวัติพระพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๑.

_____ **รายงานประจำปี ๒๕๔๙-๒๕๕๐. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,**
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียน. **ไตรภูมิภวบัตถอดความ.** กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๒๘.

เฉลิมพล สมอินทร์. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ไทย.**
กรุงเทพมหานคร : สุตรไพศาล, ๒๕๔๖.

ชำเลื่อง วุฒิจันทร์. **คู่มือการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการ
การศาสนา, ๒๕๔๑.

_____ **คู่มือการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม,** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการ
ศาสนา, ๒๕๔๑.

दनัย ไชโยธา. **พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในประวัติศาสตร์.** กรุงเทพมหานคร : โอเดียน
สโตร์, ๒๕๔๘.

พิณสุตา สิริรังศรี. **วัดจองคำ อำเภอหางว จังหวัดลำปาง การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม**
แผนกธรรม-บาลีดีเด่น. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๖.

นภมณฑล สิบหมื่นเปี่ยม และวิไลพร ศิริรมย์. **รายงานการศึกษาเรื่อง แนวทางการจัดการศึกษา**
พระปริยัติธรรมตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒.
กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๔๕.

บุญมี แทนแก้ว. **พระพุทธศาสนาในเอเชีย (เน้นด้านอารยธรรม), พิมพ์ครั้งที่ ๑.** กรุงเทพมหานคร :
โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘.

ปรีชา ทิชนพงษ์. **บาลี-สันสกฤตที่เกี่ยวกับภาษาไทย.** กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส. ปรินต์ติ้งเฮาส์,
๒๕๓๔.

พระพุทธโฆษาจารย์. **ปฐมสมันตปาสาทิกา เล่ม ๑.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต). **พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต.** กรุงเทพมหานคร :

- โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **พระพุทธศาสนาในเอเชีย**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๘.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **รู้หลักก่อนแล้วศึกษาและสอนให้ได้ผล**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์สวย, ๒๕๔๘.
- พระราชวรมุนี (ประยูร ธรรมจิตโต). **การคณะสงฆ์กับ พ.ร.บ. การศึกษาแห่งชาติ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ). **ประวัติพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย. ๒๕๓๖.
- พระธรรมธัชมนี (ประยูร สุนตงกุโร). : **พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี**. กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๒๕.
- พระมหาวรญาณ วรณฺฑ. : **ประวัติศาสตร์การศึกษาบาลีของคณะสงฆ์ในสยามประเทศ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๗.
- พระเทพมุนี. **การเสนอร่างกฎกระทรวงเกี่ยวกับการศึกษาพระปริยัติแผนกธรรมบาลี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๔๒.
- พระธรรมปัญญาภรณ์ และ พระมหาทองดี ปญฺญาวชิโร. **การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี**. กรุงเทพมหานคร : อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๘.
- พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ภูมิลอดดุษฎีเดชมหาราช รัชกาลที่ ๙. **เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพทินัม, ๒๕๕๐.
- พระศรีวิสุทธิโมลี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **การศึกษาคณะสงฆ์ไทย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.
- พระมหาธรรมราชาลิไท. **ไตรภูมิพระร่วง**. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.
- พระรัตนปัญญาเถระ. **ชินกาลมาลีปกรณ์**. แปลโดย แสง มณีวิฑูร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๑๘.
- พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- พระมหาเทียบ สิริญาโณ. **“บาลีคืออะไร”**. ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร :

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระเทพเมธาจารย์ (เจ้า ฐิตปุณฺโญ ป.ธ.๙). **แบบเรียนวรรณคดีบาลีประเภทคัมภีร์บาลีไวยากรณ์**. กรุงเทพมหานคร : ๒๕๐๕.
- พระมหาสังเวช ธรรมเนตติโก. **แต่งตามธรรมบท**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ประติพัทธ์, ๒๕๓๕.
- พุทธทาสภิกขุ. **เป้าหมายของการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ม.ป.ป.
- พิฑูร มลิวัดย์. **มรดกพ่อขุนรามคำแหง : วรรณกรรมเรื่องแรกของไทย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖.
- พรรณเพ็ญ เครือไทย. **วรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา**. กรุงเทพมหานคร : โอ เอส พริ้นติ้งเฮ้าส์, ๒๕๔๐.
- พิน ดอกบัว. **พระพุทธศาสนากับคนไทย**. กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๒.
- พัฒน์ เฟื่องผลา. **ประวัติวรรณคดีบาลี**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๖.
- รังสี สุหนต์. **จากการศึกษาในอดีตถึงการศึกษาที่บัณฑิตวิทยาลัย**. ในรวมบทความทางวิชาการ ๒๐ ปีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ส., ๒๕๕๑.
- วีไล ตั้งจิตสมคิด. **การศึกษาไทย**. กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พริ้นติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๙.
- วันชัย ต้นศิริ. **อุดมการณ์ทางการศึกษา : ทฤษฎีและภาคปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. **การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๙.
- ศิลจารีกสุโขทัยหลักที่ ๑. **ศิลจารีกพ่อขุนรามคำแหง**. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.
- สมศักดิ์ บุญปู่. **พระสงฆ์กับการศึกษาไทย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- สิริวัฒน์ คำวันสา. **สงฆ์ไทยใน ๒๐๐ ปี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีอนันต์, ๒๕๒๕.
- สาโรชน บัวศรี. **ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ : ภาคที่ ๑ ปรัชญาการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : กราฟฟิคอาร์ต, ๒๕๒๖.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- สิงฆะ วรรณสัย. **ปริทัศน์วรรณคดี ลานนาไทย**. เชียงใหม่, ๒๕๒๓.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖.
- สุภาพร มากแจ้ง. **ภาษาบาลี-สันสกฤต ในภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕.
- สนิท ศรีสำแดง. **พระพุทธศาสนากับการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ตำนานคณะสงฆ์**. กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์ชรินทร์การพิมพ์, ๒๕๑๓.

_____ **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรือง
ธรรม, ๒๕๑๔.

สมหมาย จันทรเรือง. **พมณาการการศึกษาไทย อดีต ปัจจุบัน และในสหัสวรรษใหม่.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง. **เรื่อง การสอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ. ๒๕๔๙.**

กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๔๙.

_____ **เรื่อง สอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ. ๒๕๕๑.** กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๑.

_____ **เรื่อง สอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๓๙.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

การศาสนา, ๒๕๔๖.

_____ **เรื่อง สอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ. ๒๕๔๗.**

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๗.

สุมิตร คุณานุกร. **หลักสูตรและการสอน.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

เสถียรพงษ์ วรรณปก. **คำบรรยายพระไตรปิฎก.** กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์ ๒๕๔๐.

_____ **พระไตรปิฎกวิเคราะห์.** กรุงเทพมหานคร : ช่อมะไฟ, ๒๕๓๐.

เสนาะ ผดุงฉัตร. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง

กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

(๒) บทความในวารสาร :

วุฒิชัย จำนง. “การผสมผสานปฏิบัติการเพื่อผลิตภาพ”. **วารสารพัฒนบริหารศาสตร์.** ปีที่ ๒๗ ฉบับที่

๒ เมษายน ๒๕๓๐.

สิริวัฒน์ ศรีเครือดง. **พระสงฆ์กับภาวะผู้นำ.** ในรวบรวมบทความ สารนิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต

ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๕๑.

(๓) วิทยานิพนธ์

บุรทิน ขำภีรัฐ. “สภาพและปัญหาการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ในสำนักส่วนกลาง”.

วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระครูสุตภิตวิมล (บุญสม แสนบุญมี). “ความพึงพอใจของผู้ปกครองนักเรียนต่อการบริหารโรงเรียน

การกุศลของวัดในพระพุทธศาสนา จังหวัดร้อยเอ็ด”. **วิทยานิพนธ์ครุศาสตร์มหา**

บัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์, ๒๕๔๙.

พระณัฐสิทธิ์ ศรีกระหวั่น. “พฤติกรรมการบริหารของผู้บริหารที่สัมพันธ์กับประสิทธิผลของโรงเรียน

พระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา”. **วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย :

มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๙.

พระมหาชนแดน สมบุตร. “ปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิผลการบริหารงานวิชาการ โรงเรียนพระปริยัติ

ธรรมแผนกธรรมและบาลี สำนักเรียนในกรุงเทพมหานคร”. **วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต.**

บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระมหาชะลอ ชยสิทฺโธ. ปัจจัยที่นำไปสู่ผลสัมฤทธิ์ต่อการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี : การศึกษาเฉพาะกรณี วัดจองคำ ตำบลบ้านหวด อำเภอเงา จังหวัดลำปาง”.

วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระมหาณัฐพล คำดอน. “ภาวะผู้นำของผู้บริหารที่ส่งผลขวัญในการปฏิบัติงานของครูโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา”. **วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๙.

พระมหาเทวัญ วิสุทธิจารี (เอกจันทร์). “ปัจจัยที่มีผลต่อการสำเร็จการศึกษาบาลีระดับเปรียญตรี”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระมหาวิระ อิ่มใจ. “สภาพและปัญหาการบริหารการเรียนการสอนในโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา กลุ่มที่ ๓ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ”. **วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต.**

บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร, ๒๕๔๙.

พระมหาอุดม นุพันธ์. “การศึกษาภาวะตั้งเครียดจากการเรียนของพระภิกษุสามเณร สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสวนกลาง”. **วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐.

พระมหาปรีชา มโหสถ (เส็งจิ้น). “อิทธิพลของวรรณคดีบาลีเรื่องปัญญาสชาดกที่มีต่อสังคมไทย”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระมหาแผน พูนพัต. “รูปแบบเชิงระบบการบริหารงานวิชาการที่มีประสิทธิผลของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔.

รุสนีย์ การ์ธูมา. “ปรัชญาการศึกษาของเพลโต”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.**

บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๔๗.

(๔) เอกสารอื่น ๆ ที่ไม่ได้ตีพิมพ์ :

บุญยแสนอ ตรีวิเศษชัย. “การศึกษาคือปัญหาของสังคม”. มติชนรายวัน. (๔ พฤษภาคม ๒๕๕๑).

รอฮีม ปรามาส. “อภิชนผู้ครองโลกบทที่ ๘ อนาคตอภิชน อนาคตโลก (๘)”. ประชาชาติธุรกิจ. (๑๔ สิงหาคม ๒๕๕๑).

โลกุตตระ หมายถึง ความพ้นจากโลก อยู่เหนือโลก คือ พ้นจากกิเลสทั้งปวง ดูรายละเอียดใน มติชน. พจนานุกรม ฉบับมติชน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๗.

สมศักดิ์ บุญปู. เอกสารประกอบการสอนรายวิชาการศึกษาคณะสงฆ์ไทยในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการและพิธีลงนามความร่วมมือแลกเปลี่ยนทางวิชาการระหว่าง มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยกับมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา แห่งสาธารณรัฐประชาชนจีน, พระพุทธศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระเทพปริยัติสุธี (วรวิทย์). เอกสารประกอบคำบรรยายเรื่องการปกครองคณะสงฆ์และการพระ
ศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

“อีกแล้ว “พระตุ๊ดเณรแก้ว” เสริมสวย เข้าซาลอนแต่งสาว”. ข่าวสดรายวัน,
(๑๘ มกราคม ๒๕๕๒).

ปาฐกถา นำ ในการประชุมวิชาการระดับชาติ เรื่อง พฤติกรรมสุขภาพ ครั้งที่ ๑ ณ สถาบันพัฒนาการ
สาธารณสุขมูลฐานอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล เมื่อวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๒.

ปาฐกถา พิเศษที่แสดงในวันวิทยาศาสตร์แห่งชาติ ณ ห้องประชุมใหญ่สำนักหอสมุด
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จัดโดย คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
เมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม ๒๕๓๕.

ปาฐกถา พิเศษที่แสดง ณ ห้องประชุมเล็กจตุรรมนัง สำนักอัยการสูงสุด
เมื่อวันที่ ๒๘ มีนาคม ๒๕๓๙.

ปาฐกถา ธรรม ณ หอประชุมเล็ก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพมหานคร
เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ๒๕๓๑.

ปาฐกถา ธรรม เนื่องในวันคล้ายวันสถาปนาคณะศิลปศาสตร์ครบรอบ ๒๗ ปี ณ ห้องประชุมชั้น ๔
ตึกเอนกประสงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๕๓๒.

(๕) สัมภาษณ์

ที่	ผู้ให้สัมภาษณ์	ตำแหน่ง	วันสัมภาษณ์
๑	พระมหาสุธรรม สุรตโน,ดร. ป.ธ.๙	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย/ อาจารย์ใหญ่โรงเรียนพระปริยัติธรรม	๒๑ กันยายน ๒๕๕๖
๒	พระมหาวิเชียร ชาตวิโร ป.ธ.๘	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาท/ เลขานุการเจ้าคณะจังหวัดสระบุรี	๒๑ กันยายน ๒๕๕๖
๓	พระธรรมปริยัติเวที ป.ธ.๙	เจ้าคณะภาค ๑๕/เจ้าอาวาสวัดพระ ปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร	๒๒ กันยายน ๒๕๕๖
๔	พระศรีปริยัติบัณฑิต ป.ธ.๙	อาจารย์ใหญ่วัดชนะสงคราม	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖
๕	พระเมธีวราภรณ์ ป.ธ.๙	เจ้าอาวาส/สำนักเรียนวัดโมลีโกยาราม	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖
๖	พระธรรมสุธี	เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖
๗	พระเทพกิตติเวที	เจ้าสำนักเรียนวัดเบญจมบพิตรดุสิต วนารามราชวรวิหาร/เจ้าคณะภาค ๑๗	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖
๘	พระธรรมรัตนดิลก	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสุทัศนเทพวราราม/ เจ้าคณะภาค ๔	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

ที่	ผู้ให้สัมภาษณ์	ตำแหน่ง	วันสัมภาษณ์
๙	พระอาทรปริยัติกิจ	ผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดเทพลีลา	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖
๑๐	พระวิสุทธีวงศาจารย์ (วิเชียร อโนมคุโณ)	รองเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ พระอาราม หลวง/อาจารย์ใหญ่สำนักเรียนวัด ปากน้ำ	๒๓ กันยายน ๒๕๕๖
๑๑	พระธรรมโกศาจารย์	ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดชุมพร/เจ้า อาวาสวัดขันเงิน	๒๘ กันยายน ๒๕๕๖
๑๒	พระระณังคมนิวังค์	เจ้าอาวาสวัดสุวรรณคีรีวิหาร/เจ้าคณะ จังหวัดระนอง	๙ ตุลาคม ๒๕๕๖
๑๓	พระราชปริยัติมุนี	เจ้าอาวาสวัดคูหาสวรรค์/เจ้าคณะ จังหวัดพัทลุง	๑๒ ตุลาคม ๒๕๕๖
๑๔	พระราชปัญญามุนี	เจ้าอาวาสวัดเวฬุวัน/เจ้าคณะจังหวัด ยะลา	๑๒ ตุลาคม ๒๕๕๖
๑๕	พระวิสุทธีธรรมคณี	เจ้าอาวาสวัดท่าเรือ/เจ้าคณะจังหวัด ภูเก็ต	๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
๑๖	พระเทพปัญญาโมลี	เจ้าอาวาสวัดประชุมโยธี/เจ้าคณะ จังหวัดพังงา	๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
๑๗	พระวิมลธรรมคณี	เจ้าอาวาสวัดกระบี่น้อย/เจ้าคณะ จังหวัดกระบี่	๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
๑๘	พระราชวรากร	รองเจ้าอาวาสพระอารามหลวงวัดกะ พังสุรินทร์/เจ้าคณะจังหวัดตรัง	๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖
๑๙	พระเทพสิริโสภณ	อาวาสวัดวังตะวันตก/เจ้าคณะจังหวัด นครศรีธรรมราช	๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖
๒๐	พระเทพพิพัฒน์ภรณ์	เจ้าอาวาสวัดท่าไทร/เจ้าคณะจังหวัดสุ ราษฎร์ธานี	๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๖
๒๑	พระเทพศีลวิสุทธิ	วัดประชุมชลธารา/เจ้าคณะจังหวัด นราธิวาส	๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๖
๒๒	พระศรีรัตนวิมล	เจ้าอาวาสวัดโคกสมานคุณ/เจ้าคณะ จังหวัดสงขลา	๒๑ ตุลาคม ๒๕๕๖
๒๓	พระมงคลวรนายก	เจ้าอาวาสวัดมิ่งเมือง/เจ้าคณะ จังหวัดสตูล	๑๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

ที่	ผู้ให้สัมภาษณ์	ตำแหน่ง	วันสัมภาษณ์
๒๔	พระเทพสิทธิวิมล	เจ้าอาวาสวัดคลองวาฬ /เจ้าคณะจังหวัดประจวบคีรีขันธ์	๒๕ ตุลาคม ๒๕๕๖
๒๕	พระเทพญาณมงคล วิ.	เจ้าอาวาสวัดหลวงพ่อสตรธรรมกายาราม/เจ้าสำนักและอาจารย์ใหญ่	๒๕ ตุลาคม ๒๕๕๖
๒๖	พระธรรมกิตติวงศ์	เจ้าอาวาสวัดราชโอรสาราม/เจ้าสำนักเรียนวัดราชโอรสาราม	๒๖ ตุลาคม ๒๕๕๖
๒๗	พระพรหมติลก	เจ้าอาวาสวัดสามพระยา/เจ้าคณะกรุงเทพมหานคร	๒๖ ตุลาคม ๒๕๕๖

(๖) สื่ออิเล็กทรอนิกส์ :

<http://th.wikipedia.org/wiki/> เข้าถึงข้อมูล, (เมื่อวันที่ ๑๖/๑๑/๒๕๕๑).

สมศักดิ์ บุญปู. การพัฒนาการศึกษาคณะสงฆ์ไทย. <http://www.mcu.ac.th>, เข้าถึงข้อมูลเมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๕๔.

สถาบันวิทยาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, <<http://omgga.car.chula.ac.th/web/>>.

สถาบันค้นคว้าและพัฒนาผลิตภัณฑ์อาหาร, <<http://www.irpd.ku.ac.th/>>.

๒.ภาษาอังกฤษ :

A. Etzioni. **Modern organizations**. Englewood Cliffs. New Jersey : Prentice-Hall,1964.

E.H. Schein. **Organizational psychology**. 2nd ed, Englewood Cliffs. New Jersey : Prentice-Hall. 1970.

H.J Arnold. & D.C. Feldman. **Organizational behavior**. New York : McGraw-Hill, 1986.

R.M.Steers. **Organizational effectiveness : A behavioral view**. Santa Monica. California : Goodyear, 1977.

J.J. Jamrong. & M.H. Overhott. **Measuring organizational effectiveness**. Canadian Management Centre Special Report. 5 (4) 2005.

W.B. Eddy. **Public organization behavior and development**. Cambridge. Massachusetts : Winthrop. 1981.

W.N. Dunn. **Public Policy Analysis : An Introduction**. 2nd, Englewood Cliffs. New Jersey : prentice-Hall. 1994.

S.P. Robbins. **Organization theory : Structure design and applications**. 2nd ed. Englewood Cliffs. New Jersey : Prentice-Hall. 1987.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	พระเทพสิทธิมงคล (เสนอ สิริปญโญ, เจริญรักษ์)
เกิด	๖ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๗๔
ภูมิลำเนา	บ้านบางไทร หมู่ที่ ๘ ตำบล มะมู อำเภอกะบุรี จังหวัดระนอง
ที่อยู่ปัจจุบัน	วัดตโปทาราม หมู่ที่ ๒ ตำบลหาดส้มแป้น อำเภอเมือง จังหวัดระนอง ๘๕๐๐๐ โทรศัพท์ ๐๗๗-๘๒๒-๓๘๑, มือถือ ๐๘๑-๘๙๕-๒๘๘๕
บรรพชา	๑๓ มีนาคม ๒๔๙๐ ณ วัดมัสมิเขต ตำบลมะมู อำเภอกะบุรี จังหวัดระนอง มีพระระณังควินัยมุนีวงศ์ (พลอย ธมฺมโชโต) วออุปนันทาราม เป็นพระอุปัชฌาย์
อุปสมบท	๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๔ ณ พัทธสีมา วัดสุวรรณคีรีวิหาร ตำบลเขานิเวศน์ อำเภอเมือง จังหวัดระนอง มีพระระณังควินัยมุนีวงศ์ (พลอย ธมฺมโชโต) เป็นพระอุปัชฌาย์ มีพระครูประจักษ์สารธรรม วัดสุวรรณคีรีวิหาร เป็นพระกรรมวาจาจารย์
การศึกษา	พ.ศ. ๒๔๙๓ นักธรรมชั้นเอก สำนักเรียนวัดสุวรรณคีรีวิหาร จังหวัดระนอง พ.ศ. ๒๕๐๘ สอบเทียบความรู้ชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น (ม.ศ.๓) กรมวิสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๕๓๒ ประโยคक्रमมัธยม (พ.ม.) กรมฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๕๓๘ ปริญญาครุศาสตรบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏภูเก็ต พ.ศ. ๒๕๔๖ ปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิตสาขาวิชาศาสนา เกียรตินิยมอันดับ ๒ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครศรีธรรมราช พ.ศ. ๒๕๕๐ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.พุทธศาสตร์การพัฒนา) มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี
การทำงาน	พ.ศ. ๒๔๙๒ ครูสอนพระปริยัติธรรมคณะจังหวัดระนอง พ.ศ. ๒๔๙๕ ครูสอนศีลธรรมโรงเรียนพิชัยรัตนาคาร กรรมการตรวจประโยคนักธรรมชั้นตรีสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๙๖ กรรมการตรวจประโยคนักธรรมชั้นโท-เอก พ.ศ. ๒๕๐๓ ครูสอนศีลธรรมโรงเรียนสตรีระนอง ครูช่วยสอนโรงเรียนประชาบาล,โรงเรียนเทศบาลบ้านเขานิเวศน์ และโรงเรียนชาติเฉลิม พ.ศ. ๒๕๐๖ เจ้าสำนักเรียนวัดตโปทาราม จังหวัดระนอง พ.ศ. ๒๕๒๓ วิทยากรอบรมครูปริยัติธรรม พ.ศ. ๒๕๒๖ เป็นผู้จัดการโรงเรียนพระปริยัติธรรมประจำจังหวัดระนอง พ.ศ.๒๕๔๐ – ปัจจุบัน พระธรรมทูตประจำ สำนักผู้ตรวจการงานพระธรรมทูตภาคใต้

สมณศักดิ์	<p>พ.ศ. ๒๕๑๗ เป็นพระปลัด ฐานานุกรมใน ครูประจักษ์สารธรรม</p> <p>พ.ศ. ๒๕๑๗ เป็นพระครูประจักษ์สารธรรม (จต.ชั้นโท)</p> <p>พ.ศ. ๒๕๒๙ เป็นพระครูประจักษ์สารธรรม (จอ.ชั้นเอก)</p> <p>พ.ศ. ๒๕๔๑ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ ที่ “พระรณังคธรรมคณี”</p> <p>พ.ศ. ๒๕๔๗ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ ที่ “พระราชาธรมังคมนี”</p> <p>พ.ศ. ๒๕๕๒ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ ที่ “พระเทพสิทธิมงคล”</p>
งานปกครอง	<p>พ.ศ. ๒๕๐๖ เจ้าอาวาสวัดตโปทาราม จังหวัดระนอง</p> <p>พ.ศ. ๒๕๑๐ เจ้าคณะตำบลกะเปอร์ อำเภอกะเปอร์ จังหวัดระนอง</p> <p>พ.ศ. ๒๕๒๑ เจ้าคณะอำเภอกะบุรี จังหวัดระนอง</p> <p>พ.ศ. ๒๕๔๐ – ๒๕๕๔ เจ้าคณะจังหวัดระนอง</p> <p>พ.ศ. ๒๕๕๔ - ปัจจุบัน ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดระนอง</p>
เกียรติคุณ	<p>พ.ศ.๒๕๒๙ เสาธรรมจักรผู้ทำคุณประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา</p> <p>พ.ศ. ๒๕๓๓ เข็มเชิดชูเกียรติกระทรวงมหาดไทย โครงการแผ่นดินธรรม-แผ่นดินทอง</p> <p>พ.ศ. ๒๕๓๔ โล่เกียรติคุณด้านวัฒนธรรมภาคใต้ สาขาการพัฒนาคุณภาพชีวิต</p> <p>พ.ศ. ๒๕๔๕ โล่เกียรติคุณโครงการพัฒนาธาราบ้ำบัด</p>
